«ILIM HÁM JÁMIYET»
1992

Bul dúnyanıń kórki adam balası
Ájiniyaz
Ájiniyaz atındaǵı
NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ
NMPI
1934

ILIM HÁM JÁMIYET

Ilimiy-metodikalıq jurnal

FAN VA JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

2026/5-2

www.journal.ndpi.uz

ISSN 2010-720X
2004-jıldıń mart ayınan baslap shıǵa basladı

ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ MEKTEPKE ShEKEMGI HÁM MEKTEP BILIMLENDIRIWI MINISTRLIGI

ÁJINIYAZ ATÍNDAǴÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ

ILIM hám JÁMIYET

Ilimiy-metodikalıq jurnal

Seriya: Jámiyetlik hám gumanitar ilimler. Filologiya ilimleri

Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

FAN va JAMIYAT

Ilmiy-uslubiy jurnal

Seriya: Ijtimoiy va gumanitar fanlar. Filologiya fanlari

Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

НАУКА и ОБЩЕСТВО

Научно-методический журнал

Серия: Социальные и гуманитарные науки. Филологические науки

Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

SCIENCE and SOCIETY

Scientific-methodical journal

Series: Social and humanities sciences. Philological sciences

№ 5/2

Shólkemlestiriwshi: Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı hám jurnal redakciyası jámááti
Shólkemlestiriw komiteti baslıǵı, NMPI rektorı – A.T.UBBIYEV
Bas redaktor – A.K.PAZÍLOV

REDKOLLEGIYA AǴZALARÍ

f.i.k., doc. **Abdiev A.** (Nókis);
t.i.d., prof. **Abdullaeva Y.** (Nókis);
y.i.k., doc. **Allamuratov A.** (Nókis);
s.i.d. **Atamuratov M.** (Nókis);
t.i.d. (DSc), doc. **Bazarbaev R.** (Nókis);
filos.i.d., prof. **Berdimuratova A**. (Nókis);
f.i.b.f.d, prof. **Fedakar P.** (Turkiya);
f.i.d. (DSc), prof. **Genjemuratov B.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), prof. **Ibragimov Y.** (Nókis);
t.i.d., prof. **Kalimullin A.** (Rossiya);
f.i.d. (DSc), prof. **Kdırbaeva G.** (Nókis);
f.i.k., prof. **Kochanov Q.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Qurambaeva G.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Qurbaniyazov G.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), doc. **Qurbanov M.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), prof. **Matyakupov S.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Matchanov S.** (Tashkent);
f.i.d., prof. **Mingazova L.I.** (Rossiya);
f.i.d., prof. **Najimov P.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Orazımbetov Q.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), prof. **Palımbetov K.** (Nókis);
f.i.d. (DSc), prof. **Pirniyazova A.** (Nókis);
f.i.d., prof. **Salqınbay A.** (Qazaqstan);
f.i.d., prof. **Sayfullina F.S.** (Rossiya);
t.i.d., doc. **Sarıbaev M**. (Nókis);
f.i.d., prof. **Yelok V.S.** (Turkiya).

Q.Biysenbaev – juwaplı xatker
Z.Xodjekeeva – korrektor
N.Allamuratova – operator

Juwaplı redaktorlar:
f.i.d. (DSc), prof. S.Matyakupov – ózbek tili boyınsha
f.i.d. (DSc), prof. G.Kdirbaeva – rus hám inglis tilleri boyınsha
p.i.d. (DSc), prof. D.Seytkasımov – qaraqalpaq tili boyınsha

Jurnal 1992-jıldan «Qaraqalpaqstan muǵallimi» atamasında shıǵarıla baslaǵan. 2004-jılda «Ilim hám jámiyet» atamasına ózgertilip, 01-022-sanlı gúwalıq penen Qaraqalpaqstan Respublikası Baspasóz hám xabar agentligi tárepinen dizimge alınǵan.

2020-jılı 7-avgustta Ózbekstan Respublikası Prezidenti Administracyası janındaǵı xabar hám ǵalaba kommunikaciyalar agentligi tárepinen qayta dizimge alınıp, 1098-sanlı gúwalıq berilgen.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası janındaǵı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen ilimler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolǵan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- ***01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;***
- ***02.00.00 – ximiya ilimleri;***
- ***03.00.00 – biologiya ilimleri;***
- ***05.00.00 – texnika ilimleri;***
- ***07.00.00 – tariyx ilimleri;***
- ***10.00.00 – filologiya ilimleri;***
- ***11.00.00 – geografiya ilimleri;***
- ***13.00.00 – pedagogika ilimleri;***
- ***19.00.00 – psixologiya ilimleri.***

BAS MAQALA

БАҒРИКЕНГЛИК ВА ҲАМЖИҲАТЛИК – ЯНГИ ЎЗБЕКИСТОННИНГ БЕБАҲО БОЙЛИГИ

Қодиров Қувондиқ Айтбаевич – *педагогика фанлари доктори (DSc)*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти биринчи проректори

«Бизнинг қадимий ва саховатли заминимизда асрлар давомида турли миллат ва элат, маданият ва дин вакиллари тинч-тотув яшаб келган. Меҳмондўстлик, эзгулик, қалб саховати ва том маънодаги бағрикенглик бизнинг халқимизга доимо хос бўлган ва унинг менталитети асосини ташкил этади».

Шавкат Мирзиёев,
Ўзбекистон Республикаси Президенти

Миллатлараро тотувлик – тараққиётимизнинг мустаҳкам пойдевори

Дунё тарихида давлатлар қудратини белгилаган омиллар кўп бўлган. Айримлари табиий бойликларга таянган, айримлари ҳарбий салоҳият билан юксалган, яна бошқалари иқтисодий имкониятлари билан ажралиб турган. Бироқ, тарихнинг энг муҳим сабоқларидан бири шундан иборатки, ҳеч бир бойлик ва қудрат жамият ичидаги бирлик ва ҳамжиҳатликнинг ўрнини боса олмайди.

Бугунги глобаллашув даврида бу ҳақиқат янада яққол намоён бўлмоқда. Дунёнинг турли минтақаларида давом этаётган можаролар, миллатлараро низолар ва диний қарама-қаршиликлар кўпинча иқтисодий муаммолардан эмас, балки жамиятдаги ўзаро ишончнинг заифлашуви, бирдамликнинг йўқолиши оқибатида юзага келаётганини кўрмоқдамиз.

Бундай таҳликали шароитда Янги Ўзбекистоннинг тараққиёт йўли, аввало, тинчликни асраш, халқлар дўстлигини мустаҳкамлаш ва инсон қадрини улуғлашга қаратилгани билан алоҳида аҳамият касб этади.

Бугун бизнинг энг катта бойлигимиз нефть ёки газ захиралари эмас. Энг катта бойлигимиз – тинчлигимиз, аҳиллигимиз, бирдамлигимиздир ва оғизбирчилигимиздир.

Инсон қадри ва миллатлараро тотувлик – Янги Ўзбекистоннинг қўш таянчи

Сўнгги йилларда мамлакатимизда амалга оширилаётган ислоҳотларнинг марказида инсон қадри турибди. Инсон қадрини улуғлаш эса фақат иқтисодий фаровонлик ёки ижтимоий ҳимоя билан чекланмайди. Бу, аввало, фуқароларнинг миллати, тили, дини ва эътиқодидан қатъи назар тенг ҳуқуқ ҳамда имкониятларга эга бўлишини таъминлашни англатади.

Бугунги кунда Ўзбекистонда 130 дан ортиқ миллат ва элат вакиллари истиқомат қилмоқда. Турли миллий маданий марказлар, дўстлик жамиятлари, маданий-маърифий муассасалар халқлар ўртасидаги ўзаро ҳурмат ва ҳамжиҳатликни мустаҳкамлашга хизмат қилмоқда.

Энг муҳими, миллатлараро тотувлик бугун давлат сиёсатининг алоҳида йўналиши эмас, балки барча ислоҳотларнинг ички мазмунига айланган.

Чунки тараққиётнинг асосий шарти – ижтимоий барқарорлик.

Ижтимоий барқарорликнинг асосий омили эса – фуқаролар бирдамлигидир.

Қорақалпоғистон тажрибаси: асрлар синовидан ўтган аҳиллик

Миллатлараро тотувлик ҳақида сўз борганда, Қорақалпоғистон Республикаси тажрибаси алоҳида эътиборга лойиқ.

Амударёнинг қуйи оқимида жойлашган ушбу заминда қорақалпоқ, ўзбек, қозоқ, туркман, рус, корейс, татар ва бошқа 30дан ортиқ миллат вакиллари асрлар давомида бир-бирининг қувончи ва ташвишини баҳам кўриб, аҳилликда яшаб келмоқда.

Бу ерда қўшничилик муносабатлари миллат билан эмас, инсонийлик билан ўлчанади. Турли миллат вакиллари бир маҳаллада истиқомат қилади, фарзандлари бир мактабда таҳсил олади, биргаликда меҳнат қилади, умумий мақсадлар йўлида бирлашади.

Қорақалпоқ халқининг бағрикенглиги ва меҳмондўстлиги ҳудуднинг ўзига хос маънавий қиёфасини шакллантирган. Айнан шу фазилатлар туфайли Қорақалпоғистон бугун ҳам кўп миллатли ва аҳил жамиятнинг ёрқин намунасига айланган.

Кейинги йилларда Президентимиз ташаббуси билан ҳудудни ижтимоий-иқтисодий ривожлантириш бўйича амалга оширилаётган улкан бунёдкорлик ишлари одамларнинг эртанги кунга бўлган ишончини мустаҳкамлаб, жамиятдаги бирдамликни янада кучайтирмоқда.

Давлатимиз раҳбарининг: *«Қорақалпоғистоннинг тақдири – бу Ўзбекистоннинг тақдири»,* – деган тарихий сўзлари эса халқимиз қалбида чуқур акс-садо берди. Бу нафақат сиёсий баёнот, балки ягона Ватан, ягона тақдир ва умумий масъулият ғоясининг амалий ифодасидир.

Ёшларга онгини эгаллашга қаратилган курашлар кучаймоқда

Бугун жаҳонда ғоялар кураши тобора кескинлашмоқда. Айрим кучлар интернет ва ижтимоий тармоқлар орқали ёшлар онгига таъсир кўрсатишга уринмоқда. Миллий ва диний адоватни қўзғатиш, тарихий ҳақиқатларни бузиб талқин қилиш, фуқаролар орасида ишончсизлик муҳитини шакллантиришга қаратилган уринишлар кўпаймоқда.

Бундай вазиятда ёшларни нафақат билимли, балки мустақил фикрлайдиган, мафкуравий жиҳатдан бардошли, Ватан тақдирига дахлдор инсонлар қилиб тарбиялаш долзарб вазифага айланмоқда.

Айниқса, педагогика олийгоҳлари зиммасига алоҳида масъулият юкланади. Чунки, бугунги талаба эртанги ўқитувчидир.

Эртанги ўқитувчи эса минглаб ёшларнинг дунёқарашига таъсир кўрсатади.

Педагоглар – жамият тарбиячиси

Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти фаолиятида ҳам айнан шу масалага устувор аҳамият қаратилмоқда. Бугунги кунда институтда 13 мингдан зиёд талаба-ёшлар таҳсил олаётган бўлиб, таълим муассасасида қорақалпоқ, ўзбек, қозоқ, туркман, рус, украин, корейс, қирғиз, тожик, озарбайжон, бошқирд, уйғур ва татар каби жами 11 миллатга мансуб талабалар бир оиланинг фарзандларидек, аҳилликда таълим олмоқда.

Биз талабаларга фақат касбий билим бериш билан чекланиб қолмаслигимиз керак. Келажак педагогларида фуқаролик масъулияти, бағрикенглик маданияти ва Ватанга садоқат туйғуларини шакллантириш ҳам энг муҳим вазифаларимиздан биридир.

Шу мақсадда институтда маънавий-маърифий тадбирлар, давра суҳбатлари, очиқ мулоқотлар, спорт ва маданий тадбирлар мунтазам ташкил этиб келинмоқда.

Бугунги глобаллашув даврида олий таълим муассасалари нафақат малакали кадрлар тайёрлайдиган маскан, балки ёшларни миллий ва умуминсоний қадриятлар руҳида тарбиялайдиган маънавият ўчоғи сифатида ҳам муҳим ўрин тутади.

Талаба-ёшларнинг дунёқараши, фуқаролик позицияси ва ижтимоий масъулияти айнан талабалик йилларида шаклланади. Шу боис олий таълим тизимида ёшларни миллатлараро тотувлик, бағрикенглик, Ватанга садоқат ва инсонпарварлик руҳида тарбиялашга алоҳида эътибор қаратилмоқда.

Ҳар ойнинг ўн бешинчи санасида институт факультетлари кесимида ташкил этиладиган миллатлараро ҳамжиҳатлик фестивали турли ҳудудлардан, турли миллат вакилларидан иборат талабаларнинг бир жамоада таҳсил олиши, ўзаро фикр алмашиши ва ҳамкорликда фаолият юритиши уларни умумий мақсадлар сари бирлаштиради.

Шу ўринда таъкидлаш жоиз, яқинда институтда республикамизнинг турли ҳудудларидан келган талаба-ёшлар иштирокида ўтказилган «Дўстлик фестивали» турли ҳудуд ёшларини янада жипслаштиришга, ҳудудлараро ва миллатлараро якинликни мустаҳкамлашга хизмат қилди.

Фестиваль давомида ёшлар Қорақалпоғистоннинг бой маданий мероси, халқимизнинг меҳмондўстлик анъаналари ва бағрикенглик қадриятлари билан яқиндан танишдилар.

Бу каби тадбирлар талабаларда умумий Ватан туйғусини кучайтиради, уларни бирлаштирадиган омиллар фарқлардан кўра кўпроқ эканини англашга ёрдам беради.

Тинчлик – мерос эмас, масъулият

Баъзан ёшлар тинчлик ва осойишталикни табиий ҳолат деб қабул қилади. Аслида эса тинчлик улкан меҳнат, оқилона сиёсат ва жамиятнинг умумий масъулияти эвазига таъминланади. Уни сақлаб қолиш учун ҳар бир авлод ўз ҳиссасини қўшиши керак.

Бугун бизнинг асосий вазифамиз – ёшлар қалбида Ватан тақдирига дахлдорлик ҳиссини кучайтириш, уларга бирдамликнинг қадрини англатиш ва миллатлараро тотувликнинг бебаҳо неъмат эканини тушунтиришдан иборат.

Чунки, нафақат иқтисодиёт, нафақат сиёсат, нафақат замонавий технологиялар, балки жамиятдаги ўзаро ишонч ҳам давлат тараққиётининг муҳим омилидир.

Келажак бирдамлик билан бунёд этилади

Муҳтарам Президентимиз Ш.Мирзиёев раҳбарлигида Янги Ўзбекистон олдига улкан мақсадлар қўйилган. Учинчи Ренессанс пойдеворини яратиш, таълим ва илм-фанни ривожлантириш, рақобатбардош иқтисодиёт барпо этиш, халқ фаровонлигини ошириш каби вазифаларни фақат аҳил ва бирдам жамиятгина муваффақиятли амалга ошира олади.

Айниқса, зиёлилар, педагоглар ва ёшлар бу борада жамиятнинг етакчи кучи бўлиши керак. Зеро, тарих шуни кўрсатадики, бирдам халқни ҳеч қандай синов енга олмайди.

Тинчликни асраш, тотувликни мустаҳкамлаш ва фарзандларимизни ана шу қадриятлар руҳида тарбиялаш – бугунги авлод зиммасидаги энг шарафли ва масъулиятли вазифадир.

Чунки, Янги Ўзбекистоннинг буюк келажаги иқтисодий кўрсаткичлар ёки улкан бинолардангина эмас, энг аввало, халқимизнинг ўзаро ҳурмати, ишончи ва мустаҳкам бирдамлиги билан белгиланади.

Бугунги кунда миллатлараро тотувлик ва ҳамжиҳатликнинг ёрқин намуналари нафақат

ижтимоий-сиёсий ҳаётимизда, балки спорт майдонларида ҳам яққол намоён бўлмоқда. Футбол бўйича Ўзбекистон миллий терма жамоасининг тарихда илк бор жаҳон чемпионати финал босқичига йўл олгани кўп миллатли Қорақалпоғистон аҳлини ҳам чексиз қувонч ва фахр туйғуларига чулғади. Юртимизнинг турли миллат ва элат вакиллари бир мақсад – Ватан шарафини ҳимоя қилаётган терма жамоамизни қўллаб-қувватлаш йўлида якдил бўлиб бирлашмоқда. Айниқса, “Оқ бўрилар”га билдирилаётган кенг кўламли эътибор ва самимий тилаклар нафақат Марказий Осиё, балки бутун мусулмон давлатлари халқлари томонидан ҳам давом эттирилаётгани алоҳида эътиборга лойиқдир. Бу эса муштарак тарих, тил, маданият ва қадриятлар билан боғланган халқлар ўртасидаги дўстлик ришталари тобора мустаҳкамланиб бораётганини, спорт эса инсонларни бирлаштирувчи беқиёс куч эканини яна бир бор тасдиқлайди.

Хулоса ўрнида алоҳида таъкидлаймизки, бугунги жадал суръатлар билан ривожланаётган глобал дунёда ҳар биримиз, айниқса, илм аҳли, зиёлилар - ўз фаолиятимиз ва ҳаётий позициямиз орқали мамлакатимизда олиб борилаётган оқилона сиёсатни тўлақонли амалга ошириш борасида ибрат бўлишимиз, ёшларимизни муқаддас юртимизга бўлган садоқат ва эртанги буюк келажагимизга бўлган ишонч руҳида ҳамда ягона Ватан учун хизмат қилишлик каби эзгу амаллар орқали тарбиялаш – барчамизнинг муқаддас вазифамиздир.

JÁMIYETLIK HÁM GUMANITAR ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwxıylıq tiykarları

ОРГАНИЗАТОРСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АКАДЕМИКА С.К.КАМАЛОВА КАК РУКОВОДИТЕЛЯ ВЫСШЕГО УЧЕБНОГО ЗАВЕДЕНИЯ

Абатов Аскар Рейимбаевич – *старший преподаватель*
askarays@mail.ru
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

АКАДЕМИК С.К.КАМАЛОВНИНГ ОЛИЙ ТАЪЛИМ МУАССАСАСИ РАҲБАРИ СИФАТИДАГИ ТАШКИЛИЙ ФАОЛИЯТИ

Абатов Аскар Реимбаевич – *катта ўқитувчи*
Ажиниёз номидаги Нукус давлат педагогика институти

THE ORGANIZATIONAL ACTIVITIES OF ACADEMICIAN S.K. KAMALOV AS THE HEAD OF A HIGHER EDUCATION INSTITUTION

Abatov Askar Reyimbaevich – *Senior teacher*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: академик С.К.Камалов, раҳбарлик фаолияти, тарих, тарихшунослик, қорақалпоқ халқи, мактаб, устоз, шогирд.

Резюме. Собир Камаловнинг педагогик фаолияти Қорақалпоғистонда таълим тизими ва тарих фани ривожланишида муҳим аҳамият касб этди. У ўқитувчи, олий таълим муассасаси раҳбари ва академик олим сифатида миллий кадрлар тайёрлаш, тарих фанини ўқитиш методикасини такомиллаштириш, шунингдек, Қорақалпоғистон тарихи бўйича дастлабки ўқув дастурлари ва дарсликларни яратиш ишларига бевосита раҳбарлик қилди. Мақолада академик С.Камаловнинг Нукус давлат педагогика институти раҳбари сифатидаги фаолияти аниқ мисолларда келтирилган.

Ключевые слова: Академик С.К.Камалов, руководящая деятельность, история, историография, каракалпакский народ, школа, наставник, ученик.

Резюме. Педагогическая деятельность Сабыра Камалова сыграла важную роль в развитии системы образования и исторической науки в Каракалпакстане. Как преподаватель, руководитель высшего учебного заведения и академик, он внес значительный вклад в подготовку национальных кадров, совершенствование методики преподавания истории, а также непосредственно руководил созданием первых учебных программ и учебников по истории Каракалпакстана. В статье на конкретных примерах освещается деятельность академика С.Камалова в качестве руководителя Нукусского государственного педагогического института.

Key words: Academician S.K.Kamalov, managerial activity, history, historiography, karakalpak people, school, mentor, apprentice.

Summary. The pedagogical activity of Sabyr Kamalov played an important role in the development of the education system and historical science in Karakalpakstan. As a teacher, head of a higher education institution, and academician, he made a significant contribution to the training of national specialists, the improvement of history teaching methodology, and directly supervised the development of the first curricula and textbooks on the history of Karakalpakstan. The article highlights, through specific examples, the activities of Academician S.Kamalov as the head of Nukus State Pedagogical Institute.

Введение. Основной задачей исторической науки всегда было и остаётся объективное определение причастности того или иного народа к мировой и региональной цивилизации. Это очевидно на примере истории Центральной Азии, как известно, каракалпаки, являясь издревле коренными обитателями Приаралья, имеют непосредственную причастность к истокам региональной цивилизации. Имена и заслуги историков Каракалпакстана П.П.Иванова, С.П.Толстова, Т.А.Жданко Я.Гулямова, Б.В.Андриянова и многих других, которые всегда отстаивали правду истории, общеизвестны.

Этой традиции придерживаются многие историки, среди которых на первом ряду выделяется академик Сабыр Камалович Камалов.

Академик Сабыр Камалов является одним из крупных ученых-организаторов, заложивших институциональные основы академической науки в Каракалпакстане. Под его инициативой и руководством в республике были созданы новые научные учреждения, центры и институты, расширены масштабы научных исследований, а также усовершенствована система подготовки высококвалифицированных научных кадров. В результате научный потенциал Каракалпакстана значительно возрос.

Литература и методология. Основные сведения о биографии и научной деятельности Сабыра Камалова содержатся в юбилейных изданиях, сборниках научных трудов и воспоминаниях коллег, учеников и современников. Учёный, доктор исторических наук Б.Кощанов оценивает, что «Выдающиеся ораторские качества Сабыра Камаловича проистекали из его высокой общей культуры, первым признаком которой было то, что он разбирался во всех областях знаний» [1:74]. Поистине,

Академик С.К.Камалова, по праву считается тем учёным, который деятельность охватывает не только изучения истории, но и других гуманитарных наук.

Академик, доктор философских наук Ж.Базарбаев считает, поскольку тематика научных трудов С.Камалова разнообразна и охватывает историю с древнейших времен до наших дней, ни один историк нашей Республики не может обойтись без ссылки на его труды [2:164].

Результаты. Согласно приказу Министерства народного образования Узбекской ССР от 15 мая 1957 года С. Камалов был назначен директором (тогда еще не называлось ректором) Каракалпакского государственного педагогического института. Работая в этом высшем учебном заведении совместно с такими опытными специалистами, как Омар Булешев, Мажит Галекеев, Айтжан Есемуратов, Аскар Тажимуратов и Досжанбай Насиров, он наладил учебно-воспитательный процесс, а также укрепил дисциплину и организационный порядок в институте [3:12]. Перед ним стоял ряд сложных задач, направленных на вывод деятельности института на качественно новый этап развития. К моменту его назначения в институте наблюдалось определённое ослабление системы контроля за организацией учебно-воспитательного процесса. Наряду с этим в педагогическом коллективе в то время сохранялись атмосфера недоверия, распространение необъективной информации и внутренние противоречия, что свидетельствовало о недостаточной эффективности кадрового потенциала системы управления.

С целью устранения указанных проблем С.Камалов осуществлял руководство институтом, опираясь на консультации опытных преподавателей – Омара Булешева, Мажита Галикеева, Айтжана Есемуратова и Аскара Тажимуратова. Они рекомендовали молодому руководителю обеспечивать трудовую дисциплину личным примером: приходить на работу раньше сотрудников и уходить позже, принимать непосредственное участие в повседневной жизни института, а при принятии управленческих решений руководствоваться не мнением отдельных работников, а объективной оценкой реально сложившейся ситуации.

Следуя этим рекомендациям, С. Камалов проявил высокую личную ответственность и инициативность в организации деятельности института. Все основные мероприятия и организационные вопросы осуществлялись под его непосредственным контролем. Одновременно в отношении нарушителей трудовой дисциплины принимались соответствующие административные меры, включая в отдельных случаях освобождение сотрудников от занимаемых должностей. Вместе с тем в педагогическом коллективе последовательно формировалась атмосфера взаимного уважения, доброжелательного сотрудничества и признания профессиональных достижений преподавателей.

В целях укрепления дисциплины и оздоровления морально-психологического климата в институте применялись и творческие методы воздействия. Отдельные недостатки и нарушения подвергались критике посредством юмористических и сатирических произведений. Особую роль в этом направлении сыграл поэт и преподаватель И.Юсупов. В результате реализации данных мер в высшем учебном заведении постепенно сформировалась стабильная и благоприятная учебно-воспитательная среда.

Работая совместно с такими опытными педагогами, как Омар Булешев и Досжанбай Насиров, С.Камалов уделял особое внимание совершенствованию образовательного процесса и созданию необходимых условий для обучения и всестороннего развития студентов.

В 1956–1957 учебном году в Каракалпакском государственном педагогическом институте функционировали шесть факультетов и пятнадцать кафедр, на которых учебно-воспитательную деятельность осуществляли 110 профессоров и преподавателей. В их числе насчитывались 21 кандидат наук и 5 доцентов [4:21]. Данный профессорско-преподавательский коллектив внес значительный вклад в подготовку высококвалифицированных педагогических кадров.

Будучи одним из выдающихся организаторов науки Каракалпакстана, Сабыр Камалов в период работы директором Каракалпакского педагогического института (1957-1961 гг.) внес весомый вклад в формирование второго поколения ученых республики [5]. Особенно важным достижением стало направление большого числа талантливой молодежи в аспирантуры ведущих научных центров Москвы, Ленинграда, Киева, Алма-Аты и Ташкента. Так, в 1958-1959 годах к обучению в аспирантуре были рекомендованы преподаватели института Жуманазар Базарбаев, Тажен Изимбетов, Жамурат Кутлымуратов, Жолдас Матмуратов, Камал Рзаев, Салий Ережепов и другие. Впоследствии они стали ведущими представителями науки Каракалпакстана, внесли значительный вклад в развитие национальной науки и получили широкое признание как ученые международного уровня [6:166].

Если в 1958-1959 учебном году в институте работали один доктор наук и семь кандидатов наук, то уже к 1960-1961 учебному году, то есть всего за три года, их число увеличилось до двух докторов наук и пятнадцати кандидатов наук[7;93].. Это свидетельствовало о существенном росте научного потенциала высшего учебного заведения. Одновременно увеличилось и количество молодых специалистов, проявлявших интерес к научно-исследовательской деятельности и обучению в аспирантуре.

По инициативе Сабыра Камалова в марте-апреле 1958 года Министерство народного образования Узбекской ССР направило руководителей ряда институтов в служебную командировку для ознакомления с деятельностью ведущих высших учебных заведений центральных городов бывшего Советского Союза. В ходе поездки они изучили организацию учебно-воспитательной и научной работы Московского педагогического института, Ленинградского (ныне Санкт-Петербургского) Российского государственного педагогического университета имени А.И.Герцена, а также Киевского педагогического института. Полученный опыт впоследствии сыграл важную роль в повышении эффективности их педагогической и организационной деятельности.

В 1959 году С.Камалов выдвинул предложение о закреплении Педагогического института за Ташкентским государственным университетом в целях оказания ему практической и научно-методической помощи.

После одобрения данного предложения в сентябре 1959 года ректор Ташкентского государственного университета, академик А. Садыков, посетил город Нукус и ознакомился с деятельностью педагогического института. По итогам визита между двумя высшими учебными заведениями был подписан меморандум о сотрудничестве.

В дальнейшем Педагогический институт ежегодно направлял в Ташкентский государственный университет по четыре–пять преподавателей сроком на два года для повышения квалификации. Университет создавал для них необходимые условия для профессионального совершенствования и обеспечивал местами в общежитии. Кроме того, Ташкентский государственный университет ежегодно выделял за счет собственных средств четыре–пять мест в аспирантуре для преподавателей Педагогического института.

Наряду с этим ежегодно десять студентов, окончивших первый курс Педагогического института с отличными результатами, получали возможность продолжить обучение со второго курса Ташкентского государственного университета. После успешного завершения обучения они возвращались в Нукусский педагогический институт в качестве преподавателей либо продолжали научную подготовку в аспирантуре. Так, среди студентов, продолживших обучение в Ташкенте в 1959 году, впоследствии сформировалась целая плеяда известных ученых, в числе которых К.Утениязов, Т.Ходжаев, А.Оразбаев, С.Каниязов и другие [8:94].

Одной из важнейших задач, стоявших перед Сабыром Камаловым в период его работы директором Педагогического института, являлось укрепление материально-технической базы учебного заведения. До 1958–1959 учебного года институт располагался лишь в одном учебном корпусе, испытывал нехватку аудиторий, а студенческое общежитие отсутствовало.

В 1959 году Педагогический институт был передан из ведения Министерства народного образования Узбекской ССР в подчинение Министерства высшего и среднего специального образования Узбекской ССР, образованного в 1958 году. Это решение сыграло важную роль в решении накопившихся проблем учебного заведения. Уже в следующем учебном году были построены новое общежитие для студентов и дополнительный учебный корпус, что положило начало последовательному укреплению материально-технической базы института. Данные преобразования благоприятно сказались на условиях труда профессорско-преподавательского состава, способствовали повышению их мотивации и эффективности профессиональной деятельности.

Кроме того, начиная с 1958 года была введена практика направления преподавателей в научные командировки с полным финансированием командировочных расходов в целях поддержки их исследовательской деятельности. В результате многие преподаватели получили возможность работать в научных центрах Москвы, Ленинграда, Киева, Алма-Аты и Ашхабада. Одним из первых примеров такой практики стала командировка в октябре 1958 года поэта Ибраима Юсупова в Алма-Ату для сбора материалов к диссертации. Присланное им из Алма-Аты стихотворение «Мы – учителя, Сабир и Досжан – директора…» [9:46] (Биз-мұғаллим, Сабыр, Досжан-директор) было зачитано С. Камаловым перед коллективом института.

Результаты исследования свидетельствуют о том, что деятельность Сабыра Камалова как одного из организаторов науки Каракалпакстана подробно освещена в его мемуарном произведении **«Өмирим сабақларынан… (Еске түсириўлерим)» («Из уроков моей жизни… Воспоминания»).** В данном мемуарном труде отмечается, что в период руководства С.Камалова Педагогическим институтом число девушек среди студентов было крайне незначительным. Основной причиной этого являлось малое количество девушек, оканчивавших в те годы общеобразовательные школы и техникумы Каракалпакстана.

Обсуждение. С целью решения данной проблемы по инициативе С.Камалова в институте была введена практика зачисления девушек, изъявивших желание получить высшее образование, без проведения конкурсного отбора. Реализация этой меры способствовала повышению интереса женщин к получению высшего образования, усилила их стремление к обучению и создала условия для массового поступления девушек в институт.

По словам академика Т.Ещанова: «С.Камалов за короткий срок завоевал высокий авторитет и уважение среди общественности всей республики как талантливый организатор, человек, неустанно трудившийся во имя достижения поставленных благородных целей, отличавшийся честностью, мудростью и принципиальностью».

Заключение. В заключении можно сказать что академик С.К.Камалов проявил себя как руководитель, обладавший способностью оперативно принимать взвешенные и рациональные решения в решении организационных вопросов, строивший свою деятельность с учетом не только текущих задач, но и долгосрочных перспектив развития. Ему были присущи такие качества, как умение глубоко анализировать результаты проводимой работы, прогнозировать дальнейшее развитие событий, объективно оценивать сложные жизненные и общественные процессы, а также давать компетентные и обоснованные рекомендации тем, кто обращался к нему за советом. Он безусловно играл достойную роль в истории Нукусского государственного педагогического института. Связи с этим предлагаем установить портрет академика С. Камалова в галерее портретов ректоров института, размещённой в музее «Ажинияз» педагогического института.

Литература

1. Қощанов Б. Академик Сабыр Камалов – көрнекли алым, шебер шөлкемлестириўши, әдиўли устаз. Сборник статей Международной научно-теоретической конференции «История Каракалпакстана в контексте Центральноазиатских исследований» Приуроченные к 100-летию академика С.Камалова. –Нукус: «Нур Туран Принт», 2024.

2. Базарбаев Ж. Руўхыятымыз маржанлары ямаса үлгили ел үлкенин, көрегенли ел өткенин қәстерлейди. – Нөкис: «Билим», 2008.

3. Айтмуратов Ж. Университет ашыў жолындағы дәслепки қәдемлер. Академик Сабыр Камалов таваллудининг 100 йиллигига бағишланган «Қорақалпоғистон тарихининг долзарб масалалари: ўтмиши ва бугуни» номидаги республика илмий-амалий конференция материаллари. – Нукус, 2024.

4. 40 лет Каракалпакскому государственному педагогическому институту. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1975.

5. Қудияров А. Қарақалпақстан тарийхының дарғасы еди. / Еркин Қарақалпақстан, 2014, 9-сентябрь.

6. Базарбаев Ж. Руўхыятымыз маржанлары ямаса үлгили ел үлкенин, көрегенли ел өткенин қәстерлейди. – Нөкис: «Билим», 2008.

7. Камалов С. Өмирим сабақларынан (Еске түсириўлерим). – Нөкис: «Илим», 2019.

8. Камалов С. Өмирим сабақларынан (Еске түсириўлерим). – Нөкис: «Илим», 2019.

9. Юсупов И. Үмит жағасы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1990.

К ВОПРОСУ О ПАЛЕОГИДРОГРАФИИ И ЛОКАЛИЗАЦИИ ОАЗИСОВ НИЖНЕЙ СЫРДАРЬИ В РАННЕМ СРЕДНЕВЕКОВЬЕ

Бердиев Джамиет Туремуратович – *доктор исторических наук*
jamiyetb@gmail.com
Университет инновационных технологий

ИЛК ЎРТА АСРЛАРДА ҚУЙИ СИРДАРЁ ВОҲАЛАРИНИНГ ПАЛЕОГИДРОГРАФИЯСИ ВА ЖОЙЛАШУВИ МАСАЛАСИГА ДОИР

Бердиев Жамиет Туремуратович – *тарих фанлари доктори*
Инновацион технологиялар университети

ON THE ISSUE OF PALEOHYDROGRAPHY AND THE LOCALIZATION OF OASISS IN THE LOWER SYRDARYA IN THE EARLY MIDDLE AGES

Berdiev Jamiet Turemuratovich – *Doctor of Historical Sciences*
University of Innovative Technologies

Таянч сўзлар: Қуйи Сирдарё, Жетиасар маданияти, палеогидрография, Эскидарёлик, Жанадарё, гидроузел, локализация, воҳа цивилизацияси, Ўтрор-Қоратоғ маданияти, Қўсасар.

Резюме. Мақолада илк ўрта асрларда (VI-IX асрлар) Қуйи Сирдарё воҳаларининг (Жетиасар маданияти) палеогидрографик ўзгаришлари ва ҳудуддаги аҳоли жойлашуви топографияси фанлараро усуллар асосида тадқиқ этилган. Сирдарё дельтасидаги гидрографик тармоқларнинг динамикаси ва унинг воҳа цивилизациясининг хўжалик мослашувига кўрсатган таъсири кўриб чиқилган. Сув ресурсларининг трансформацияси микро-воҳаларнинг жойлашувига ва демографик жараёнларга бевосита таъсир кўрсатганлиги асосланган.

Ключевые слова: Нижняя Сырдарья, Джетыасарская культура, палеогидрография, Ескидарьялык, Жанадарья, гидросеть, локализация, оазисная цивилизация, Отрарско-Каратауская культура, Кос-асар.

Резюме. В статье на основе междисциплинарных методов исследуются палеогидрографические изменения и топография расселения населения Нижней Сырдарьи (Джетыасарская культура) в раннем средневековье (VI–IX вв.). Рассматривается динамика гидрографической сети дельты Сырдарьи и ее влияние на хозяйственную адаптацию оазисной цивилизации. Обосновано, что трансформация водной сети оказывала прямое влияние на локализацию микрооазисов и демографические процессы регионов.

Key words: Lower Syr Darya, Jetiasar culture, paleohydrography, Eskidaryalyk, Janadarya, hydraulic network, localization, oasis civilization, Otrar-Karatov culture, Kos-asar.

Summary. The article examines the paleohydrographic transformations and settlement topography of the Lower Syr Darya oases (Dzhetyasar culture) in the early Middle Ages (6th–9th centuries) using interdisciplinary methods. The dynamics of the hydrographic network in the Syr Darya delta and its influence on the economic adaptation of the oasis civilization are analyzed. It is established that the transformation of water resources directly affected the localization of micro-oases and regional demographic processes.

Введение. В раннем средневековье (VI–IX вв.) социально-экономическое, демографическое и пространственное развитие оазисных цивилизаций, расположенных в аридных зонах Центральной Азии, находилось в прямой зависимости от динамики водных ресурсов, направленности изменений речных русел и климатических колебаний [1:45]. С этой точки зрения бассейн Нижней Сырдарьи – в особенности ареалы Джетыасарской и сопредельной Отрарско-Каратауской археологических культур – имеет исключительное научное значение для изучения механизмов адаптации оседло-полукочевого населения, проживавшего в аридной экологической среде, к водным ресурсам [2:112].

В археологии и исторической географии Центральной Азии гидрологическая эволюция дельт Нижней Сырдарьи на протяжении многих лет остается одним из наиболее дискуссионных вопросов [3:88]. Хотя фундаментальные исследования Хорезмской археолого-этнографической экспедиции раскрыли созидательный потенциал региона [1:12; 2:45], палеогидрографическая трансформация дельтовых протоков Сырдарьи (Ескидарьялык, Жанадарья, Кувандарья) в VI–VIII вв. и как положительное, так и негативное влияние этих процессов на локализацию оазисов до сих пор требуют междисциплинарного пересмотра [8:415].

В исторической науке последних лет расположение укрепленных городищ-крепостей и хозяйственных структур в Джетыасарском оазисе исследовалось преимущественно в рамках общей археологической хронологии [4:48]. Тем не менее локализация оазисов и микрорегиональная адаптация оседло-полукочевников определялись не только внешнеполитическими факторами, но в первую очередь возможностями дельтовых протоков по обеспечению археологических памятников водой. Главная цель настоящей статьи – с помощью междисциплинарных методов пересмотреть функциональную связь между гидрографическими факторами и археологической локализацией, установить закономерности размещения микрооазисов и концептуально обосновать трансформацию водной сети.

Методы и источниковедческая база.

В исследовании применен комплексный методологический подход:

• **Историко-сравнительный и картографический анализ:** Проведен сравнительный анализ архивных картографических материалов, палеогеографических

карт и данных аэрофотосъемки выдющихся археологов – С.П.Толстова [2], Л.М.Левиной [1], Б.И.Вайнберг [3] и К.А.Акишева [7].

- **Палеогидрографическая реконструкция:** На основе бассейнового принципа изучена динамика эрозионно-аккумуляционных процессов в нижнем течении Сырдарьи в эпоху раннего средневековья [8:418]. Фазы усыхания речных русел и смещения стока в другие протоки сопоставлялись с метеорологическими и геоморфологическими данными.
- **Пространственный микроанализ:** Установлена корреляция между расположением элементов оазиса (городищ-крепостей, жилых построек, ирригационных сетей, каналов, производственных мастерских) и их удаленностью от водных объектов [1:145]. Топография городищ-крепостей в группах Джетыасар 1, 2 и 3 локализована относительно гидрографических объектов.
- **Текстологический и топонимический анализ:** Данные эпиграфики из трудов Н.Я.Бичурина [5] и С.Г.Кляшторного [6], а также гидронимические сведения из сочинений арабо-мусульманских географов (Ал-Истахри, Ибн Хаукаль, Ал-Масуди) – «Яксарт», «Сырдарья», «Дария-и Шаш» – сопоставлены с топографическими картами региона.

Результаты и научное обсуждение. Глубокий анализ изученных гидрологических, археологических и картографических материалов позволил получить следующие конкретные академические результаты:

Дельтовая гидрологическая стабильность и расцвет оазиса в VI–VII вв.

В VI–VII вв. водный режим Нижней Сырдарьи оставался относительно устойчивым и направленным [8:420]. Достаточный объем стока в верхнем и среднем течении русел Ескидарьялык и Кувандарья создал условия для концентрации укрепленных городищ типа Джетыасар 1 (Большой Джетыасар), Джетыасар 2 (Жаман-асар, Бидайык-асар) и Джетыасар 3 (Кос-асар, Томпак-асар) вдоль постоянных протоков гидрографической сети [1:180-195].

Как показывает археологическая топография, население этого периода возводило всю инфраструктуру вдоль внутренних водных протоков оазиса. Фортификация городищ (толстые глинобитные стены, башни) контролировала водные артерии и пункты головных водозаборов магистральных каналов [7:64]. Данное обстоятельство доказывает существование централизованной системы перераспределения воды внутри оазиса.

Гидрологический сдвиг и усыхание дельт в середине VIII в.

К середине VIII века в дельте Сырдарьи начался гидрологический сдвиг в сторону Нижне-Аральского бассейна (сезонное урезание стока, аридизация климата и геоморфологическая трансформация русел) [2:140]. Этот процесс вынудил сократить ирригационные системы и изменить характер хозяйственной адаптации населения. Палеогидрографические данные показывают, что ряд водных рукавов в нижнем течении Ескидарьялыка пересох, что привело к перераспределению обводненных зон [8:422].

Вместе с тем основное русло Сырдарьи сместилось к северо-западу, в результате чего памятники в юго-восточной части оазиса стали испытывать острый дефицит воды [4:52]. Данный процесс послужил импульсом к запустению части городищ или миграции населения в районы, непосредственно прилегающие к главному руслу Сырдарьи.

Верификация адаптации оазиса по керамическим и археологическим маркерам.

Сокращение постоянных водных артерий в Джетыасарском оазисе привело к концентрации населения в микроареалах внутри оазиса и переходу от аграрного хозяйства к более выраженной оседло-полукочевой скотоводческой адаптации [1:210]. Данное положение отчетливо прослеживается в археологическом керамическом материале: профили лепной посуды, состав глиняного теста и технологии обжига джетыасарской керамики ручной лепки прошли определенные трансформации между микрооазисами [3:115]. Уменьшение водных ресурсов обусловило также концентрацию ремесленных центров около конкретных гидропунктов.

Обсуждение (Дискуссия и концептуальные выводы). Полученные академические результаты позволяют дополнить и пересмотреть односторонние или схематичные взгляды, сложившиеся в историографии. Расселение населения и топография оазисов Нижней Сырдарьи в раннем средневековье определялись не только внешнеполитическими процессами [6:102], но в первую очередь естественными трансформационными процессами дельтовой водной сети.

Изменение речных протоков изменило внутреннюю демографическую структуру оазисов. Таким образом, микрогеографическое расселение населения Джетыасарской культуры представляет собой модель социально-экологической адаптации, полностью приспособленной к динамичной палеогидрографии Сырдарьи [1:300]. Эта гидросоциальная система обеспечила длительное существование оазисной цивилизации в Нижнем Присырдарье.

Вместе с тем исследование палеогидрографии Нижней Сырдарьи служит более глубокому пониманию историко-географических и хозяйственных связей между сопредельными регионами Центральной Азии – Отрарским оазисом [7], Хорезмом [2] и Шашским оазисом.

Литература

1. Левина Л.М. Этнокультурная история Восточного Приаралья. I тысячелетие до н.э. – I тысячелетие н.э. – Москва: «Восточная литература», 1996.
2. Толстов С.П. По древним дельтам Окса и Яксарта. – Москва: «Восточная литература», 1962.
3. Вайнберг Б.И. Этногеография Турана в древности. – Москва: «Восточная литература», 1999.
4. Болелов С.Б. Древности Нижней Сырдарьи: проблемы хронологии и периодизации. // Российская археология, 2018, № 2. – С. 45-58.

5. Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т. II. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950.

6. Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – Москва: «Наука», 1964.

7. Акишев К.А., Байпаков К.М., Ерзакович Л.Б. Древний Отрар (топография, стратиграфия, перспективы). – Алма-Ата: «Наука», 1972.

8. Манов Н.А. Палеогидрография Нижней Сырдарьи в древности и средневековье. // Водные ресурсы, 2011, Т. 38. № 4. – С. 412-425.

XX ASRNING 70-YILLARIDA QORAQALPOG'ISTONDA KASABA UYUShMALARI FAOLIYATI VA ULARNING JAMIYATDAGI O'RNI

Erniyazova Dilarom Bekniyazovna – *tayanch doktorant*
erniyazovadilaram@gmail.com
Ajiniyoz nomidagi Nukus davlat pedagogika instituti

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ СОЮЗОВ В КАРАКАЛПАКСТАНА В 70-Х ГОДАХ XX ВЕКА И ИХ РОЛЬ В ОБЩЕСТВЕ

Ерниязова Диларом Бекниязовна – *базовый докторант*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

ACTIVITIES OF TRADE UNIONS IN KARAKALPAKSTAN IN THE 70S OF THE 20TH CENTURY AND TRAIR ROLE IN SOCIETY

Erniyazova Dilorom Bekniyazovna – *doctoral student*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: kasaba uyushmalari, Qoraqalpog'iston, sovet davri, mehnat munosabatlari, ijtimoiy siyosat, ASSR, 70-yillar, sanoat, ishchilar sinfi.

Rezyume. Maqolada XX asrning 70-yillarida Qoraqalpog'iston Avtonom sovet sotsialistik Respublikasida kasaba uyushmalarining ijtimoiy-siyosiy faoliyati, mehnat munosabatlaridagi o'rni va jamiyat hayotiga ta'siri tahlil etiladi. Tadqiqot sovet davri kasaba uyushmashunosligi bo'yicha mavjud adabiyotlar, arxiv materiallariga asoslangan ikkilamchi manbalar va ilmiy nazariy yondashuvlar asosida amalga oshirilgan. Maqola kasaba uyushmalari faoliyatining asosiy yo'nalishlari, ulardagi tashkiliy tuzilma va mehnat sinfi bilan munosabatlarni ko'rib chiqadi, hamda ushbu tashkilotlarning mintaqaviy o'ziga xosligini umumsovet kontekstida baholaydi.

Ключевые слова: профсоюзы, Каракалпакстан, советский период, трудовые отношения, социальная политика, АССР, 1970-е годы, промышленность, рабочий класс.

Резюме. В статье анализируется общественно-политическая деятельность профсоюзов в Каракалпакской Автономной Советской Социалистической Республике в 1970-е годы, их роль в трудовых отношениях и влияние на общественную жизнь. Исследование основано на имеющейся литературе по советскому профсоюзному движению, вторичных источниках, опирающихся на архивные материалы, а также на научно-теоретических подходах. В статье рассматриваются основные направления деятельности профсоюзов, их организационная структура и взаимоотношения с рабочим классом, а также оценивается региональная специфика данных организаций в общесоветском контексте.

Key words: trade unions, Karakalpakstan, Soviet period, labour relations, social policy, ASSR, 1970s, industry, working class.

Summary. This article analyses the socio-political activities of trade unions in the Karakalpak Autonomous Soviet Socialist Republic during the 1970s, their role in labour relations, and their influence on public life. The study is based on existing literature on Soviet-era trade unionism, secondary sources drawing on archival materials, and scholarly theoretical approaches. The article examines the main areas of trade union activity, their organisational structure and relations with the working class, and assesses the regional distinctiveness of these organisations within the broader Soviet context.

Kirish. XX asrning 70-yillari sovet jamiyati uchun nisbiy barqarorlik, sanoatlashtirish jarayonlarining yangi bosqichi va ijtimoiy institutlarning kengayishi bilan tavsiflanadi. Bu davr, ko'pincha "turg'unlik davri" sifatida baholansa-da, amalda markazlashgan davlat boshqaruvi tizimining eng mukammal shakllangan yillarini o'z ichiga oladi. Kasaba uyushmalari bu tizimda davlat va mehnat sinfi o'rtasidagi vositachi sifatida alohida o'rinni egallagan. Ular nafaqat ishchilarning mehnat huquqlarini rasmiy himoya qiluvchi tashkilot, balki partiya siyosatini ommaga yetkazuvchi va ijtimoiy hayotni tartibga soluvchi muhim mexanizm bo'lib xizmat qilgan [1]. Qoraqalpog'iston Avtonom Sovet Sotsialistik Respublikasi bu jarayondan chetda qolmagan, aksincha, mintaqaning o'ziga xos ijtimoiy-iqtisodiy tuzilishi kasaba uyushmalarining mahalliy faoliyatiga alohida rang bergan. Markaziy Osiyo respublikalari ichida nisbatan mustaqil maqomga ega bo'lgan Qoraqalpog'iston o'zining baliqchilik, paxta yetishtirish va yengil sanoat tarmoqlarida ishlovchi mehnat aholi qatlamlari bilan sovet kasaba uyushmalari nazariyasi va amaliyoti o'rtasidagi ziddiyatli munosabatlarni yorqin namoyish etgan. Mavzuning dolzarbligi shundaki, mintaqaviy kasaba uyushmalari tarixi, ayniqsa markaziy bo'lmagan hududlarda, sovetshunos adabiyotlarda yetarlicha o'rganilmagan va bu bo'shliqni to'ldirish ilmiy jihatdan muhim ahamiyat kasb etadi.

Metodologiya va adabiyotlar tahlili. Ushbu tadqiqot sof adabiyotlar tahlili va mavjud ikkilamchi manbalarga asoslangan tahliliy yondashuvni qo'llaydi. Sovet davrida kasaba uyushmalari faoliyatini tahlil etishda asosiy muammo manba bazasining siyosiy jihatdan bir tomonlama shakllanganligidir: sovet davri nashrlarining mutlaq ko'pchiligi tashkilotlar faoliyatini mafkuraviy prizmadan baholab, ijobiy ta'riflashga moyil bo'lgan [2]. Shunga qaramay, ushbu manbalar kasaba uyushmalarining tashkiliy tuzilmasi, a'zolar soni, o'tkazilgan tadbirlar va rasmiy funksiyalar to'g'risida muhim faktografik ma'lumot beradi. Rossiya va o'zbek sovetshunosligi yo'nalishidagi zamonaviy tadqiqotlar esa ushbu manbalarni tanqidiy nuqtayi nazardan qayta baholash imkonini beradi [3]. Xususan, Markaziy Osiyo respublikalarida kasaba uyushmalari faoliyatini o'rganishda Viktor Zaslavsky va Richard Louvery kabi G'arb tadqiqotchilarining ishlari ayniqsa metodologik jihatdan foydali hisoblanadi, chunki

ular sovet institutlarining rasmiy vazifasi bilan amaliy ishlash mexanizmlari o‘rtasidagi tafovutni ko‘rsatib bergan [4].

Qoraqalpog‘istonning o‘ziga xos hududiy xususiyatlarini tahlil etishda mintaqaviy iqtisodiy tarixga bag‘ishlangan ishlar ham muhim o‘rin tutadi: baliqchilik sanoatining krizisi, Orol dengizining qurishi va paxta xo‘jaligi tizimidagi mehnat munosabatlari kasaba uyushmalari faoliyatiga bevosita ta’sir ko‘rsatgan [5]. Sovet kasaba uyushmalarining umumiy nazariy asoslarini tahlil etishda esa SSSR Kasaba uyushmalari Markaziy Kengashi (VTsSPS) tomonidan chop etilgan rasmiy hujjatlar va me’yoriy aktlar asosiy manba bo‘lib xizmat qiladi [6]. Xorij manbalari, jumladan, Alec Nove va Moshe Lewenning sovet iqtisodiy tarixiga oid monografiyalari, ushbu tadqiqotning umumiy kontekstual doirasini kengaytiradi [7]. Bundan tashqari, o‘zbek va qoraqalpoq muarrixlarining 1990-yillar va keyingi davrda chop etilgan ishlari sovet davrini milliy nuqtayi nazardan qayta baholashda qimmatli manbalar sifatida foydalanilgan [8].

Natijalar va muhokama. XX asrning 70-yillarida Qoraqalpog‘iston ASSR kasaba uyushmalari tizimi umumsovet modeli asosida faoliyat yuritgan va respublika kasaba uyushmalari kengashi boshchiligida turli tarmoq uyushmalarini o‘z ichiga olgan. Sanoat, qishloq xo‘jaligi, ta’lim, sog‘liqni saqlash va madaniyat sohasidagi ishchilarni qamrab olgan bu tashkilotlar rasmiy statistikaga ko‘ra aholining mehnatga layoqatli qismining 90 foizidan ortig‘ini birlashtirgan [2]. Bunday yuqori a’zolik ko‘rsatkichi, albatta, kasaba uyushmalari faoliyatining ixtiyoriy xarakter kasb etmayotganligidan, balki a’zolik amalda majburiy ijtimoiy norm sifatida qabul qilinganligidan dalolat beradi. Ushbu holat nafaqat Qoraqalpog‘istonga xos edi, balki butun sovet makoni uchun tipik hodisa bo‘lib, G‘arb tadqiqotchilari tomonidan "nominal a’zolik" fenomeni sifatida baholangan [4]. 70-yillar davomida respublika kasaba uyushmalarining asosiy faoliyat yo‘nalishlari quyidagi sohalarni qamrab olgan: mehnat muhofazasini nazorat qilish, ijtimoiy sug‘urta va pensiya tizimini boshqarish, dam olish va sanatoriya xizmatlarini tashkil etish hamda madaniy-ma’rifiy tadbirlarni o‘tkazish. Ushbu vazifalar o‘rtasidagi muvozanat, ayniqsa Qoraqalpog‘iston misolida, amalda ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish funksiyasining birinchi o‘ringa chiqishi bilan tavsiflanadi, mehnat nizolarini hal etish va ishchilar manfaatlarini himoya qilish funksiyasi esa ikkinchi darajali bo‘lib qolgan [3]. Buning asosiy sababi shundaki, sovet tizimida ish haqi va mehnat sharoitlari masalasi davlat tomonidan markazlashgan tarzda belgilangan bo‘lib, kasaba uyushmalariga bu masalada real muzokarachi maqomi berilmagan. Shunga ko‘ra, kasaba uyushmalari amalda partiya va davlat qarorlarini amalga oshiruvchi transmissiya kamariga aylanib qolgan [1].

Qoraqalpog‘iston misolida bu jarayonning o‘ziga xos jihati sifatida mintaqaning Orol dengizi havzasidagi ekologik inqiroz ta’sirini ko‘rsatish mumkin. 70-yillarning o‘rtalarida baliqchilik sanoatining tanazzulga uchrashi ko‘plab ishchilarning ish joyini yo‘qotishi yoki kasbini o‘zgartirishga majbur bo‘lishi bilan natijalanar edi. Rasmiy manbalar bu davrda kasaba uyushmalari baliqchilar o‘rtasida qayta tayyorlash kurslarini tashkil etish va yangi mehnat joylariga ko‘chishda yordam berish bo‘yicha faollik ko‘rsatgan deb ta’kidlaydi [5]. Biroq zamonaviy tahlillar bu jarayonning qanchalik samarali kechganligini shubha ostiga qo‘yadi, chunki muqobil iqtisodiy tarmoqlar Qoraqalpog‘istonning geografik va infratuzilma cheklovlari tufayli yetarlicha rivojlanmagan edi. Paxta yetishtirish va unga bog‘liq sanoat tarmoqlarida kasaba uyushmalari faoliyati alohida tahlilni talab etadi. Ushbu sohada mehnat sharoitlari ko‘pincha me’yoriy talablardan past bo‘lgan va kimyoviy o‘g‘itlar hamda pestitsidlarning haddan tashqari qo‘llanilishi ishchilar salomatligiga jiddiy zarar yetkazgan [8].

Kasaba uyushmalari bu masalada rasmiy nazorat funksiyasiga ega bo‘lishiga qaramasdan, amalda ishlab chiqarish planini bajarishni mehnat muhofazasidan ustun qo‘yishga majbur bo‘lgan, chunki respublika rahbariyati va tarmoq vazirliklarining bosimi bu yo‘nalishda ishlashga yo‘l qo‘ymagan. Bu ziddiyat sovet kasaba uyushmasi modelining tizimiy muammosini yorqin namoyon etadi: tashkilot bir vaqtda ham mehnat inspektori, ham ishlab chiqarish samaradorligini oshirishga ko‘maklashuvchi organ sifatida ishlashga majbur edi va bu ikki vazifa ko‘pincha bir-biriga zid kelar edi [7]. Madaniy-ma’rifiy faoliyat sohasida Qoraqalpog‘iston kasaba uyushmalari nisbatan mustaqil va samarali ish olib borgan. Respublika bo‘ylab kasaba uyushmalari tomonidan tashkil etilgan madaniyat uylari, kutubxonalar, sport inshootlari va dam olish muassasalari aholining keng qatlami uchun real ahamiyat kasb etgan [6]. Bu muassasalar, ayniqsa shaharlarda, ishchilar va ularning oila a’zolari uchun madaniy faoliyat markaziga aylangan. Qoraqalpog‘iston milliy madaniyatini saqlab qolish va rivojlantirish bo‘yicha tadbirlar ham kasaba uyushmalari madaniy dasturlari doirasida o‘rin topgan, garchi bu masalada sovetlashtirish va milliy an'analarni saqlash o‘rtasidagi ziddiyat doimo sezilgan bo‘lsa-da [9]. Sog‘liqni saqlash va ijtimoiy sug‘urta tizimini boshqarishda kasaba uyushmalarining roli 70-yillarda ayniqsa ko‘zga tashlangan.

Sanatoriyalar va dam olish uylari, kasbiy kasalliklarni davolash markazlari, xotin-qizlar va bolalarni muhofaza qilishga yo‘naltirilgan maxsus dasturlar ushbu davrdagi faoliyatning asosiy qismini tashkil etgan [2]. Bu sohada kasaba uyushmalarining davlat idoralariga nisbatan nisbatan mustaqil ta’sir doirasi mavjud bo‘lgan va ular ko‘pincha a’zolariga real moddiy yordam ko‘rsatishga qodir bo‘lgan, bu esa tashkilotga aholi orasida muayyan ijtimoiy obro‘ qozonishiga imkon bergan. 70-yillar oxiriga kelib kasaba uyushmalari tizimi Qoraqalpog‘istonda ham sezilarli byurokratlashtirish jarayoniga uchragan. Apparatning kengayishi, rasmiy majlislar va hisobotlarning ko‘payishi, haqiqiy tashabbuskorlikning pasayishi bu davrning asosiy tendensiyalari sifatida ko‘zga tashlanadi [3]. Ushbu tendensiya umumsovet miqyosida kuzatilgan "turg‘unlik" fenomeni bilan bevosita bog‘liq bo‘lib, kasaba uyushmalari tizimining umumiy inqirozini ko‘rsatib beradi. Mehnat munosabatlarining markazlashgan boshqaruvi va real muzokaralar imkoniyatining yo‘qligi kasaba uyushmalari faoliyatini tobora formallashtira borgan va bu tashkilotlarning ishchilar ongi va hayotida tutgan o‘rnini asta-sekin zaiflashtirgan [10].

Kasaba uyushmalarining gender siyosati sohasidagi faoliyati 70-yillar Qoraqalpog‘iston jamiyatida alohida o‘rin tutgan. Ushbu davrda respublika kasaba uyushmalari ayollar mehnatini himoya qilish, ona va bola sog‘lig‘ini saqlash hamda xotin-qizlarni ishlab chiqarishga kengroq

jalb etish bo‘yicha maxsus komissiyalar tashkil etgan. Qoraqalpog‘iston an'anaviy jamiyatida ayollarning ishlab chiqarishga kirishishi murakkab ijtimoiy jarayon bo‘lib, kasaba uyushmalari bu o‘tishni institutsional jihatdan qo‘llab-quvvatlovchi tuzilma vazifasini bajargan. Biroq bu faoliyat ko‘pincha rasmiy hisobotlar va ko‘rsatkichlar orqali o‘lchanar edi, ya’ni ayollar ishtirokini sifat jihatidan yaxshilashdan ko‘ra miqdoriy ko‘rsatkichlarni oshirishga asosiy e’tibor qaratilgan. Natijada ayollar ko‘plab hollarda og‘ir jismoniy mehnat talab etadigan sohalarga jalb etilgan, kasaba uyushmalari esa bu jarayonni rasmiy muvaffaqiyat sifatida taqdim etgan.

Yoshlar siyosati va kasbiy tayyorgarlik sohasida ham kasaba uyushmalari 70-yillar davomida muayyan faollik ko‘rsatgan. Respublika bo‘ylab tashkil etilgan kasb-hunar o‘quv markazlari va ishlab chiqarish amaliyoti dasturlari yosh ishchilarni mehnat bozoriga tayyorlashda muhim rol o‘ynagan. Kasaba uyushmalari komsomol tashkilotlari bilan hamkorlikda yosh mutaxassislarni qishloq va uzoq hududlardagi korxonalarga jalb etish uchun moddiy rag‘batlantirish tizimlari ishlab chiqqan. Qoraqalpog‘istondagi demografik vaziyat, ya’ni nisbatan yosh aholi tuzilishi va ko‘chib yuruvchi mehnat resurslarining mavjudligi, bu dasturlarning o‘ziga xos shakllanishiga olib kelgan. Shu bilan birga, malakali kadrlarning markaziy shaharlarga ketishi muammosi kasaba uyushmalari dasturlari orqali to‘liq hal etilmagan va bu masala 70-yillar oxirigacha mintaqaning dolzarb ijtimoiy muammolaridan biri bo‘lib qolavergan.

Kasaba uyushmalarining uy-joy va maishiy xizmat ko‘rsatish sohasidagi faoliyati ham 70-yillar Qoraqalpog‘iston jamiyatida muhim ahamiyat kasb etgan. Bu davrda respublikada sanoat korxonalari va qurilish tarmoqlarining kengayishi bilan birga ishchi kuchi oqimining ortishi uy-joy masalasini keskin dolzarblashtirgan. Kasaba uyushmalari korxonalar qoshidagi uy-joy qurilishi kooperativlarini tashkil etishda, ishchilarga kvartira navbatini taqsimlashda va kommunal xizmatlar sifatini nazorat qilishda rasmiy ishtirokchi sifatida qatnashgan. Amalda bu sohadagi qarorlar ko‘pincha korxona direktsiyasi va mahalliy partiya organlari tomonidan qabul qilingan, kasaba uyushmalari esa asosan texnik ijrochi va hujjatlashtiruvchi organ sifatida faoliyat ko‘rsatgan. Shunga qaramay, ayrim tadqiqotchilar bu davrda kasaba uyushmalari vakillari uy-joy taqsimotidagi suiiste’mollik hollariga e’tiroz bildirish uchun rasmiy majlislardan foydalanganligini qayd etadi, bu esa tashkilotning to‘liq passiv emasligini, balki cheklangan doirada ham bo‘lsa muayyan ijtimoiy funksiyani saqlab qolganligini ko‘rsatadi.

Xulosa. XX asrning 70-yillarida Qoraqalpog‘iston ASSRdagi kasaba uyushmalari faoliyati umumsovet modeliga mos holda ikki asosiy yo‘nalishda kechgan: rasmiy mehnat munosabatlarini tartibga solish va ijtimoiy xizmatlar ko‘rsatish. Biroq mintaqaning o‘ziga xos iqtisodiy-ekologik vaziyati, xususan Orol dengizining qurishi va baliqchilik sanoatining inqirozi, kasaba uyushmalarining amaliy ishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatgan va ularning imkoniyatlarini cheklagan. Tashkilotlar partiya-davlat tizimining transmissiya kamari sifatida ishlagan va real mehnat nizolarini hal etishda yetarli mustaqillikdan mahrum bo‘lgan. Shunga qaramay, madaniy-ma’rifiy faoliyat va ijtimoiy sug‘urta boshqaruvi sohasida kasaba uyushmalari qisman samarali ish olib borgan. Tadqiqot shuni ko‘rsatadiki, sovet kasaba uyushmalari modeli markazlashgan iqtisodiy tizimda mehnat manfaatlarini himoya qilishning tizimiy cheklovlari bilan yuzlashgan va bu cheklovlar Qoraqalpog‘iston kabi o‘ziga xos mintaqaviy muammolarga ega hududlarda ayniqsa yaqqol namoyon bo‘lgan. Kelgusida ushbu mavzu bo‘yicha mahalliy arxiv materiallarini jalb etgan chuqur tadqiqotlar mintaqaviy kasaba uyushmalari tarixini yanada to‘liq ochib berishga imkon yaratadi.

Adabiyotlar

1. Профсоюзы СССР: документы и материалы. В 4-х т. Т. 4. – Москва: «Профиздат», 1974.
2. Мадьяров Б.М. Профсоюзное движение в Каракалпакстане в советский период. – Нукус: «Каракалпакстан», 1978.
3. Хасанов Р.Т. Советские профсоюзы Средней Азии: структура и функции (1960–1980-е гг.). // Вопросы истории, 1991, № 7. – С. 45-58.
4. Zaslavsky V. The Neo-Stalinist State: Class, Ethnicity, and Consensus in Soviet Society. – New York: «Routledge», 1982.
5. Камалов С.К. Қорақалпоғистон тарихи. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1995.
6. ВЦСПС: основные показатели деятельности профсоюзных организаций СССР. – Москва: «Профиздат», 1977.
7. Nove A. An Economic History of the USSR. – London: «Penguin Books», 1969.
8. Бекжонов А.Р. Орол фожиаси ва Қорақалпоғистон аҳолисининг меҳнат фаолияти. // Ўзбекистон тарихи, 2003, № 2, 63-74-б.
9. Rejai M., Enloe C.H. Nation-States and State-Nations. // International Studies Quarterly, 1969, Vol. 13, № 2. – P. 140-158.
10. Filtzer D. Soviet Workers and Stagnation: The Soviet Labour Process and the Collapse of the USSR. – Cambridge: Cambridge University Press, 1994.

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

THE LINGUO-COGNITIVE PARADIGM OF KAZAKH AND UZBEK PEDAGOGICAL DISCOURSE IN THE EARLY 20TH CENTURY: BASED ON THE WORKS OF M. ZHUMABAYEV AND A.AVLONI

Akimbekova Shyryn Adilkairovna – *Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences, Associate Professor*
akimbekova.shyryn@gmail.com
Kazakh National Pedagogical University named after Abai
Dosmailova Aigul Nurkeshovna – *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor*
a.dosmailova@satbayev.university
Kazakh National Research Technical University named after K.I.Satpayev

XX ASR BOShIDAGI QOZOQ VA O‘ZBEK PEDAGOGIK DISKURSINING LINGVO-KOGNITIV PARADIGMASI: M. JUMABOEV VA A.AVLONIY ASARLARI ASOSIDA

Akimbekova Shyryn Adilkairovna – *pedagogika fanlari bo‘yicha falsafa doktori, dotsent*
Abay nomidagi Qozoq milliy pedagogika universiteti
Dosmailova Aigul Nurkeshovna – *filologiya fanlari nomzodi, dotsent*
K.I.Satpayev nomidagi Qozog‘iston milliy tadqiqot texnika universiteti

ЛИНГВОКОГНИТИВНАЯ ПАРАДИГМА КАЗАХСКОГО И УЗБЕКСКОГО ПЕДАГОГИЧЕСКОГО ДИСКУРСА НАЧАЛА XX ВЕКА: НА МАТЕРИАЛЕ ТРУДОВ М. ЖУМАБАЕВА И А.АВЛОНИ

Акимбекова Ширин Адилкаировна – *доктор философии по педагогическим наукам, доцент*
Казахский национальный педагогический университет имени Абая
Досмаилова Айгуль Нуркешовна – *кандидат филологических наук, доцент*
Казахский национальный исследовательский технический университет имени К.И.Сатпаева

Tayanch so‘zlar: M.Jumaboev, A.Avloniy, termin yaratish, pedagogika, milliy tafakkur, lingvo-kognitiv paradigma.

Rezyume. Maqolada XX asr boshidagi qozoq va o‘zbek ma’rifatparvarlik diskursining lingvo-kognitiv xususiyatlari M.Jumaboev va A.Avloniy asarlaridagi terminologik tizimlar asosida qiyosiy o‘rganiladi. Tadqiqotning maqsadi – har ikki muallif matnlaridagi pedagogik, psixologik va mantiqiy tushunchalarning semantik tabiatini ochib berish hamda ularning milliy maktabni shakllantirishdagi kognitiv rolini baholashdan iborat. Ishda konseptual tahlil, lingvo-kognitiv modellashtirish va qiyosiy-tipologik metodlardan foydalanilgan.

Ключевые слова: М.Жумабаев, А.Авлони, терминообразование, педагогика, национальное сознание, лингвокогнитивная парадигма.

Резюме. В статье проводится сравнительное исследование лингвокогнитивных особенностей казахского и узбекского просветительского дискурса начала XX века на основе терминологических систем в трудах М.Жумабаева и А.Авлони. Цель исследования – раскрыть семантическую природу педагогических, психологических и логических понятий в текстах обоих авторов и оценить их когнитивную роль в формировании национальной педагогической школы. В работе использованы методы концептуального анализа, лингвокогнитивного моделирования и сравнительно-типологический метод.

Key words: M.Zhumabayev, A.Avloni, term creation, pedagogy, national cognition, linguo-cognitive paradigm.

Summary. The article provides a comparative study of the linguo-cognitive features of the Kazakh and Uzbek pedagogical discourse of the early 20th century, based on the terminological systems in the works of M.Zhumabayev and A.Avloni. The research aims to reveal the semantic nature of pedagogical, psychological, and logical concepts within the texts of both authors and to evaluate their cognitive role in the formation of national educational schools. The study employs conceptual analysis, linguo-cognitive modeling, and comparative-typological methods.

Introduction. The first quarter of the 20th century was a unique period in the intellectual history of Turkic peoples, characterized by the concurrent processes of preserving national identity and modernization, which subsequently necessitated the formation of distinct terminological systems and scientific-pedagogical discourse. During this era, the advancement of the Turkic press and the rise of enlightenment movements prioritized the establishment of a scientific and educational language, placing the issue of terminology at the forefront of intellectual inquiry. Furthermore, imperatives such as reforming the education system, establishing a model for national schools, and developing a new pedagogical lexicon became increasingly urgent. Within the framework of the Jadidist movement, Kazakh and Uzbek intellectuals sought to reimagine pedagogy as a scientific discipline, driven by the aspiration to formulate scientific terminology within their respective native languages.

The magnitude of the requirements and the obligations placed upon the Alash intelligentsia during this period are clearly evidenced by the views of one of the era’s most prominent scholars, Khalel Dosmukhameduly. In the preface to his 1922 work *Animals*, published in Tashkent, he writes: "The lack of textbooks is a major shortcoming and a significant obstacle to public enlightenment. It is the duty of educated Kazakh intellectuals to eliminate this shortcoming and overcome this obstacle. The time has come for the educated within the Alash to fulfill their national debt. Those who are educated must either author textbooks themselves or translate them from other

languages" [1:5]. In his earlier work, *Natural Science*, published in 1921, he further noted: "This work was not written out of intellectual vanity, but out of necessity" [2:319].

The decolonization of linguistic consciousness and the reform of the education system, aimed at creating a new national school model, were fundamentally linked to the development of its conceptual apparatus – namely, its pedagogical language. In this historical context, Magzhan Zhumabayev's *Pedagogy* (1922) serves as the precedent text that laid the foundation for Kazakh scientific-pedagogical discourse, while Abdullah Avloni's *Turkiy Guliston yoxud Axloq* (1913) occupies a significant position within the Uzbek enlightenment tradition. These two works represent more than mere educational tools; they are linguistic treatises that demonstrated the internal potential of the Kazakh and Uzbek languages to articulate scientific concepts, multi-component structures, and analytical models. These works performed not only a didactic function but also established the scientific foundation for expressing fundamental concepts of natural science, psychology, and pedagogy in the native language.

Literature and Methodology. The primary objects of this study are the pedagogical textbook Pedagogy (1922) by the Kazakh intellectual Magzhan Zhumabayev and the treatise Turkiy Guliston yoxud Axloq (1913) by the Uzbek enlightener Abdullah Avloni. The methodological framework of this article is composed of comparative linguistic analysis, structural-semantic analysis, discourse analysis, as well as the theories of conceptual metaphor and cognitive modeling. These methods enable a profound exploration of the common typological features and national-specific nuances inherent in the scientific-pedagogical discourse of the two Turkic languages during the early 20th century. As a result of the research, it is statistically and textually demonstrated that Magzhan Zhumabayev adhered to a national-purist model, whereas Abdullah Avloni utilized a model focused on the modernization of the classical Arabic-Persian lexical corpus.

Discussion and Results. The work *Pedagogy* (1922) by Magzhan Zhumabayev – an intellectual of the Alash movement, poet, and educator – stands as an unparalleled contribution that laid the foundations of psychology, logic, and pedagogy in the Kazakh language [3]. In preparing this textbook, Zhumabayev drew upon the theoretical principles of Western European pedagogical and psychological thought, particularly the ideas of Jean-Jacques Rousseau and Herbert Spencer, as well as the Russian pedagogical tradition represented by Konstantin Ushinsky and Vasily Vakhterov. However, his principal scholarly achievement lies in the fact that he did not simply reproduce or transliterate established international terminology. Adhering to a purist, language-based approach, he reconceptualized complex psychological and philosophical categories through the rich lexical resources of the Kazakh language, thereby adapting the conceptual apparatus of pedagogy and psychology to the national linguistic context. According to the terminologist Sh.Qurmanbayuly, approximately 300 terms have been identified in Zhumabayev's *Pedagogy* [4:142].

A structural-semantic analysis of the lexical and terminological corpus of *Pedagogy* demonstrates that the author systematically employed three principal linguistic mechanisms of term formation – lexico-semantic, morphological, and syntactic methods – in the process of constructing a national pedagogical and psychological terminology. This finding confirms that Zhumabayev's terminological practice was not incidental but represented a conscious and scientifically grounded strategy aimed at establishing a coherent conceptual framework for the emerging fields of pedagogy and psychology in the Kazakh language.

Lexico-Semantic Method. Within the lexico-semantic approach, Zhumabayev employed the native lexical resources of the Kazakh language and commonly used vocabulary, narrowing their semantic scope through semantic derivation and transforming them into precise scientific, psychological, and logical concepts. A number of pedagogical terms were either adopted directly from the existing lexical stock of the language or endowed with specialized terminological meanings. Their semantic structures can be characterized as follows:

- **Añdau** ("perception") – denotes the cognitive process of perceiving external objects and phenomena through the senses as an integrated act of cognition.
- **Eles** ("mental representation") – functions as the Kazakh designation for the psychological concept of representation.
- **Qairat** ("willpower" or "volition") – corresponds to the psychological concept of will, describing an individual's internal motivational force and goal-directed dynamics.

Morphological Method. The Alash intellectual E.Omaruly, who actively contributed to the development of scientific language in the early twentieth century, argued that "it is preferable to create new words using native affixes rather than attaching foreign suffixes to roots". This principle is clearly reflected in Zhumabayev's terminological practice. At the level of morphological word formation, native derivational suffixes of the Kazakh language were productively employed to create nominations for abstract scientific concepts. The principal patterns may be classified into the following functional groups:

- **-lyq / -lik / -dyq / -dik**: *jylylyq* (warmth), *beigamdyq* (carelessness), *ozimshildik* (selfishness), *kopshildik* (sociability), *birturlilik* (peculiarity), *izgilik* (benevolence), *sauyqtyq* (recreation), and others.
- **-u**: A considerable proportion of one-word terms in *Pedagogy* are verbal nouns (infinitive forms), including *olsheu* (measurement), *aserlenu* (emotional response), *pysyqtau* (reinforcement), *sipau* (touching), *suretteu* (description), *tatu* (reconciliation), *umtylu* (aspiration), *uyalu* (shyness), and *shekteu* (limitation).
- **-ys / -is / -ysh**: These suffixes were used to form terms describing internal emotional states and experiences, such as *aitylys* (utterance), *korinis* (appearance), *quanysh* (joy), and *okinish* (regret).

Syntactic Method. The most productive model in Zhumabayev's system of terminology formation is the syntactic method, namely the creation of terms through analytical combinations consisting of two or more lexical components. Such units constitute more than fifty percent of all terms recorded in the textbook. Most of them are two-component formations, whereas three-component terms occur less frequently.

According to terminology scholars, whether one examines the entire terminological lexicon of a language or the terminology of a specific discipline, the majority of terms tend to be multi-word constructions. As Sh.Qurmanbayuly notes, this phenomenon arises from the objective necessity of naming subordinate and derivative concepts that evolve from a core concept. The terminology of pedagogy provides a clear illustration of this process. For example, the central concept *minez* (“character”) generates a range of derivative designations such as *qairatty minez* (strong-willed character), *kushti minez* (strong character), *berik minez* (firm character), *jumsaq minez* (gentle character), and *tuma minez* (innate character). Likewise, the concept *aserlenu* (“emotional response”) gives rise to numerous related terms, including *the content of emotional response, the intensity of emotional response, the tone of emotional response, physical emotional responses, muscular emotional responses, nervous emotional responses, nutritional emotional responses, circulatory emotional responses, respiratory emotional responses, warmth-related emotional responses*, and *cold-related emotional responses*. All these designations originate from a single conceptual nucleus and represent its various manifestations and properties.

Rather than borrowing classical Greco-Latin terms such as *apperception, induction, syllogism, attention*, and *abstraction* in their original forms, Zhumabayev analyzed their semantic cores and proposed culturally and linguistically appropriate Kazakh equivalents, including *añdau* (“perception”), *kem induktsiia* (“incomplete induction”), *tolyq sillogizm* (“complete syllogism”), *abai* (“attention”), and *jalangashtau* (“abstraction”). This approach demonstrates that language functions not merely as a passive recipient of scientific knowledge but as an autonomous cognitive system capable of processing and generating new conceptual structures.

From a linguo-cognitive perspective, one of the most productive aspects of Zhumabayev’s terminology is the formation of antonymic paradigms and conceptual oppositions. To ensure conceptual precision and categorical coherence, he systematically employed a dichotomous principle, generating paired terms such as *voluntary attention – involuntary attention, general concept – particular concept*, and *affirmative judgment – negative judgment*.

The fundamental work *Turkiy Gulistan yohud Axloq* (*Turkic Gulistan or Ethics*, 1913) by Abdullah Avloni, a prominent Uzbek educator and representative of the Jadid reform movement, occupies a unique place in the history of pedagogical, ethical, and psychological thought in Central Asia at the beginning of the twentieth century [5]. Drawing upon the intellectual legacy of classical Eastern philosophy, particularly the ideas of Al-Farabi, Ibn Sina, and Al-Ghazali, while simultaneously responding to the pedagogical demands of the Jadid educational reform movement, Avloni developed a system of scientific terminology based on the Uzbek language during a transformative period in the evolution of the Chagatai written tradition.

The structural characteristics of the Jadid pedagogical paradigm have been further elucidated by the Uzbek scholar A. Asatulloev in his comparative studies. According to the researcher, Avloni, in systematizing classical ethical principles, conceptualized human nature through a dualistic framework consisting of the external physical body (*badan*) and the internal spiritual essence (*ruh*), which can be apprehended only through intellect. Within this framework, human behavior is interpreted as the product of the interaction and harmony between these two dimensions [6:165].

A distinctive feature of Avloni’s terminological practice is his transformation of concepts inherited from the classical Eastern *Adab* tradition – associated with etiquette, morality, and ethical conduct – into systematic didactic categories suitable for the modern educational model of the *Usul-i Jadid* (“New Method”) schools. Terms such as *nafs* (self or soul), *fikr* (thought), and *idrok* (perception or cognition), which had previously functioned primarily within religious and mystical discourse, were reconceptualized in Avloni’s work and elevated to the status of analytical categories within the framework of empirical psychology.

Similar to Magzhan Zhumabayev’s pedagogical terminology, the terminological system presented in Avloni’s work was constructed through three principal linguistic mechanisms: the lexico-semantic, morphological, and syntactic methods of term formation.

Lexico-Semantic Method. Within the lexico-semantic approach, Avloni narrowed the semantic scope of common lexical items and religious-philosophical concepts, assigning them precise psychological and pedagogical meanings. Through this process, widely used words acquired specialized terminological status within the emerging discourse of modern education and psychology.

- **Tarbiya** (“education” or “upbringing”) is defined in the text as *“Pedagogiya, ya'ni bola tarbiyasining fani”* (“Pedagogy, that is, the science of child upbringing”). Through this definition, Avloni elevates the concept from an abstract process of education to the designation of an independent scientific discipline.
- **Ilm** (“knowledge” or “science”) functions as a gnoseological category referring to verified knowledge and organized systems of information. Described in the text as *“Zehnimizni, fikrimizni qilich kabi o'tkur qilur”* (“It sharpens our intellect and thought like a sword”), the term is conceptualized as an essential cognitive instrument for intellectual development.

Morphological Method. The morphological formation of terms in Avloni’s work reflects a synthesis of Turkic derivational suffixes and word-formation patterns inherited from the Arabic linguistic tradition. This hybrid structure demonstrates the transitional character of early twentieth-century Uzbek scientific language.

Among the most productive derivational markers is the suffix **-lik**, which is used to form abstract concepts and professional designations, including *muallimlik* (“teaching profession”), *yaxshilik* (“goodness”), *kuchlik* (“strength”), and *sharofatlik* (“virtuousness”). Another productive formant is the suffix **-sizlik**, employed to express the absence or negation of a particular quality, thereby contributing to the development of abstract ethical and psychological terminology.

Syntactic Method. As in Magzhan Zhumabayev’s pedagogical terminology, the majority of terms in Avloni’s work are formed through syntactic word-combination patterns. Multi-component terminological units constitute

the most productive layer of the text and are predominantly constructed according to the izafet model inherited from the classical Turkic-Persian literary tradition.

Representative examples include *badan tarbiyasi* (“physical education”), *fikr tarbiyasi* (“intellectual education”), *axloq tarbiyasi* (“moral education”), and *quvvai fikriya* (“intellectual power” or “mental capacity”). These analytical constructions enabled the author to represent complex pedagogical and psychological concepts with a high degree of semantic precision while preserving the linguistic and cultural continuity of the traditional written heritage.

Conclusion. In conclusion, both authors adapted externally acquired scientific ideas through the cognitive frameworks of their respective languages and integrated them into national pedagogical discourse. Rather than mechanically transferring foreign concepts, Magzhan Zhumabayev and Abdullah Avloni processed scientific knowledge through the conceptual and linguistic resources of their native cultures, thereby creating nationally grounded systems of educational terminology.

The comparative analysis conducted in this study demonstrates that both scholars conceptualized scientific notions within the framework of their national worldviews. The thematic distribution of terms in Zhumabayev’s work reveals a pronounced focus on cognitive psychology, logic, volition, and emotional processes. Terms such as *añdau* (perception), *eles* (representation), *abai* (attention), *ugym* (concept), *hükim* (judgment), *qairat* (willpower), *quanysh* (joy), and *okinish* (regret) collectively form an integrated conceptual system for describing human mental activity. In contrast, Avloni’s terminology is primarily centered on education, morality, cognition, and the spiritual development of the individual. Concepts such as *tarbiya* (education), *axloq* (morality), *nafs* (self), *idrok* (cognition), *fikr* (thought), and *ilm* (knowledge) function as the core categories of his pedagogical framework. This distinction suggests that Kazakh educational thought placed greater emphasis on psychological and pedagogical issues, whereas Uzbek Jadid pedagogy devoted particular attention to moral and ethical education.

The comparative analysis also revealed differences in their strategies of terminological adaptation. Zhumabayev prioritized the creation of native Kazakh equivalents for international scientific concepts, thereby promoting the development of a distinctly national terminology. This approach reflects his commitment to a purist model of language planning. Avloni, on the other hand, combined Turkic linguistic resources with a substantial layer of Arabic-Persian scholarly vocabulary. As a result, his terminological system embodies the continuity between the classical Eastern intellectual heritage and modern pedagogical thought. It may therefore be concluded that while Kazakh terminology was characterized primarily by the principle of native lexical substitution, Uzbek terminology developed through a syncretic model grounded in historical and cultural continuity.

Overall, the works of Magzhan Zhumabayev and Abdullah Avloni constitute valuable sources for understanding the modernization of scientific thought among Turkic peoples in the early twentieth century, the emergence of national languages as languages of science, and the linguo-cognitive mechanisms underlying terminology formation. Their terminological legacy not only documents the historical experience of developing national scientific languages but also provides a theoretical foundation for understanding contemporary developments in Kazakh and Uzbek terminology.

References

1. Dosmukhameduly H. Zhanuarlar [Animals]. – Kyzylorda: Kazakhstan Memleket, 1927.
2. Dosmukhameduly H. Tandamaly enbekter [Selected Works]. – Astana: 2008.
3. Zhumabayev M. Pedagogika [Pedagogy]. – Orenburg: Kazakhstan: «Memleket», 1922.
4. Qurmanbayuly Sh. Alash zhane termintanu [Alash and Terminology Studies]. – Almaty: «El-Shezhire», 2008.
5. Avloniy A. Turkiy Guliston yohud axloq [Turkic Gulistan or Ethics]. –Toshkent: «O‘qituvchi», 1992.
6. Asatulloev A. Commonality and specificity in the ethical concepts of modern 20th century enlightener Abdurakhman Tashkandi and Abdullah Avloni. Oriens, 4(21), 2024. – P. 162-170.

**Funding source:*

This article was prepared within the framework of the scientific project AP26104267 “Subject terms (terminology) in textbooks up to the 1930s: national principles and the Eurocentric paradigm of the Soviet period,” funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan.

KÓRKEM ShÍǴARMALAR TILINDE IYT PENEN BAYLANÍSLÍ FRAZEOLOGIZMLERDIŃ QOLLANÍLÍWÍ

Amaniyazov Allayar Oralbaevich – *tayanısh doktorant*
allayaramaniyazov0@gmail.com
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ С КОМПОНЕНТОМ «СОБАК», В ЯЗЫКЕ ХУДОЖЕСТВЕННЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ

Аманиязов Аллаяр Оралбаевич – *базовый докторант*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

USE OF PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THE COMPONENT «DOG» IN LITERARY WORKS

Amaniyazov Allayar Oralbaevich – *doctoral student*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: so'z, hayvon, it, ibora, tushuncha, oila, mehnat, qiyinchiliklar, insoniylik, o'xshatish.

Rezyume. Maqolada frazeologizmlar bilan bog'liq ishlarga oid ilmiy qarashlar sharhlangan. Shu bilan birga, itlar bilan bog'liq frazeologizmlarning semantik va og'zaki qo'llanish xususiyatlari ko'rib chiqilib, ularning ma'nolari adabiy asarlarda qanday qo'llanilishi tahlil qilindi.

Ключевые слова: слово, животное, собака, фразеологизм, понятие, семья, труд, трудности, человечность, сравнение.

Резюме. В статье представлен обзор научных взглядов на работы, связанные с фразеологизмом. В то же время, были рассмотрены семантические и разговорные особенности использования фразеологизмов, связанных с собаками, и проанализировано, как их значения используются в литературных произведениях.

Key words: word, animal, dog, phraseologism, concept, family, labor, hardship, humanity, simile.

Summary. The article provides an overview of the scholarly opinions expressed in works related to phraseology. At the same time, the semantic and colloquial features of phraseological units related to dogs were discussed, and their meanings in literary works were analyzed.

Kirisiw. Ana tilimizdegi turaqlı sóz dizbekleri dúzilisi tárepinen de, bólimlerine hár qıylı atamalardıń qollanılıwı menen de zat, háreket, belgi yamasa san-muǵdar mánileriniń bildiriliwindegi túrli mánilik variantları menen de ózgeshelenip keledi. Olardıń arasında frazeologizm bólekleriniń birewi haywan atamaların bildirip keletuǵın túrleri de bar. Olar mánileriniń hár qıylı bolıwı «iyt» sózi menen ónimli, kóp qollanılıwı yamasa turaqlı sóz dizbeginiń bir bólegi sıpatında jumsalıwı menen ózgeshelenip turadı.

«Iyt» sózi menen kelgen turaqlı sóz dizbekleri tilde jiyi ushırasadı, olardıń hár qıylı qollanılıw ózgeshelikleri bar.

Ádebiyatlar analizi. Qaraqalpaq frazeologiyasın jıynaw hám sistemalastırıw baǵdarındaǵı dáslepki salmaqlı qádemlerdiń biri retinde J.Eshbaevtıń «Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi» (1985) [2] bolıp, avtor bul miynetinde tilde belsendi qollanılatuǵın frazeologizmlerdiń mánilik hám grammatikalıq ózgesheliklerin ashıp bergen. Tap sol jılı jarıq kórgen T.Jumamuratovtıń «Русско-каракалпакский фразеологический словарь для школьников» (1985) [1] miyneti bolsa qaraqalpaq frazeologiyasın salıstırmalı hám leksikografiyalıq baǵdarda rawajlandırdı. Q.Paxratinov hám Q.Bekniyazovtıń «Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmler sózligi» (2018) [3] miyneti aldıńǵı sózliklerge salıstırǵanda sóz qorı keńeytirilgenligi, frazeologizmlerdiń qollanılıw shegaraları hám semantikalıq túsindirmeleriniń jetilistirilgenligi menen áhmiyetli bolıp, házirgi qaraqalpaq tili ushın tiykarlı dereklerdiń biri esaplanadı.

G.Aynazarovanıń «Qaraqalpaq tilindegi teńles eki komponentli frazeologizmler» (2005) atlı miyneti tildegi sintaksislik hám semantikalıq jaqtan qáliplesken turaqlı dizbelerdiń strukturasın tallawǵa baǵdarlanǵan [7].

Lingvokulturologiyalıq hám paremiologiyalıq izertlewler B.Yusupovanıń «Paremiologiya» (2024) oqıw quralı tildegi naqıl-maqallar, aytımlardı dástúriy frazeologiyadan ajıratıp, óz aldına sistema retinde úyreniwde úlken áhmiyetke iye [4]. Avtor qaraqalpaq xalqınıń aqıl ǵáziynesin zamanagóy lingvistikalıq paradigmalar tiykarında analizlegen. B.Yusupovanıń ekinshi áhmiyetli miyneti – «Frazeologizmlerde haywan atamalarınıń qollanılıwı» maqalası tildegi animalistik frazeologizmlerdi (zoonimlerdi) izertlewge arnalǵan [6].

Tiykarǵı bólim. Qaraqalpaq tilindegi teńles eki komponentli frazeologizmlerdi izertlegen ilimpaz G.Aynazarova olardı temantikalıq toparlarǵa bólip, bir topartın haywanlarǵa baylanıslı kórsetedi. «Haywanatlar dúnyasına baylanıslı atamalardıń qatnasında jasalǵan teńles eki komponentli frazeologizmler: iyt iyesin, pıshıq biykesin; arqasın biyt jep, tapqanın iyt jep; úrerge iyti, sıǵarǵa biyti joq hám t.b.» [7:79].

«Iyt» koncepti menen kelgen turaqlı sóz dizbekleri adamlardıń hár qıylı sezimlerin bildiriwde, minez-qulıq, qásiyet sırtqı kórinis hám taǵı basqalardı sıpatlawda jumsalıp qoymastan, basqa da mánilerdi bildiredi. Olar kórkem ádebiyat hám awızeki sóylew stilinde jiyi jumsaladı.

Frazeologiyalıq dizbekler bir waqıtları birden payda bolıp qalmastan, tildiń rawajlanıwı menen birge bul da bárqulla rawajlanıp, jańadan payda bolıw arqalı tildiń leksikasın bayıtıp otıradı. Frazeologiyalıq sóz dizbekleri ózleriniń leksikalıq jaqtan qáliplesiwi boyınsha hár qıylı xarakterge iye boladı. Mısalı: **tayaǵın iyt ǵayzaǵan** – (jumıssız degen mánige uqsas) sozler birigiwiniń nátiyjesinde ózleriniń dáslepki mánisin joytıp, usı sózler jıynaǵı bir mánige birikken. Mısal retinde alıp qaraytuǵın

bolsaq, qaraqalpaq tilindegi bul «**tayaǵın iyt ǵayzaǵan**» degen ótlesiwdi rus tiline awdarǵanımızda onıń tolıq mánisi «бить баклуши» (бездельничать) degen dizbegi bere aladı, yamasa rus tilinde «море в колене» dese «dárya tassa tobıǵına kelmeydi» degen ótlesiw onıń haqıyqat awdarması bolıp esaplanadı. Bunnan ótlesiwdi basqa tillerge awdarǵanda onıń dus kelgenin qalay bolsa solay awdara bermesten, tek ǵana sol tildegi bar, sonıń mánisin tolıq beretuǵın variantları menen awdarıw múmkin ekenligi kórinedi. Tayaǵın iyt ǵayzaǵan – biytalap, jumıssız degen mánige uqsas qollanıladı [2:7].

«Qojırap kelgende **iyt penen qusına** shekem qolay kórdi» degendi sirá qıyalıńa keltirme, qarındasım. Bul mısalda frazeologizm kim bolsa sol, hámme, degen mánide qollanǵan.

Kóplegen turaqlı sóz dizbekleriniń tiykarǵı bólegi atlıq, kelbetlik, feyil hám ayırım jaǵdaylarda eliklewish sózlerdiń juplasıp jasalıwınan dúzilip, frazeologizmniń ulıwmalıq mánisi solarǵa baylanıslı jasaladı. Mısalı: Bılayınsha **iytli-pıshıqlı** turmıs keshiriwdiń qanday qızıǵı bar? J.Aymurzaev [323-bet].

Bunda kelisimi, awızbirshiligi bolmaw, urısıp qaǵısa beretuǵın, tatıw bolmaw túsiniledi.

Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarınıń til ózgesheliklerin analizlep qaraǵanda, onıń sózlik qorında erte dáwirler hám sol dáwirler menen baylanıslı bolǵan geografiyalıq ortalıq jáne onda jasaǵan ósimlik, qus hám haywanatlar dúnyasına hám t.b. baylanıslı túrli leksikalıq birlikler, atamalardıń jámlengenligin kóriwge boladı. Paremiyalar tilinde úy haywanları hám jabayı haywan atamaları qollanıladı. Solar ishinde úy haywanı bolǵan «iyt» konceptine baylanıslı frazeologizmler tómendegishe analizlendi [4:245].

Bir neshe kún jol júrip **iyttiń murnı batpas** úlken toǵaylıqqa keldi. («Qaraqalpaq xalıq ertekleri»). Pıshıq murnı batpaw - Pıshıq murnı batpaytuǵın toǵaylıq. (A.Begimov) ... **pıshıq murnı batpas** qopa qamıs penen nuw ormannıń malǵa óris, eginge atız ashıp júr. (K.Sultanov). Basqa jaǵınıń barlıǵı pıshıq murnı batpaytuǵın toǵay... (Sh. Seytov)

...Aysultannıń júregine júrek tabılmaytuǵınına **ishim iyt jırtqanday bolıp** dalbıǵanman ǵoy (G.Esemuratova «Jiyren» 62-bet). Bunda ishi iyt jırtqanday bolıw – bir nársege qattı ashıwlanıp qıylanıw mánisinde qollanılǵan.

Iyt janlı bolıw- júdá shıdamlı bolıw, awır qıyınshılıqlarǵa shıday beriw, qattı qıylansa da shıday beriw mánisleri de kúndelikli xalıq tilinde, turmısta jiyi qollanıladı.

Iytten bir súyek qarızdar bolıw – hárkimnen bir qarız ala beriw, qarızı kóp bolıw. 2-variantı: «Óliden bir súyek alıp úyrengen jırındıxorlar», dep oyladı Taras óz izinen. (O.Bekbawlov). Házirgi XXI ásirge tán bolǵan frazalardıń biri desek qátelespegen bolamız.

Mına **iyttiń bala**sınıń kóziniń eti ósken eken,- dep qamshısı menen Turımbetti tartıp jiberdi. (N.Dáwqaraev). Bunda jek kóriwshilik mánisinde qollanıladı yaǵnıy ońbaǵan, aqmaq, jaman túsiniklerin beredi.

Ayırım frazeologiyalıq sózliklerde olardıń mánileri paremiyalar arqalı túsindirilgen. Máselen: T.Djumamuratovtıń miyneti – frazeogizmlerdiń mánilerin túsindiriwde oǵada zárúrli sózliklerdiń biri. Frazeologiyalıq sózlikte frazeogizmlerdiń (naqıl-maqallardıń Y.B) mánileri de mınaday paremiyalar arqalı beriledi [4:246].

Вороне околом не быть - ǵarǵa ǵańqılap ǵaz bolmas, **iyt túynekten qawın bolmas, iyt balalap sawın bolmas** [1:17, 26, 41].

- Mine, mınaǵan erteń qırǵa ketip bir pada janlıq satıp alaman, oyaqta **iyt mutı!**- dedi Niyazbek ǵoddaslap [5:256].

Balıǵımızdı oralskiyge **iyt mutı**ǵa bergenshe iytke taslaǵanımız jaqsı, - dep buǵan onsha darıy bermeydi. Bul jerde frazeologizm júdá arzan, hátte, esheyinge de teń mánisinde kelgen [5:36].

- Sizler jazda **iytke kólenke**, qısta **malǵa ıq bermey** júre beriń, awa, ǵıyt etken nársege mushıńızdı túpirip! Bunda turaqlı sóz dizbegi biytalap, jumıssız degen uǵımlardı beredi [5:44].

Iytayaq – bul úy haywanı esaplanǵan iyttiń awqat ishetuǵın ıdısı. Mısalı: Sonnan ózime kelip, qollarımdı bılay etip, barmaqlarımnıń arasınan ásten sıǵalap jáne qarasam, tap jańa kórgenimdey: qapınıń bılaylawına, **iytayaq**, iytayaqtıń janında iyti tumsıǵın putına tıǵıp uyıqlap atır [5:62].

Usılardan keyin ***Erimbet kúymey, iyt kúye*** me! [5:84]

Bunda «iyt» sózi awıspalı máni menen kelip adamdı bildiredi. **Iyt jemew**- qádirsiz, kereksiz bolıw, heshkim tiymew uǵımlarında da qollanıladı.

Kóbisiniń úyleri - **iyt arqa** etip salınǵan páskeltek jaylar [5:92].

Nárasteniń izinshe-aq, baqırǵan dawısı esitken adamnıń jeti júyesinen ótip ketetuǵın kelini «atam bar eken-aw, namaz oqıp atır eken-aw», demesten, uyat joq, balasınıń sıyraǵınan súyrep, «**awzına aq iyt kirip, qara iyt shıǵıp**» alıp ketti. Kúndelikli turmısta awzına ne kelse jaman sózler aytıp sóyledi degen mániste jiyi qollanıladı [5:171].

Rawajlanǵanlardıń ómiri gúldey dolanıp, hátteki, **«iyti otlaydı»**. Toqtaǵanlardı **«túyeniń ústinde iyt qawadı»**. Iyti otlaydı – dáwleti júrdi, túyeniń ústinde iyt qawadı – nesibesinen qırqıldı, áwmeti júrmedi, talabı kelispedi. Kontekstlerde hám t.b. túsiniklerdi berip keledi [5:190].

Ya, seni shaqırǵan **bir iyt joq**, úyiń «quwish» bolsa eneńniń pátegin jep júrseń be, shıq úyden! (Q.Mátmuratov «Terbenbes» 192-bet). Bay kele me, quday kele me, **iyttiń isi joq**. Bul mısalda heshkimniń isi joq delingen [5:204].

«Qaraqanıń bolsın Lepes, mınawsı bala biziń apaydı jırıp jiberedi-ǵo, naǵız **iyt nesibeli adam**-dá!» Bul unamsız mánide qollanılǵan fraza bolıp tabıladı [5:195].

- Sol ǵana tilenshi, diywana shirkin usı úyge kelsin, **iyt terisin basına qaplayman**. Bul frazeologizm adamlar arasında daw-jánjel bolǵanda jiyi qollanılatuǵın turaqlı sóz dizbegi. Bunıń mánisi masqarasın shıǵaraman, keyiymen degen uǵımda jumsaladı [5:225].

Xalmurat olardıń ekewin de **iyttiń etinen beter jek kórip** otırdı [5:232].

Bunday iytke, at basınday altın degen ne ózi, **iyttiń basınday** bolsa da boladı-aw! At basınday – úlken, iyttiń basınday – kishi degen mánilerde qollanıladı [5:256].

Onı qaysı iyt tárbiyalap, qaysı **iyt emizgen**! Ádepsiz, uyatsız, ońbaǵan túsiniginde jumsaladı [5:260].

Ayta ber bizde onday **iytlik** joq. Adamgershiliksiz, iymansız emespiz, degen túsinikte qollanılǵan [5:286].

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, qaraqalpaq tilinde iytke baylanıslı turaqlı sóz dizbekleri júdá kóp ushırasadı. Olardıń ańlatatuǵın mánileri de hár qıylı esaplanadı.

Haywan atamaları menen kelgen frazeologizmler bir-biri menen sinonimlik, antonimlik hám taǵı basqa qatnasqa

iye, olardıń variantları da ushırasadı. Bunday iyt sózi menen ushırasatuǵın turaqlı sóz dizbekleriniń payda bolıwı xalıqtıń ótmish-tariyxınıń, bastan keshirgen turmısınıń, kún-kórisi menen shuǵıllanǵan kásip-káriniń ayırım tárepleri menen baylanısıwı menen birge, eldiń oy-qıyalınıń tereńligin, til sheberligin kórsetip keledi [6:137].

Turaqlı sóz dizbeklerinde «iyt» koncepti menen jumsalıwı júdá qızıqlı bolıp tabıladı. Bul ilimiy kózqarastan úyrenilip, hár tárepleme tańlaw jasaw til bilimi ushın ǵana áhmiyetli bolıp qalmastan, xalıqtıń uzaq tariyxınıń ashılmay atırǵan betlerindegi waqıyalardan da derek beredi.

Ádebiyatlar

1. Джумамуратов Т. Русско каракалпакский фразеологический словарь для школьников. – Нукус: «Каракалпакстан», 1985.
2. Eshbaev J. Qaraqalpaq tiliniń qısqasha frazeologiyalıq sózligi. -Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1985.
3. Paxratinov Q. Bekniyazov Q. Qaraqalpaq tiliniń frazeologizmler sózligi. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2018.
4.Yusupova B. Paremiologiya. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2024.
5. Mátmuratov Q. «Terbenbes». – Nókis: «Bilim», 2004.
6. Yusupova B. Frazeologizmlerde haywan atamalarınıń qollanılıwı. «Globallasıw sharayatında filologiyanıń aktual máseleleri» atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya materialları. – Nókis: 2023, 26-29-b.
7. Aynazarova G. Qaraqalpaq tilindegi teńles eki komponentli frazeologizmler. – Nókis: QMU, 2005.

METAPHORICAL MODELS OF THE CONCEPT DEATH IN APHORISTIC DISCOURSE

Ganieva Zukhra Muratbaevna – *Doctoral Student*
ganievazuxra@gmail.com
Karakalpak State University named after Berdakh

AFORISTIK DISKURSDA O'LIM KONSEPTINING METAFORIK MODELLARI

Ganieva Zuxra Muratbayevna – *tayanch doktorant*
Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti

МЕТАФОРИЧЕСКИЕ МОДЕЛИ КОНЦЕПТА СМЕРТЬ В АФОРИСТИЧЕСКОМ ДИСКУРСЕ

Ганиева Зухра Муратбаевна – *докторант*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

Tayanch so'zlar: konsept o'lim, aforizm, konseptual metafora, olamning lisoniy manzarasi. tushunchaviy komponent, obrazli komponent, qadriyatli komponent.

Rezyume. Maqolada ingliz aforistik diskursida O'LIM konseptining verballashuvi tahlil qilinadi. Tadqiqotning maqsadi – aforizm ikkilamchi refleksiv konseptuallashtirish janri sifatida konseptning Z.D.Popova va I.A.Sternin modelida ajratilgan uch komponentini (tushunchaviy, obrazli va qadriyatli) qanday ifodalashini aniqlash hamda konseptual metafora nazariyasi doirasida uning obrazli komponenti asosida yotgan metaforik modellarni belgilashdan iborat. Tadqiqot materialini XVI–XX asrlar ingliz tilli mualliflarining nufuzli iqtiboslar va aforizmlar lug'atlaridan tanlab olingan 45 ta aforizm tashkil etadi. Tahlil shuni ko'rsatadiki, aforistik korpus konseptning tushunchaviy mazmunini qayta taqsimlab, umumiylik va muqarrarlikni birinchi o'ringa chiqaradi hamda yakuniylikka qarshi chiqadi; uning obrazli komponenti personifikatsiya ustuvor bo'lgan yettita metaforik modelga tayanadi; qadriyatli komponenti esa ingliz frazeologiyasida qayd etilgan asosan salbiy bahoni teskarisiga aylantiruvchi melioratsiyaviy dominantni namoyon etadi. Shu tariqa aforizm ingliz til manzarasida konseptni ataylab aksiologik qayta talqin qilish mexanizmi sifatida namoyon bo'ladi.

Ключевые слова: концепт Смерть, афоризм, концептуальная метафора, языковая картина мира, понятийный компонент, образный компонент, ценностный компонент.

Резюме. В статье рассматривается вербализация концепта СМЕРТЬ в английском афористическом дискурсе. Цель исследования – установить, каким образом афоризм как жанр вторичной рефлексивной концептуализации репрезентирует три компонента концепта (понятийный, образный и ценностный), выделяемые в модели З.Д.Поповой и И.А.Стернина, и выявить концептуальные метафорические модели, лежащие в основе его образного компонента в рамках теории концептуальной метафоры. Материалом послужили 45 афоризмов англоязычных авторов XVI–XX веков, отобранных методом сплошной выборки из авторитетных словарей цитат и афоризмов. Анализ показывает, что афористический корпус перераспределяет понятийное содержание концепта, выдвигая на первый план всеобщность и неизбежность и оспаривая финальность; его образный компонент опирается на семь метафорических моделей с доминированием персонификации; а его ценностный компонент обнаруживает мелиоративную доминанту, инвертирующую преимущественно негативную оценку, закреплённую в английской фразеологии. Тем самым афоризм предстаёт как механизм намеренного аксиологического переосмысления концепта в английской языковой картине мира.

Key words: concept DEATH, aphorism, conceptual metaphor, linguistic worldview, notional component, image-bearing component, evaluative component.

Summary. The article examines the verbalization of the concept DEATH in English aphoristic discourse. The study aims to establish how the aphorism, as a genre of secondary reflective conceptualization, represents the three components of the concept – notional, image-bearing, and evaluative – distinguished in the model of Z.D.Popova and I. A.Sternin, and to identify the conceptual metaphorical models that underlie its image-bearing component within the framework of Conceptual Metaphor Theory. The material comprises 45 aphoristic units by native English-language authors of the sixteenth to twentieth centuries, selected by continuous sampling from authoritative quotation and aphorism dictionaries. The analysis shows that the aphoristic corpus redistributes the notional content of the concept, foregrounding universality and inevitability while contesting finality; that its image-bearing component rests on seven metaphorical models dominated by personification; and that its evaluative component displays a meliorative dominant, inverting the predominantly negative evaluation fixed in English phraseology. The aphorism is thereby shown to function as a mechanism of deliberate axiological reinterpretation of the concept within the English linguistic worldview.

Introduction. Among the concepts that organize the linguistic worldview, DEATH occupies a place that no comparative study of conceptualization can bypass: it is universal in occurrence yet profoundly culture-specific in content, and the means by which a language community speaks about it reveal how that community thinks about it. The present article addresses one such means – the aphorism - and asks what the English aphoristic tradition does with the concept DEATH that other layers of the language do not.

Concept DEATH belongs to the universal existential concepts verbalized in every linguoculture. In Yu.S.Stepanov's terms it is a constant of culture, one of those mental formations that exist as "clots of the cultural environment in human consciousness" and are not only thought by the speaker but lived through [16:40]. Its verbal representations therefore carry high value for reconstructing the national worldview.

At the same time concept DEATH differs from most concepts in one essential respect: its referent lies outside

direct personal experience. No speaker knows death empirically; the concept grows out of observing the death of others and out of religious and cultural interpretation. On Russian paremiological material, N.A.Kolkova characterizes the concept as an "existential-cultural formation, determined by language and by the cast of thinking, by the type of worldview of a people," and shows that it is verbalized above all indirectly - through the scenario of departure to another world, the personified figure of death, and the association with sleep [11:10-13].

Such experiential inaccessibility explains why the concept is objectified predominantly through secondary nomination - euphemisms, phraseological units, metaphors - and why the aphorism holds a privileged position among its verbalizers. Analysis of English aphorisms on death has shown that the genre, owing to its informative density, expressiveness, and often paradoxical form, brings the recipient "to reflection, providing support for his own conclusions" [7:92]. The aphorism does not merely name death; it formulates a concentrated judgment about it, fixing the interpretive work of the collective consciousness in verbal form.

Describing how such a concept is organized requires a model of its internal structure. Interpretations of the concept in cognitive linguistics vary widely - from S.A.Askol'dov's early definition of it as a mental formation that "substitutes for us, in the process of thought, an indefinite multitude of objects of one and the same kind" [2:269] to Stepanov's culturological reading, which distinguishes in the concept an actual basic feature, additional "passive" historical features, and an inner form imprinted in the word [16:46-54].

The present study adopts the model of Z. D.Popova and I. A. Sternin, who define the concept as "a discrete mental formation which is the basic unit of the human mental code, possessing a relatively ordered internal structure, representing the result of the cognitive activity of the individual and of society, and carrying complex, encyclopedic information about the reflected object or phenomenon, about the interpretation of this information by the collective consciousness, and about the attitude of the collective consciousness toward the given phenomenon or object" [15:24]. Their model distinguishes three components: the notional component, comprising the most essential differentiating features of the phenomenon and established through definitional analysis; the image-bearing component, formed by perceptual and cognitive-metaphorical images that fix the concept in consciousness; and the evaluative component, reflecting the value interpretation of the phenomenon by the linguocultural community.

That this structure is not a result of one school is confirmed by its convergence with independently developed models. S.G.Vorkachev distinguishes in the linguocultural concept a notional component reflecting its definitional structure, an image component fixing the cognitive metaphors that sustain the concept in linguistic consciousness, and a significance component [17], while for V.I.Karasik the cultural concept likewise consists of notional, image-bearing, and value components [9]. Applied to the concept DEATH, the model reveals a characteristic disproportion. The notional component rests on a small set of features - cessation of life, finality, universality, inevitability - whereas the evaluative component is heavily loaded, since no linguoculture treats death with indifference. The image-bearing component occupies a special position: because death is closed to perception, it cannot be formed by perceptual images at all and consists almost entirely of cognitive images, that is, metaphorical mappings from other domains of experience. The weight of the analysis thus falls on conceptual metaphor, and the structural model itself points to the theory needed to describe its central layer.

That theory is Conceptual Metaphor Theory. Its point of departure is the demonstration by G.Lakoff and M.Johnson that metaphor is not a device of poetic speech but a property of thought: "human thought processes are largely metaphorical" [13:6]. A conceptual metaphor unites two conceptual domains - the source domain, rooted in direct bodily and cultural experience, and the target domain, which is understood in its terms; in Z.Kövecses's formulation, "a conceptual domain is any coherent organization of experience," and one such domain is systematically understood through another [12:4]. The stable link between the two is described as a metaphorical model - "a scheme, existing or taking shape in the consciousness of speakers, of a connection between two notional spheres, representable by the formula 'X is Y'," where the relation is one of similarity rather than identification [3:64].

Two consequences of the theory bear directly on the present material. The first concerns the choice of object: metaphor reflects those properties of phenomena that are most significant and culturally conditioned for the society in whose language it lives [13], so the inventory of metaphorical models of the concept DEATH is itself a distinguishing instrument of the national worldview; The second concerns the choice of genre: since each metaphorical model highlights certain aspects of the target domain and hides others, the aphorism - a genre built on compressing and often deliberately reversing a received view - becomes the site where conventional models of death are not simply reproduced but elaborated, questioned, and revalued. The three-layered model and Conceptual Metaphor Theory consequently work in tandem: the former defines what is being described, the structure of the concept DEATH, while the latter supplies the instrument for describing its image-bearing core, through which the notional features are selected and the evaluation is formed.

Proceeding from this framework, the study pursues one aim: to establish how English aphoristic discourse verbalizes the three components of the concept DEATH, and what the configuration of those components reveals about the axiological function of the aphorism within the English linguistic worldview.

Methods. The material of the study comprises 45 aphoristic units verbalizing the concept DEATH, selected by continuous sampling from authoritative English-language quotation and aphorism dictionaries: the Bloomsbury Thematic Dictionary of Quotations [4], Webster's Dictionary of Quotations [5], the Collins Thematic Dictionary of Quotations [1], the Oxford Dictionary of Quotations [10], The Oxford Book of Death [6], and The Oxford Book of Aphorisms [8]. The corpus spans the sixteenth to the twentieth centuries and includes 23 authors of British and American origin.

Two selection criteria were applied. First, only units created originally in English by native English-language authors were retained; translated aphorisms (Montaigne, Cervantes, La Fontaine, Leonardo da Vinci), whatever their currency in English usage, verbalize the conceptualizations of other linguocultures through English as a receptor language and were therefore excluded. Second, each unit had to function as an aphorism - a self-sufficient generalizing judgment about death - regardless of whether it originated as a freestanding maxim or as a poetic fragment autonomized through anthologization; the inclusion of the latter follows established lexicographic practice [6; 8]. Attributions and wording were verified against at least two independent dictionary sources, and units with unstable attribution were excluded. The analysis proceeds in three stages corresponding to the three components of the concept: identification of the notional features actualized in the corpus, reconstruction of the metaphorical models forming the image-bearing component, and determination of the evaluative orientation of each unit.

Result and discussion. ***The notional component.*** Definitional analysis of lexicographic sources establishes the core notional features of concept DEATH: cessation of life, finality, universality, and inevitability. The aphoristic material actualizes all of them, but selectively and with unequal intensity, and this selectivity is itself informative.

The feature of universality receives the most consistent verbalization. Shakespeare's *"a man can die but once; we owe God a death"* combines universality with singularity - death as an obligation discharged once by everyone. Franklin's *"nothing can be said to be certain, except death and taxes"* raises the same feature to the status of the only reliable knowledge about the world, while Gray's *"the paths of glory lead but to the grave"* and Shirley's *"Death lays his icy hand on kings"* develop universality into the socially pointed idea of death as the leveller, before which distinctions of rank lose force.

Inevitability, closely allied to universality, is verbalized with comparable regularity and reaches its most concise form in Larkin's *"Most things may never happen: this one will,"* where death is considered as the only event exempt from probability.

The feature of finality, by contrast, is precisely the one the aphoristic genre most often contests. Donne's *"One short sleep past, we wake eternally"* and Eddy's assertion that death will disappear with the disappearance of sin deny finality outright, while Forster's *"Death destroys a man, the idea of Death saves him"* splits the concept into the physical event, which is final, and its mental representation, which is productive.

A further feature, absent from dictionary definitions but insistently present in the corpus, is unknowability. Hamlet's *"undiscovered country from whose bourn no traveller returns"* defines death through the impossibility of testimony, and the same feature motivates Bacon's comparison of the fear of death with children's fear of the dark: both fears are directed at what cannot be seen.

Finally, a number of units perform a notional function instead of actualising a single feature: they distinguish death as a state from dying as a process. Bacon's observation that to die is as natural as to be born, *"and to a little infant, perhaps, the one is as painful as the other,"* locates the phenomenon among natural transitions, while Allen's *"It's not that I'm afraid to die. I just don't want to be there when it happens"* builds its comic effect precisely on the impossibility of separating the subject from the process.

The aphoristic corpus thus does not simply reproduce the dictionary content of the concept: it redistributes its weight, foregrounding universality and inevitability, adding unknowability, and subjecting finality - the definitionally central feature - to systematic dispute. This redistribution prepares the ground for the metaphorical and evaluative reinterpretation examined below.

The image-bearing component. Since death is closed to direct perception, the image-bearing component of the concept is formed entirely by cognitive images - mappings from experientially accessible source domains. The corpus yields nine such domains of unequal productivity.

The most productive by a wide margin is the anthropomorphic domain: the macro-model DEATH IS A PERSON accounts for roughly a third of the units. Its dominance is explicable in cognitive terms: personification converts an event without an agent into an action with one, and the unanswerable question why into a confrontation with someone - the most economical way for consciousness to assimilate what has no experiential structure of its own. What the aphoristic material shows, however, is not one personification but a paradigm of distinct social roles, each entailing its own inferences. Death appears as a reaper in Longfellow's *"There's a Reaper whose name is Death, / And, with his sickle keen,"* where the agricultural scenario supplies the mapping of people onto grain and implies both indifference and harvest-ripeness - an implication Longfellow sharpens tragically in *"the flowers that grow between,"* the deaths of the young, cut not because they are ripe but because they stand in the blade's path. Death is a rider in the nativized biblical image of the pale horse; an armed sovereign in Shirley's *"Death lays his icy hand on kings,"* where the icy hand carries the perceptual coldness of the corpse over onto the agent itself; a seizure in Owen's *"Death took him by the heart,"* whose gentleness - the taking occurs *"in the happy no-time of his sleeping"* - converts violence into something close to tenderness; and a courteous suitor in Dickinson's *"Because I could not stop for Death – / He kindly stopped for me,"* the most radically meliorative personification in the corpus, in which the encounter is structured as a carriage ride, a social call. Bacon's *"I find it the least of all devils"* retains the demonological frame only to demote death within it, and Donne's "Death, be not proud" completes the trajectory - personification adopted precisely so that death can be addressed, humiliated, and sentenced to its own death ("death, thou shalt die"). Herbert's *"Death is still working like a mole, / And digs my grave at each remove"* stands somewhat apart as a zoomorphic variant: the agent is retained but demoted from sovereign to burrowing animal - invisible, subterranean, patient - so that the mapping foregrounds not death's majesty but its continuous unseen approach, each remove of life doubling as a spadeful of earth.

The model DEATH IS A JOURNEY, grounded in the near-universal metaphorization of life as travel, supplies death with a spatial logic. Hamlet's *"undiscovered country from whose bourn / No traveller returns"* maps death onto unexplored territory and makes the absence of returning

travellers the very definition of its unknowability, while Barrie's *"To die will be an awfully big adventure"* retains the identical mapping and inverts its evaluation: the unknown destination is re-framed through the child's register of excitement rather than the adult's dread. Tennyson's Crossing the Bar specifies the journey as a sea passage, with the pilot awaited beyond the sandbar, and Hobbes's reported *"great leap in the dark"* compresses journey and darkness into a single kinetic image.

Closely adjacent, since both construe death as transition rather than termination, is the model DEATH IS SLEEP - the mapping with the deepest experiential grounding, the daily observable resemblance of the sleeping and the dead. Its aphoristic life, however, consists largely of complication. Shakespeare's *"To die, to sleep – / To sleep, perchance to dream"* first offers sleep as consolation and then ruins the consolation from within: the dream, sleep's own attribute, reintroduces the unknown that the model was meant to domesticate. Donne's *"One short sleep past, we wake eternally"* extends the mapping by one slot - waking - and thereby converts termination into interval. Shelley radicalizes the same extension into full inversion, *"Death is the veil which those who live call life. They sleep, and it is lifted,"* where earthly life becomes the sleep and death the awakening, and Keats's *"half in love with easeful Death"* registers the appealing potential of the model.

The model DEATH IS A KEY construes death as a means of access. Milton's *"golden key / That opes the palace of eternity"* maps the moment of dying onto the turning of a lock, so that death becomes not an end-point but an instrument of passage, and eternity acquires the architecture of a palace to which death alone admits.

The model DEATH IS A CURE transfers the medical scenario onto the concept: in Browne's *"death is the cure of all our diseases"* dying becomes recovery. This is the most systematic enhanced mapping in the corpus.

The model DEATH IS A DEBT draws on the commercial-legal domain: Shakespeare's *"we owe God a death"* encodes inevitability as obligation and dying as settlement.

The model DEATH IS THE LEVELLER, verbalized in Gray's *"paths of glory"* and in Cymbeline's *"Golden lads and girls all must, / As chimney-sweepers, come to dust,"* is distinctive in that its source domain is social rather than physical: death is conceptualized through the erasure of hierarchy, and the force of the mapping depends on the co-presence of kings and chimney-sweepers within a single scope.

Taken together, the findings confirms the account of poetic thought given by Lakoff and Turner [14]: the aphoristic genre invents almost nothing, but elaborates (Donne's added slot of waking), extends (Tennyson's sea passage), combines (Hobbes's leap in the dark), and questions (Hamlet's dream, Donne's dying Death) the conventional models - and it is precisely in these transformations, rather than in the base mappings, that the axiological work of the genre is performed.

The evaluative component. The evaluative component of DEATH in aphoristic verbalization is best described not as a binary of positive and negative but as a three-zone scale: a negative zone, in which death is evaluated as evil, threat, or loss; a neutral-philosophical zone, in which it is registered as a natural fact exempt from evaluation; and a positive zone, in which it is reinterpreted as good, relief, gain, or promise. Distributed across this scale, the corpus displays a configuration that sharply distinguishes the aphorism from other means of verbalizing the concept.

The negative zone is the thinnest. Overtly pejorative evaluation appears in Morley's *"the most frightful idea that has ever corroded human nature"* - directed, characteristically, not at death itself but at the doctrine of eternal punishment - in the biblical "last enemy," and residually in the units that verbalize fear.

The neutral-philosophical zone comprises the units that verbalize universality and inevitability without axiological loading - Franklin's death and taxes, Larkin's *"this one will,"* Shakespeare's *"a man can die but once"* - where death figures as a fixed parameter of existence, a fact to be reckoned with rather than judged.

The positive zone is the largest in the corpus, and it is here that the specificity of the genre concentrates. Its units perform an explicit revaluation: death is *adventure* (Barrie), *cure* (Browne), *awakening* (Donne, Shelley), *a marvel and a mercy ("I do really think death will be marvelous,"* Smith), *the key to eternity* (Milton), *a kindly caller* (Dickinson), and - in Whitman's formulation, perhaps the emblem of the zone - *"different from what any one supposed, and luckier."* Approximately half the corpus falls within this zone, against roughly a quarter each for the negative and neutral zones. The borderline cases are the ironic units (Allen, Wilde, Shaw), which formally mock death but pragmatically neutralize its terror and are counted here as positive in function, and Hamlet's soliloquy fragment, which offers the consolation and withdraws it in the same breath and therefore resists single-zone classification.

This distribution becomes significant when it is compared with other means of verbalizing the concept. Corpus analysis of English phraseological units and euphemisms shows the opposite picture: in our data, 69.7% of phraseological units evaluate death negatively, and euphemisms exist precisely to soften a frightening referent. The aphoristic corpus reverses this proportion. Since the referent is the same, the difference must lie in the genre. Phraseology preserves the collective, historically formed evaluation of the naive worldview, in which death is feared. The aphorism, by contrast, is an authored genre of reflection: it takes the common opinion as its starting point and argues with it. Paradox, the genre's main device, is the visible form of this work: "If there wasn't death, I think you couldn't go on" (Smith), "Death destroys a man, the idea of Death saves him" (Forster), and "we all labour against our own cure" (Browne) all take the traditionally negative evaluation and reverse it while keeping its wording.

The metaphorical and evaluative components work together here, which confirms the interpenetration of the concept's layers noted in the theoretical framework: positive revaluation is achieved through the choice or transformation of the metaphorical model - sleep is extended into waking, the journey becomes an adventure, disease is transferred from death to life. The aphoristic layer of the English worldview thus corrects the concept: phraseology preserves the inherited fear, while the aphorism deliberately reinterprets it. Taken across all its verbalizers, the concept DEATH appears not as a static

structure but as a space where the naive and the reflective pictures of the world negotiate its value.

Conclusions. The analysis permits three conclusions. First, the aphoristic verbalization of the concept DEATH engages all three components of the concept: the notional component is redistributed rather than reproduced, with universality and inevitability foregrounded, unknowability added, and finality systematically contested; the image-bearing component, formed entirely by cognitive images, rests on seven metaphorical models dominated by personification, whose sub-images range from reaper to courteous suitor; and the evaluative component displays a meliorative dominant unique among the verbalizers of the concept.

Second, the corpus confirms the Lakoff-Turner account of poetic thought: the aphorism operates not by inventing mappings but by elaborating, extending, combining, and questioning conventional ones, and its axiological effects are produced through these transformations.

Third, and most generally, the comparison of aphoristic data with phraseological and euphemistic data shows that the evaluative component of a concept is not homogeneous across the linguistic worldview but stratified by genre: the concept DEATH in English exists in at least two axiological registers - the conserved negative register of phraseology and the reflective meliorative register of the aphorism - and an adequate description of the concept must model this stratification rather than average it away. For the comparative perspective of the wider study, this yields a testable question: whether the aphoristic strata of the Uzbek and Karakalpak linguistic worldviews perform the same meliorative reinterpretation of ЎЛИМ/ӨЛIМ, or whether the axiological function of the genre is itself culturally variable.

References

1. Andrews R. Collins thematic dictionary of quotations. – HarperCollins, 1992.
2. Аскольдов С.А. Концепт и слово [Concept and word]. Под общ. ред. В.П.Нерознака. Русская словестность. От теории словесности к структуре текста. – Москва: «Academia», 1997. -С. 267–279.
3. Чудинов А.П. Метафорическая мозаика в современной политической коммуникации. – Екатеринбург: Уральский гос. пед. университет. 2003.
4. Daintith J., et al. Bloomsbury thematic dictionary of quotations. – Bloomsbury: 1989.
5. Douglas A. Webster's dictionary of quotations. – Random House: 2003.
6. Enright D.J. (Ed.). The Oxford book of death. – Oxford University Press, 1983.
7. Гильмутдинова А.Р., Самаркина Н.О., Биктемирова Е.И. Стилистико-семантический анализ афоризмов с концептами «Life» і «Death». Филологические науки. Вопросы теории и практики 11(65), -С. 3, 2016. –С. 92-95.
8. Gross J. (Ed.).The Oxford book of aphorisms. – Oxford University Press, 1983.
9. Карасик В.И. О категориях лингвокультурологии. // Языковая личность: проблемы коммуникативной деятельности. – Волгоград: «Peremena». 2001. –С. 3-16.
10. Knowles E. (Ed.). The Oxford dictionary of quotations (8th ed.). – Oxford University Press, 2014.
11. Колкова Н.А. Концепт «смерть» в пословичных текстах. [The concept "death" in proverbial texts]. // Вестник Оренбургского государственного университета, (11), 2008. – С. 8-15.
12. Kövecses Z. Metaphor: A practical introduction. – Oxford University Press, 2002.
13. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we live by. – University of Chicago Press, 1980.
14. Lakoff G., Turner M. More than cool reason: A field guide to poetic metaphor. – University of Chicago Press, 1989.
15. Попова З.Д., Стернин И.А. Семантико когнитивный анализ языка. [Semantic-cognitive analysis of language]. –Воронеж: «Истоки», 2006.
16. Степанов Ю.С. Словарь русской культуры [Constants: A dictionary of Russian culture]. Языки русской культуры. 1997.
17. Воркачёв С.Г. Безразличие как этносемантическая характеристика личности: опыт сопоставительной паремиологии. [Indifference as an ethnosemantic characteristic of personality: An essay in comparative paremiology]. Вопросы языкознания, (4), 1997. – С. 115-124.

ORCID: 0007-0001-6760-0102

KOMMUNIKATIV-KOGNITIV QATNAS KÓZQARASÍNAN LEKSIKALÍQ KOMPETENCIYANÍŃ ÁHMIYETI

Xabibullaeva Guljaxan Kengesbaevna – *tayanısh doktorant*
guljaxan@bk.ru
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

ЗНАЧЕНИЕ ЛЕКСИЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ С ПОЗИЦИИ КОММУНИКАТИВНО-КОГНИТИВНОГО ПОДХОДА

Хабибуллаева Гульжахан Кенгесбаевна – *базовый докторант*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

THE IMPORTANCE OF LEXICAL COMPETENCE FROM THE PERSPECTIVE OF THE COMMUNICATIVE-COGNITIVE APPROACH

Xabibullaeva Guljaxan Kengesbaevna – *doctoral student*
Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch so‘zlar: leksik kompetensiya, kommunikativ-kognitiv munosabat, qoraqalpoq, 10-11-sinf, ingliz tili, metodik tizim, interferensiya, autentik matnlar, ta’lim, Qoraqalpog‘iston.

Rezyume. Maqolada Qoraqalpog‘iston Respublikasidagi 10-11-sinf qoraqalpoq tilida ta’lim oluvchi o‘quvchilarda ingliz tili leksik kompetensiyasini rivojlantirish masalalari ko‘rib chiqiladi. Leksik kompetensiyaning nazariy asoslari, uning tarkibi va subkomponentlari (motivatsion, kognitiv, amaliy, ijtimoiy-madaniy, refleksiv) tahlil qilinadi.

Ключевые слова: лексическая компетенция, коммуникативно-познавательный подход, каракалпакский язык, 10-11 классы, английский язык, методическая система, интерференция, аутентичные тексты, образование, Каракалпакстан.

Резюме. В статье рассматриваются вопросы развития лексической компетенции английского языка у учащихся 10-11 классов, обучающихся на каракалпакском языке в Республике Каракалпакстан. Анализируются теоретические основы лексической компетенции, ее состав и субкомпоненты (мотивационная, когнитивная, практическая, социокультурная, рефлексивная).

Key words: lexical competence, communicative-cognitive approach, Karakalpak, grades 10-11, English language, methodological system, interference, authentic texts, education, Karakalpakstan.

Summary. The article examines the development of English lexical competence among students in grades 10-11 studying the Karakalpak language in the Republic of Karakalpakstan. The theoretical foundations of lexical competence, its structure and subcomponents (motivational, cognitive, practical, socio-cultural, reflexive) are analyzed.

Kirisiw. Zamanagóy globallasıw procesleri, mámleketler arasındaǵı mádeniy-bilimlendiriw hám ekonomikalıq baylanıslardıń jedel rawajlanıwı sharayatında Ózbekstan Respublikasında shet tillerin oqıtıw milliy bilimlendiriw siyasatınıń tiykarǵı baǵdarlarınan birine aylandı. Atap aytqanda, inglis tili dúnya kóleminde xalıqaralıq sóylesiw tili sıpatında ornın bekkemlep atırǵanlıǵı sebepli, onıń mektep bilimlendiriwinde nátiyjeli ózlestiriliwi mámleket dárejesindegi strategiyalıq wazıypa sıpatında belgilenbekte.

«Kompetenciya» termini latınsha «competentia» – «sáykes keliw, muwapıq bolıw» sózinen alınǵan bolıp, oqıwshıda belgili bir iskerlik tarawında erkin hám nátiyjeli háreket etiw imkanın beriwshi bilim, kónlikpe hám qábiletler jıyındısın ańlatadı [1:108]. Al, leksikalıq kompetenciya bolsa usı ulıwma túsinik sheńberinde inglis tilindegi sóz hám frazalardıń tek ǵana muǵdarlıq baylıǵı emes, al olardı kognitiv kontekstte túsiniw, qaraqalpaq tilindegi konceptual ekvivalentleri menen baylanıstırıw, real sóylesiw jaǵdaylarında durıs hám dóretiwshilik penen qollanıw qábileti sıpatında talqılanadı. Eki tilli ortalıqta (qaraqalpaq – inglis) oqıwshılardıń leksikalıq kompetenciyasın rawajlandırıwda ana tili (qaraqalpaq tili) tiykarǵı kognitiv «kópir» wazıypasın atqaradı hám jergilikli mádeniy konceptlerdi global inglis tili diskursına tabıslı ótiwin támiyinleydi.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. «Kompetenciya» termini birinshi márte XX ásirdiń 60-jıllarında amerikalıq tilshi N.Xomskiy tárepinen «language competence» (til kompetenciyası) túrinde ilimiy aylanısqa kirgizilgen bolıp, ol oqıwshıda belgili jaǵdayda durıs hám sáykes sóylewdi jaratıw qábiletin ańlatadı [2:251]. Sońǵı jıllarda bul túsinik keńeyip, shet til oqıtıwda «kommunikaciyalıq kompetenciya» hám onıń quramlı bólimleri-lingvistikalıq, sociolingvistikalıq, diskursiv hám strategiyalıq kompetenciyalarǵa bólindi.

Respublikamız alımlarınan O.M.Jalilov leksikalıq kompetenciyanıń kognitiv, operaciyalıq, sociallıq-mádeniy hám refleksiv komponentlerin ajıratıp kórsetedi. A.M.Qodirov kommunikativ qatnas tiykarında autentik materiallardan paydalanıwdıń áhmiyetin ilimiy jaqtan tiykarlaǵan. S.F.Shatilova bolsa funkcional-konceptual qatnastıń oqıwshılardıń kásiplik-kommunikativ kompetenciyasın qáliplestiriwdegi ornın ashıp bergen. Biraq qaraqalpaq tilinde bilim alıwshı 10-11-klass oqıwshılarında inglis tili leksikalıq kompetenciyasın kommunikativlik-kognitivlik qatnas tiykarında rawajlandırıw máseleleri ele de jeterli dárejede arnawlı izertlenbegen.

Leksikalıq kompetenciya bolsa lingvistikalıq kompetenciyanıń áhmiyetli subkomponenti esaplanıp, tómendegi elementlerdi óz ishine aladı:

tildiń leksika-frazeologiyalıq qorın biliw (ayırım sózler, frazeologiyalıq birlikler, idiomalar);

sóz mánilerin ulıwma lingvistikalıq hám kontekstual qatnasıqlarda (sinonimiya, antonimiya, polisemiya,

gipo-giperonimiya) anıqlaw qábileti;

tekst penen islewde sózlikten nátiyjeli paydalanıw kónlikpesi;

belgilengen kommunikativ wazıypaǵa muwapıq sóz hám frazalardı durıs tańlaw hám gáp dúziw qábileti [3].

Nátiyjeler. Qaraqalpaqstan Respublikası qaraqalpaq klasları sharayatında leksikalıq kompetenciyanıń rawajlanıwı ózine tán tipologiyalıq ózgeshelikke iye: oqıwshılar eki tilli ortalıqta (qaraqalpaq – inglis) bilim alǵanlıǵı sebepli, inglis tili leksikası qaraqalpaq tilindegi konceptual ekvivalentler menen kognitiv paralleller arqalı ózlestiriledi. Máselen, «desertification» sózin tek «shóllesiw» dep yadlaw emes, al qaraqalpaq tilindegi «qum basıw», «qurǵaqlasıw» sıyaqlı mádeniy-tábiyiy túsinikler menen baylanıstırıw leksikalıq birlikti uzaq múddetli este saqlawda bekkemleydi hám kommunikativ jaǵdayda operativ jedellestiredi. Sonlıqtan, leksikalıq kompetenciyanı qáliplestiriwde qaraqalpaq tili tiykargı kognitiv kópir wazıypasın atqaradı.

Bul mashqalanıń ózine tánligi sonda, qaraqalpaq klaslarında oqıwshılar úsh tilli ortalıqta (qaraqalpaq tili – ana tili, ózbek tili – mámleketlik til, rus tili – kópshilik jaǵdaylarda ekinshi til) jasaydı hám oqıydı. Bul bolsa inglis tili leksikasın ózlestiriw procesinde ana tili hám ekinshi tilden kóp qatlamlı interferenciya (L1, L2 → L3 kóshiwi) hám de kognitiv júktiń artıwına alıp keledi. Sol sebepli dástúriy kommunikativlik jantasıwdıń ózi jeterli bolmay, onı kognitiv lingvistika hám psixolingvistika teoriyaları menen bayıtılǵan kommunikativlik-kognitivlik jantasıw menen tolıqtırıw zárúrligi tuwıladı. Bul jantasıw leksikalıq birliklerdi tek kommunikativ wazıypalar sheńberinde emes, al oqıwshılardıń mental leksikasınıń dúzilisi, kognitiv sxema hám freymlerdi jedellestiriw mexanizmlerin esapqa alǵan halda úyretiw imkaniyatın beredi.

Qaraqalpaqstan Respublikasındaǵı kóp tilli bilimlendiriw ortalıǵında (qaraqalpaq-ózbek-rus-inglis) inglis tili leksikasın ózlestiriwde ana tili hám ekinshi tilden kóp qatlamlı interferenciya, sonday-aq, kognitiv júklemeniń artıwı turaqlı xarakterge iye. Bunday sharayatta dástúriy kommunikativlik qatnastıń imkaniyatları sheklengen bolıp qaladı. Sol sebepli kommunikativ wazıypalardı kognitiv lingvistika hám psixolingvistika teoriyaları menen bayıtılǵan kommunikativlik-kognitivlik qatnas tiykarında ámelge asırıw obyektiv zárúrlikke aylanbaqta.

Izertlewdiń aktuallıǵın ilimiy-metodikalıq ádebiyatlardıń tereń analizi tiykarında tómendegi obyektiv mashqalalar menen tiykarlaymız:

- ulıwma orta bilim beriwde inglis tilin oqıtıwda úzliksizlik hám izbe-izlik principleriniń tolıq ámelge asırılmay atırganlıǵı;
- mektep bilim beriw basqıshları arasındaǵı leksikalıq materialdıń optimallastırılmaǵanlıǵı hám vertikal integraciyanıń jetispewshiligi;
- oqıwshılarda kommunikativ kompetenciya menen birgelikte kognitiv hám metakognitiv qábiletlerdiń úylesimli rawajlanbaǵanlıǵı;
- kóp tilli ortalıqta (atap aytqanda, qaraqalpaq klaslarında) leksikalıq interferenciyanıń aldın alıw hám kognitivlik júkti kemeytiwge qaratılǵan sistemalı qatnaslardıń jeterli dárejede islep shıǵılmaǵanlıǵı;
- leksikalıq kompetenciyanı rawajlandırıwda kommunikativ wazıypalardı kognitiv mexanizmler (mental leksikonnıń dúzilisi, freymlerdi jedellestiriw, konceptual sistemalastırıw) menen úylestirgen kommunikativ-kognitivlik qatnastıń ámeliy qollanılmay atırǵanlıǵı.

Izertlewshi K.A.Odiljonova oqıwshılardıń leksikalıq kompetenciyasın rawajlandırıwda verbal tásir quralларınıń ayrıqsha áhmiyetke iye ekenligin atap ótedi. Bul quralar, tiykarınan, awızeki sóylewde sezimlik jaǵday, diksiya, emocionallıq hám ekspressivlik arqalı kórinedi hám leksikalıq birliklerdiń ámeliy qollanılıwın támiyinlewde áhmiyetli rol atqaradı. Avtor olardı tómendegi tórt baǵdarda klassifikaciyalaydı:

1. Semantika-strukturalıq wazıypanı atqarıwshı qurallar (mánini ashıw, sóz dizbeklerin qáliplestiriw);
2. Kúndelikli qarım-qatnasta keń qollanılatuǵın sózler (sálemlesiw, qutlıqlaw, jaqsı tilekler hám t.b.);
3. Sezimlerdi kórsetiwshi qurallar (kúliw, jılaw, hayran qalıw hám basqalar);
4. Soraw hám úndew xarakterli sózler (máselen, «bara almayman!», «qáne endi?» sıyaqlı emocional kúsheytilgen formalar) [6:13].

Bizińshe, bul klassifikaciyanıń mazmun-mánisi tema sheńberinde áhmiyetli: 10-11-klass qaraqalpaq tilinde bilim alıwshı oqıwshılar ushın inglis tili leksikasın ózlestiriwde ana tilindegi verbal tásir qurallarы menen kommunikativlik-kognitivlik paralleller ornatıw arqalı leksikalıq birliklerdiń emocionallıq-ańlatıwshı komponentin jedellestiriw múmkin. Atap aytqanda, qaraqalpaq tilindegi úndew hám emocionallıq-bahalawshı ańlatpalardı inglis tilindegi ekvivalentleri menen salıstırıw (mısalı, «Háy, haw!» → «Wow!», «Oh, joq!» → «Oh no!») oqıwshılarda leksikalıq materialdı kognitiv hám emocional yadtı bekkemlew imkaniyatın beredi.

Qaraqalpaq klaslarında inglis tilin oqıtıwda klasterli qatnas tómendegi úsh tiykarǵı baǵdarda ámelge asırıladı:

1. Integrativ-kognitiv pikirlewdi rawajlandırıwǵa qaratılǵan is-háreketler. Oqıwshılar inglis tilindegi leksikalıq birliklerdi ana tili (qaraqalpaq tili) hám mámleketlik til (ózbek tili) menen kognitiv paralleller arqalı ózlestiredi. Máselen, «environment», «climate change», «healthy lifestyle» sıyaqlı temalar átirapında qaraqalpaq tilindegi konceptual ekvivalentler («tábiyat», «ekologiya», «salamatlıq») menen salıstırmalı tallaw ótkeriledi. Bul oqıwshılarda leksikalıq birliklerdi tek ǵana yadlap qalıw emes, al mánis hám kontekst penen tereń baylanıstırıw imkaniyatın beredi.

2. Izertlew jumısınıń leksikalıq kompetenciya menen integraciyası. 10-11-klass oqıwshıları inglis tilindegi temalar (máselen, «Global problems», «Cultural heritage of Karakalpakstan», «Modern technologies») boyınsha mini-izertlewler alıp baradı. Olar inglis tilindegi dereklerden maǵlıwmat izleydi, qaraqalpaq hám ózbek tillerindegi maǵlıwmatlar menen salıstıradı, soń inglis tilinde qısqa prezentaciya, esse yamasa videorolik tayarlaydı. Bul procesте oqıwshılar tek ǵana leksikalıq qordı keńeytip qoymastan, al usı sózlerdi kognitiv kontekstte belsendi qollanadı.

3. Dóretiwshilik-kommunikaciyalıq wazıypalar hám qosımsha iskerlikler sisteması. Oqıwshılar inglis tilinde «Mind Mapping», «Concept clustering», «Lexical chains» usıllarınan paydalanıp, leksikalıq kartalar, bukletler, interaktiv oyınlar hám viktorinalar tayarlaydı. Máselen, «Ecological problems of the Aral Sea region» temasında qaraqalpaq tilindegi maǵlıwmatlardı inglis tiline awdarıp, «vocabulary cluster» qáliplestiriledi (pollution →

contamination → waste → recycling → sustainability). Bul iskerlikte bilim hám kónlikpeler «kórdim – túsindim – isley alaman» principine tiykarlanadı.

Ámeliy baqlawlar hám isshı oqıw baǵdarlamasınıń tereń talqılawı sonı kórsetti, 10-11-klass qaraqalpaq tilinde bilim alıwshı oqıwshılarda inglis tili leksikalıq kompetenciyasın qáliplestiriwde ayırıqsha metodikalıq kemshilikler bar.

Birinshi áhmiyetli mashqala – leksikalıq materialdıń sistemasız hám kontekstten ajıratılgan halda kórsetiliwi. Kópshilik jaǵdaylarda oqıtıwshılar tek qanday da bir anıq tekstte ushırasatuǵın sóz hám dizbeklerdi (máselen, «The Round Earth on Flat Paper» tekstindegi aerial, satellite, representation, choropleth, elevation, contour, projection, Mercator, distortion, dimension, customary measurement hám t.b.) úyretiw menen sheklenedi. Basqa áhmiyetli leksikalıq birlikler (tool, to depend on, advantage/ disadvantage, to illustrate, whole, relatively, purpose, convenience) bolsa oqıw procesinen pútkilley shette qaladı. Nátiyjede oqıwshılarda leksikalıq birlikler arasında logikalıq-semantikalıq baylanıs hám kognitivlik struktura qáliplespeydi. Jańa sózler aktiv hám passiv leksikaǵa ajıratılmaydı, olardıń semantikalıq maydanları hám associativlik qatarları ashıp berilmeydi. Keyingi sabaqlarda bul sózler tákirarlanbaǵanlıǵı sebepli oqıwshılarda uzaq múddetli este saqlaw dárejesi júdá tómen bolip qaladı.

Ekinshi áhmiyetli kemshilik – oqıw tekstleriniń áhmiyetliligi, qızıqlılıǵı hám kognitivlik-kommunikaciyalıq júklemesi kózqarasınan duris tanlanbaǵanlıǵı. Mısalı, joqarıdaǵı «The Round Earth on Flat Paper» teksti qaraqalpaq klasları oqıwshıları ushın bir qansha qıyınshılıqlar tuwdırdı:

- leksikalıq qıyınshılıq (choropleth, contour, projection, elevation, distortion hám t.b.);
- aytılıw qıyınshılıǵı (contour /ˈkɒntʊə/, projection /prəˈdʒɛkʃn/, choropleth /ˈklɒrəplɛθ/, Mercator /məːˈkeɪtə/);
- teksttiń abstrakt hám texnikalıq xarakterde bolıwi, oqıwshılardıń jeke tájiriybesi hám ruwxıy dúnyası menen baylanıslı emesligi.

Bul tekstler tek faktologiyalıq maǵlıwmat beriw menen sheklenip, oqıwshılarda óz betinshe pikirlew, talqılaw, unamlı yamasa unamsız baha beriw sıyaqlı joqarı dárejedegi kognitiv processlerdi jedellestirmeydi. Bul bolsa Ózbekstan Respublikası Mámleketlik bilimlendiriw standartı hám «Inglis tili» páni oqıw baǵdarlamasında belgilengen tiykarǵı maqset – oqıwshılarda kommunikativlik hám kognitivlik kompetenciyalardı kompleksli rawajlandırıwǵa tolıq juwap bermeydi.

Izertlewshi O.M.Jalilov leksikalıq kompetenciyanı bes komponentli struktura sıpatında táriyipleydi:

1. Kognitiv komponent – úyrenilip atırǵan tildiń leksikalıq qatlamları, sózler hám sóz dizbekleri haqqındaǵı bilimler sisteması;

2. Operaciyalıq-iskerlik komponenti – sóylesiwde leksikalıq normalarǵa muwapıq sózlerdi durıs tańlaw hám qollanıw qábileti;

3. Nátiyjeli-ámeliy (processual) komponent – sózlerdi ózlestiriw hám jedellestiriw strategiyaları (tańlaw, toplaw, sistemalastırıw, turaqlı jańalaw);

4. Sociallıq-mádeniy komponent – leksikalıq birliklerdiń mádeniy ózgesheliklerin, rásmiy hám rásmiy emes stil ayırmashılıqların biliw;

5. Refleksiv komponent – óz sóylew iskerligin qadaǵalaw, óz betinshe qátelerdi anıqlaw hám dúzetiw qábileti [4:13].

Bul klassifikaciya tema kózqarasınan júdá áhmiyetli. Qaraqalpaqstan Respublikası qaraqalpaq klaslarında oqıwshılar úsh tilli ortalıqta (qaraqalpaq – ózbek – inglis) bilim alǵanlıqtan, olardıń leksikalıq kompetenciyasında barlıq bes komponentti bir waqıttıń ózinde rawajlandırıw zárúr. Ásirese, kognitiv hám operaciyalıq-iskerlik komponentleri ana tilindegi leksikalıq túsinikler menen inglis tili leksikasınıń ózindegi kognitiv kópirler qurıw arqalı bekkemlenedi; sociallıq-mádeniy komponent bolsa qaraqalpaq mádeniyatı elementlerin (mifologiya, úrp-ádetler, tábiyat penen baylanıslı túsinikler) inglis tilinde bildiriw arqalı bayıydı; refleksiv komponenti bolsa oqıwshılardıń óz qátelerin qaraqalpaq hám ózbek tillerindegi analogları menen salıstırıp, óz betinshe dúzetiw kónlikpesin qáliplestiredi.

Izertlewshi A.M.Qodirov kommunikativ qatnasqa tiykarlanǵan inglis tili sabaqlarında oqıwshılardıń oqıw kompetenciyasın rawajlandırıwda tómendegi bes fundamental principke qatań ámel etiwdi ilimiy tiykarlap usınıs etedi:

1. Til tek bilim obyekti emes, al baylanıs quralı sıpatında qabıl etiliwi;

2. Autentik materiallar (real turmıstaǵı reklama, daǵazalar, jeke hám rásmiy xatlar, kórsetpeler, ilimiy-ǵalabalıq tekstler) dan keń paydalanıw arqalı oqıwshılardı maqsetli til ortalıǵına beyimlestiriw;

3. Sóylew aǵımında izbe-izlik (coherence) hám baylanıs (cohesion) ti támiyinlewge birlemshi áhmiyet beriw;

4. Tórt sóylew iskerligi túrleriniń (tıńlaw, sóylew, oqıw, jazıw) tıǵız baylanıslı integraciyası;

5. Dóretiwshilik hám erkin pikirlewdi xoshametlew, sonıń menen birge inglis tilinde bildirilgen jeke pikirdegi qáteliklerdi oqıw procesiniń tábiyiy hám ajıralmas bólegi sıpatında qabıl etiw [5:13].

Bul principler toplamı tema kózqarasınan úlken áhmiyetke iye. 10-11-klass qaraqalpaq tilinde bilim alıwshı oqıwshılar ushın leksikalıq kompetenciyanı kommunikativ-kognitiv qatnas tiykarında rawajlandırıwda A.M.Qodirov kórsetken autentik tekstler hám sóylew iskerligi túrleriniń integraciyası áhmiyetli rol oynaydı. Máselen, qaraqalpaq oqıwshıları ushın «The shrinking Aral Sea», «Karakalpak traditional crafts» sıyaqlı áhmiyetli hám jergilikli kontekstke jaqın autentik tekstler tańlansa, oqıwshılar leksikalıq birliklerdi tek ǵana eslep qalmay, al olardı kognitivlik hám emocionallıq dárejede tereń ózlestiredi, jeke pikir bildiriw hám dodalaw arqalı leksikalıq qordı jedellestiredi. Bul bolsa leksikalıq kompetenciyanıń tek bilim (kognitiv) emes, al ámeliy qollanıw (kommunikativ) hám óz betinshe bahalaw (refleksiv) komponentlerin bir waqıttıń ózinde rawajlandırıw imkaniyatın beredi.

Izertlewshi S.F.Shatilova funkcional-konceptual qatnas tiykarında islep shigilgan oqıw materialları oqıwshılarda tómendegi áhmiyetli nátiyjelerge erisiw imkanın beretuǵının ayrıqsha atap ótedi:

- dóretiwshilik kommunikativ wazıypalardı óz betinshe sheshiw;
- awdarmasız, tuwrıdan-tuwrı túsiniw;
- sóylew qáteleriniń minimallasıwı;
- til faktleri menen birge kásiplik-mádeniy hám ilimiy konceptlerdi tereń ózlestiriw [6:178].

Bul qatnastıń mánisi sonda, oqıwshı tildi tek ǵana grammatikalıq-leksikalıq struktura sıpatında emes, al kásiplik iskerlik hám mádeniy qarım-qatnastıń ajıralmas bólegi sıpatında qabıl etedi.

Talqılawlar. Biziń temamız kózqarasınan bul koncepciyanı 10-11-klass qaraqalpaq tilinde bilim alatuǵın oqıwshılarǵa tabıslı beyimlestiriw múmkin hám zárúr. Qaraqalpaqstandaǵı ulıwma bilim beriw mekteplerinde kásipke baǵdarlanǵan inglis tilin oqıtıwdıń eki tiykarǵı baǵdarın ámelge asırıw usınıs etiledi:

1. Qánigelikke baǵdarlanǵan pánlerde (máselen, ekologiya, geografiya, biologiya, jergilikli tariyx) inglis tilin oqıtıw. Bul baǵdarda oqıw materialları dáslep tikkeley túsiniwge qaratılgan funkcional-konceptual princip tiykarında dúziliwi kerek. Máselen, «Aral Sea ecological disaster», «Traditional Karakalpak medicine and modern healthcare» sıyaqlı temalardaǵı autentik tekstler arqalı oqıwshılar leksikalıq birliklerdi ana tili hám jergilikli mádeniyat penen kognitivlik baylanısta ózlestiredi.

2. Inglis tili sabaqlarında jergilikli-kásiplik kontentten paydalanıw. Bul jerde oqıwshılar til hádiyselerin tek ǵárezsiz obyekt sipatında emes, al jergilikli mashqala hám mádeniy-ekonomikalıq reallıqtı túsiniw quralı sıpatında úyrenedi. Máselen, «salinization», «biodiversity loss», «sustainable fishing in the Amudarya delta» sıyaqlı leksikalıq birlikler qaraqalpaq oqıwshılarınıń jeke tájiriybesi hám jergilikli bilimleri menen funkcionallıq-konceptual baylanısta úyretiledi.

Nátiyjede oqıwshılarda leksikalıq kompetenciya tek ǵana keńeyip qoymastan, al bul leksika kognitiv hám mádeniy-aǵartıwshılıq koncepler sistemasına aylanadı, bul bolsa S.V.Shatilova atap ótken funkcional-konceptual qatnastıń Qaraqalpaqstan sharayatındaǵı ámeliy kórinisi bolıp tabıladı.

Juwmaq. Solay etip, izertlew natıyjeleri 10-11-klass qaraqalpaq tilinde bilim alıwshı oqıwshılarda inglis tili leksikalıq kompetenciyasın rawajlandırıwda kommunikativlik-kognitivlik qatnastı qollanıwdıń joqarı nátiyjelilikke iye ekenin kórsetti. Kommunikativlik-kognitivlik qatnas oqıwshılardıń leksikalıq zapasın sistemalı keńeytiwge, sózlerdi uzaq múddetli yadta saqlawına hám real kommunikaciya jaǵdaylarında erkin qollanıwına sharayat jaratadı. Bul qatnas tek leksikalıq emes, al kognitiv hám metakognitiv kompetenciyalardıń da úylesimli rawajlanıwın támiyinleydi. Bul bolsa qaraqalpaq klaslarında inglis tilin oqıtıwda kommunikativlik-kognitivlik qatnas tiykarında islep shıǵılǵan metodikalıq sistemanı engiziw ulıwma orta bilim beriw mekteplerinde shet til oqıtıwdıń sapasın arttırıwdıń áhmiyetli shárti bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar

1. Abdullayeva B., Usmonbayeva M., Asqarova O‘., Ehsonova F., Hakimov S. Pedagogika: Izohli lug‘at. – Toshkent: «Fan va texnologiya», 2020.
2. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. – Cambridge: MIT Press, 1965.
3. Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment. – Strasbourg: Council of Europe, 2001 (ўзбекча таржима ва мослаштириш: Ўзбекистон Республикаси ХТВ, 2021).
4. Jalilov O.M. Bo‘lajak ingliz tili o‘qituvchilarida leksik kompetensiyani takomillashtirish mexanizmlari: Ped.fan.fals.dokt.(PhD) diss.avtoref. – Jizzax: 2023.
5. Qodirov A.M. Ingliz tili darslarida yuqori sinf o‘quvchilarining kommunikativ kompetensiyasini o‘qish vositasida rivojlantirish metodikasi (ixtisoslashtirilgan maktablar misolida): Ped.fan.fals.dokt.(PhD) diss.avtoref. – Namangan: 2025.
6. Шатилова С.Ф. Функционально-концептуальный подход к формированию иноязычной профессионально-коммуникативной компетенции будущих врачей: дис.... канд. пед. наук. – Ташкент: 2020.

QARAQALPAQ HÁM INGLIS TILINDEGI XALÍQ NAQÍL-MAQALLARÍNDA AT(HORSE) ZOONIMINIŃ QOLLANÍLÍWÍ

Mnajatdinova Nargiza Aynatdin qızı – *tayanısh doktorant*
Berdaq atınaġı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti
Amaniyazov Allayar Oralbaevich – *tayanısh doktorant*
allayaramaniyazov0@gmail.com
Ájiniyaz atındaġı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

УПОТРЕБЛЕНИЕ ЗООНИМА КОНЬ (HORSE) В КАРАКАЛПАКСКИХ И АНГЛИЙСКИХ НАРОДНЫХ ПОСЛОВИЦАХ

Мнажатдинова Наргиза Айнатдиновна – *докторант*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха
Аманиязов Аллаяр Оралбаевич – *докторант*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE USE OF THE ZOONYM HORSE IN KARAKALPAK AND ENGLISH FOLK SAYINGS

Mnajatdinova Nargiza Aynatdin qizi – *Doctoral student*
Karakalpak State University named after Berdakh
Amaniyazov Allayar Oralbaevich – *Doctoral student*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: paremiologiya, zoonimlar, zoonimik leksika, maqollar tili, ot zoonimi.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq xalq maqol-matallarida qo'llanilgan tuya zoonimining leksikasi o'rganiladi. Tadqiqot chogishtirma-qiyosiy, lingvomadaniy va semantik tahlil metodlarida asoslangan. Natijalarga ko'ra qoraqalpoq xalq paremiyalarida yilqi (ot) zoonimi leksikasi orqali g'ayratlilik, chaqqonlik, do'stlik, mol-davlat kabi ijobiy obraz ochib berilsa, ingliz tilidagi maqol-matallarda ham do'stlik, harbiy kuch, boylik, salomatlik, mehnatsevarlik obrazlarini tasvirlashda ham qo'llaniladi. Ammo oz miqdordagi ingliz maqollarida ot zoonimi qaysarlik va xudbinlikni ham bildiradi. Bu tasvirlash orqali so'zlovchi o'zining fikrini o'tkirlab ramziy usulda chuqur ochib berishda qo'llaydi.

Ключевые слова: паремиология, зоонимы, зоонимическая лексика, язык пословиц, зооним "лошадь".

Резюме. В статье исследуется лексика зоонимов (названий животных), используемых в каракалпакских и английских народных пословицах и поговорках. Исследование в статье основано на методах сравнительного, лингвокультурологического и семантического анализа. Согласно результатам исследования, если в каракалпакских народных паремиях через лексику зоонима лошадь (лошадь) раскрываются положительные образы, такие как мужество, ловкость, дружба и богатство, то в английских пословицах они также используются для изображения образов дружбы, военной силы, богатства, здоровья и трудолюбия. Однако в небольшом количестве английских пословиц зооним лошадь также выражает упрямство и эгоизм. С помощью этого описания говорящий использует его, чтобы глубоко раскрыть свои мысли символическимобразом.

Key words: paremiology, zoonyms, zoonymic lexicon, the language of proverbs, horse zoonymy.

Summary. The article examines the lexicon of zoonyms (animal names) used in Karakalpak and English folk proverbs and sayings. The research in the article is based on comparative, linguacultural, and semantic analysis methods. According to the research results, in Karakalpak folk proverbs, the lexicon of the horse zoonym reveals positive images such as courage, agility, friendship, and wealth, while in English proverbs, it is also used to depict images of friendship, military strength, wealth, health, and hard work. However, in a small number of English proverbs, the noun zoonym also denotes stubbornness and selfishness. Through this depiction, the speaker sharpens their thoughts and deeply reveals them symbolically.

Kirisiw. Paremiologiya – til biliminiń tarawı. Bul termin grek tilinen kelip shıqqan bolıp, paroimiya (naqıl-maqal, hikmet) hám logos ilim degen sózlerden alınġan hár qanday tildiń paremiologiyalıq sistemasın izertleydi. Til biliminde paremiologiya termini eki mánide túsiniledi: 1. Paremiyalardı naqıl-maqallardı izertleytuġın pán taraw, yaġnıy til biliminiń hár qanday xalıq naqıl-maqallar tilin izertleytuġın tarawı 2. Belgili bir tilge tán paremiologiyalıq birliklerdiń naqıl-maqallardıń jıyıntıġı. Parema, paremiya hám paremiologiya túsiniklerin anıqlawda, izertlewde hár qılı tillerde túrli ilimiy kózqaraslar, baġdarlar, usıllar bar naqıl-maqallar – filologiya iliminin izertlew obyekti. Filologiyanıń bólimleri esaplanġan til biliminde de, ádebiyattanıw iliminde de naqıl-maqallar úyreniledi [3:12]. Dáslepki dáwirlerde basqa da turaqlı birliklerdi bildiretuġın túrli atamalar sıyaqlı naqıl-maqallar termini sonġı dáwirlerde paremiyalar termini paydalanıldı. Naqıl-maqallar folklordıń kishi janrlarınıń biri sıpatında ádebiyattanıwdıń folklortanıw al onıń til ózgeshelikleri til iliminiń lingvofolkloristika tarawında izertlenedi.

Zoonimler xalıqtıń milliy mádeniyatı ómiri menen tıġız baylanıslı bolġanlıqtan adam mánisin ańlatıwda da hár túrli til birliklerinde ónimli qollanılıwġa iye. Eń dáslep zoonimler til biliminde terminlik xizmetine iye. Zoonim sózi grek tilinen kirgen ózlestirme sóz bolıp, *zoo-haywanat, onima- atama* mánilerin bildirip haywanlardıń ulıwmalıq ataması. Zoonimlerge tek ġana túlki sıyır sıyaqlı haywanlardıń ataması emes, al olarġa menshiklep qoyılġan atlar da kiredi. Xalıq dástanlarındaġı qaharmanlardıń atlarına qoyılġan Aqtemker, Bayshubar sıyaqlı zoonimler bularġa mısal bola aladı [1, 5].

Izertlewdegi tiykarġı maqset – qaraqalpaq hám inglis xalıq naqıl-maqallarındaġı zoonimikalıq leksikanıń verbalizaciyasındaġı uqsaslıq hám ayırmashılıqlardı

anıqlaw. Izertlew obyekti – qaraqalpaq hám ingliz naqıl-maqalları.

Ádebiyatlar analizi hám metodlar: Bul izertlew salıtırmalı tallaw hám komponentli tallaw izertlew usıllarına tiykarlanıp alıp barıldı. Eki tilldegi zoonim komponentli naqıl-maqallar leksikası salıstırılıp izertlendi, olardıń semantikalıq hám lingvokulturologiyalıq qásiyetleri anıqlandı naqıl-maqallardıń stili salıstırıdı. Izertlew materialı sıpatında qaraqalpaq hám inglis kórkem folklorınan hám inglis tilindegi toplam sózliklerden alıngan naqıl-maqallardan paydalanıldı. Ásirese, qaraqalpaq folklorı (91-100-tomlar) hám onlayn wikipediyadan alıngan naqıl-maqallar analizlendi.

Teoriyalıq tiykar sıpatında P.Grzybek [5] E.K.Iskenderova [1] hám B.T.Yusupova [3] sıyaqlı ilimpazlardıń miynetlerinen paydalanıldı. Bul miynetlerde paremiologiya tarawı zoonimlerdıń túrleri hám olardıń naqıl-maqallarda qollanılıwı boyınsha bahalı pikirler hám ilimiy teoriyalar izertlew ushın teoriyalıq bazanı támiynledi.

Analiz usılı sıpatında semantikalıq analiz sóz mánisiniń ótiw mexanizmlerin anıqlaw lingvokulturologiyalıq analiz – til birlikleriniń ózinde milliy mádeniyat úrp-ádet hám xalıq dúnya qarasınıń qalay sáwleleniwin anıqlaw, salıstırmalı tallaw- qaraqalpaq hám inglis tillerindegi ulıwmalıq hám ayırmashılıq belgilerin salıstırıw usılı qollanıldı. Bul metodlar arqalı zoonimlerdiń naqıl-maqallar tilinde beriliwi olardıń tásirsheńlikti arttırıw qásiyeti obraz jaratıwdağı roli sistemalı túrde izertlendi.

Qaraqalpaq tili eń áyyemgi dáwirlerden uzaq dáwirlerden berli saqlanıp kiyatırğan, sózlik qorı jağınan da eń bay túrkiy tillerdiń biri esaplanadı. Qaraqalpaq tiliniń leksikasında túrli leksikalıq qatlamlarğa kiretuğın kóplegen birlikler bar. Olardıń qatarında zoonimikalıq leksika áhmiyetli orın iyeleydi.

Zoonimikalıq leksika haywan atamaların óz ishine qamtıytuğın leksikalıq qatlam bolıp esaplanadı. Zoonimikalıq leksika til biliminde zoonimler degen termin menen de ataladı. Yamasa animalistikalıq leksika degen termin de qatar paydalanıladı. Ol haywan, qus, jánlik, barlıq hám t.b. haywanğa baylanıslı atamalardı bildiretuğın ulıwmalıq túsinik bolıp esaplanadı. Sonıń menen birge, bul haywan túrleriniń óz jeke atamaları da bar. Máselen, qus atamaları ornitonimler dep ataladı. Al, jılqı atamaları zoonimler degen termin arqalı ańlatıladı.

At yamasa ulıwmalıq mánide jılqı haywanı qaraqalpaq xalqınıń túsiniginde qádirli jániwar sıpatında joqarı bahalanadı, xalıqtıń bul haywanğa degen kózqarası derlik kópshilik jağdayda júdá unamlı bolıp keledi. Qaraqalpaq xalqınıń tariyxında at tiykarınan, er jigittiń isenimli joldası, eń jaqın dostı, járdemshisi sıpatında qádirlenedi, jigittiń qutqarıwshısı, járdemshisi sıpatında túsiniledi. Usı tiykarda «Er jigittiń júregine, er júwenli at jayğasar» yamasa «Jigit qulasa aldı menen atı kóteredi, keyninen qatını kóteredi» degen naqıllar qáliplesken. Belgili bir tariyxıy dáwirlerde atınıń bar bolıwı jámiyette mal-dáwletli, joqarı statusqa iye bolğan qatlamdı, sociallıq dárejesin, baylıq, abıray mártebeni de bildirgen. At urıslarda paydalanılğan, turmısta kólik, azıq-awqat, sawğa-sıy beriw, húrmetlew, t.b. mánisinde at berilgen. At bağıw óneri attı seyislew dep atalıp, bul úlken juwapkershilikli talap esaplanğan. Sebebi, toy, merekelerde at jarıslarğa tayarlaw, báygige qosıw ushın attı seyislep biliw talap etilgen. «Bayraqtıń qádesi boyınsha sızıqtan er-turmanın, hátteki jığılğan attıń qulağın kesip alıp sızıqtan ótse de, ozğanğa esap boladı eken» (Q.Ayımbetov).

Xalıqta er-jigitlerdiń uqıplılığı at tańlap, saylap biliw sheberligi, onı shaba alıw uqıplılığı júdá joqarı bahalanadı. Bul kózqarasları qaraqalpaq qaharmanlıq dástanı «Alpamıs»ta sheber súwretlengen. Attı seyislep biliw, báygide ozdırıw, bas bayraq alıw joqarı mártebe bolğan, onı uzaq waqıtlar dawamında xalıq awzınan túsirmey aytıp júrgen. Dástanda Gúlparshın:

Qırıq kúnshilik jollarğa,
At jibersin bayraqqa,
Atı ozğan jigittiń,
Kimińdi qul demeymen,
Kimińdi tul demeymen,
Kimińdi xan demeymen,
Kimińdi qara demeymen,
Atı ozğanğa tiyeyin,
Biymálel bolsın qaynağa,
Jalğız nashar basımdı,
At bayraqqa tigeyin. («Alpamıs» dástanı) dep,

óziniń aqıllılığı menen máseleni daw-jánjelsiz sheshedi. Bunda attıń, at bayrağınıń sheshiwshi, áhmiyetli xızmeti kórinedi. Er jigittiń at bayraqta jeńip shığıwı kúshliliktiń, batırlıq, uqıplılıqtıń tımsalı, kórinisi, belgisi, simvolı esaplanğan. Sonlıqtan, «Atdur-jigittiń muradı» degen naqıl qáliplesken. Berdaq shayır da bul haqqında:

«Er jigittiń bir muradı at bolar,
At bolmasa júreginde dárt bolar», – dep jırlaydı.

At penen qız quwıw, kókpar yağnıy ılaq oyını ótkerilgen. Ton sıyaqlı at ta sıy, sawğa mánisinde de keledi. Sol tiykarda «at-tonın ala qashıw» degen frazeologizm qáliplesken. At, atap aytqanda, tay enshige berilgen, xalıq bul dástúrge de naqıl-maqallar dóretken: Hám dayımdı kóreyin, hám tayımdı úyreteyin. Ulıwma, at qaraqalpaq xalqınıń túsiniginde unamlı máni bildiredi.

At zoonimi haqqında E.Iskenderova bılay dep jazadı: «Qoraqalpoq tilida yilqi yoki ot zoonimi bo‘yicha real hayotda va xayoliy tushunchalar bilan atalishi ancha uchraydi. «Muhammad payg‘ambarning arshga borishi» afsonasida real hayotda yo‘q, beti odam qiyofasida, qanotlari bor, jonivorga ham o‘xshamaydigan *ot* haqida aytiladi. Asosan, ot qoraqalpoq xalqida chorva mollarining asosiy kuchi ulovi, er yigitning yo‘ldoshi sifatida qaralgan. Chopqirligiga qarab *tulpar, qanazat* (afsonaviy ot), *dúldil, pıraq/buraq* va boshqa metaforik nomlanishlarga ega. S.Bahadirova: «Biz yashayotgan xududda tabiat hodisalari, tabiiy ofat, qat'i xulqatvor ustunligidan, bu yerda yashaydigan asosiy jon jismonan baquvvat, har qanday ofatga bardosh bera oladigan, cho‘lga chidamli bo‘lib, tabiat bilan kurashib yashash, qadim zomonlardan shakllangan, – deb ta'kidlaydi. *«Áne Aspijahangirge bir tánzir qamshı urdı. Aspanğa ushtı, jerge tústi» (Sháryar dástanı).* Bunda otni uchib tez o‘tayotgan vaqtga o‘xshatish konsepti bor. Ot zoonimi ulov, umr, kuchqudrat, vaqt, xulq-atvordagi tezkorlik, tezlik, soddalik, sadoqat, boylik, davlat, so‘nggi manzilga kuzatuvchi tobut, go‘zallik, sovrin kabi konseptlarni bildiradi» [1].

Haywan atları tiykarında qalipesken naqıl-maqallar

Usı principke say, shığarmadağı jılqı malına baylanıslı sózler jumısta tómendegidey leksika-semantikalıq toparlarğa bólinip qaraladı:

1) Jılqı malınıń jalpı atamaları;

2) Jılqı malınıń jası menen jınısına qaray qoyılǵan atamalar;

3) Jılqı malınıń dene músheleriniń atamaları;

4) Jılqı malınıń tábiyiy ózgesheliklerine baylanıslı atamalar;

5) Jılqı malınıń júrisine baylanıslı atamalar;

6) Jılqı malına baylanıslı kásiplik sózler;

7) Jılqı malına tán ayırım qıymıl-háreketlerge baylanıslı sózler;

8) Jılqı malınıń túri menen túsine qaray qoyılǵan atamalar;

9) Jılqı malına baylanıslı qoyılǵan onomosiologiyalıq (antroponimler, toponimler hám gipponimler) atamalar.

Inglis paremiologiyasında da zoonim komponentli naqıl-maqallar ayrıqsha orın iyeleydi hám olar xalıqtıń milliy mentalitetin dúnyanı ańlaw úlgilerin hám mádeniy stereotiplerin kodlawshı tiykarǵı qural sıpatında qaraladı. Belgili inglis paremiologı N.Norriktiń pikirinshe inglis naqıl-maqallarındaǵı haywan obrazları adamnıń sociallıq háreketi hám etikalıq normaların bahalaytuǵın kognitivlik model xızmetin atqaradı. Inglis lingvokulturologiyasında at (horse) obrazı kóbinese pragmatikalıq hám ekonimikalıq qatnasıqlar konteksinde óz kórinisin tabadı. Inglis naqıl-maqallarında at adamǵa baǵınıwshı, aytqandı buljıtpay orınlawshı onomastikalıq birlik retinde de súwretlenedi. Sonıń menen birge jáne bir belgili inglis kognitiv lingvisti R.W.Gibbs naqıl-maqallardıń mánis-mazmunı konceptuallıq metafora teoriyasına tiykarlanadı dep aytadı. Onıń aytıwınsha metaforalıq birlikler arqalı (at haywanı mısalında) adamlardıń minez-qulqı ashıp kórsetiledi. At zoonimli paremiyalar humans are animals (adamlar bul-haywanlar) konceptual metaforasına tiykarlanǵan. Inglis mádeniyatında at-instinklik aqıl hám baǵınıwshılıq kózqarasınan bahalanadı. Mısalı:

You can lead a horse to water, but you can’t make it drink.

Yaǵnıy bul naqıl-maqal arqalı attı suwǵa aparǵan menen onı suw ishiwge májbúrlew múmkin emesligi arqalı adamlardıń júregine buyrıq bere alıw múmkin emesligi, perzent ata-ana yamasa xızmetshi basshınıń hámme qálewlerin ámelge asıra almaytuǵınlıǵın astarlap túsindirip beredi. Degen menen bul mısalda at iyesiniń attı qálese suw boyına jetelep aparıwı da bul haywannıń adamǵa baǵınıwshılıq xarakterinen derek beredi.

A nod’s as good as a wink to a blind horse.

Bul naqılda da bastı bir ǵana iyzep belgi beriw hátteki soqır at ushın da jetkilikli ekeni aytılıp, bunda at haywanın aqıllı, tez uǵıp alıwshı hám baǵınıwshı obrazında súwretleydi.

Sonıń menen birge feodallıq dáwirlerde inglis xalıqlarında da áskeriy maqsetlerde sawashlarda paydalanılǵan. Jaqsı seyislengen shaqqan shabandoz attıń bolıwı da áskeriy jetiskenlik bolıp, qarsı dushpanlardı albıratıp olarǵa ruwxıy soqqı beretuǵın bolǵan. Bul haqqında prof. Robert Liddiard bılay dep jazadı: «Jaqsı seyislengen áskeriy atlar ózleriniń tezligi menen dushpan armiya kúshine psixologiyalıq soqqı bere alıwı menen armiya kúshin eselendiriwshileri esaplanǵan». Biraq, sawash maydanlarında áskerler menen birge atlardıń da jaraqatlanıp óliwi kóp bolǵan. Sonlıqtan, XVII ásirlerde atlardıń sawash maydanlarında qurban bolıwı haqqında tómendegishe naqıl-maqallar qáliplesken:

England is the paradise of women, the hell of horses, and the purgatory of servants.

Juwmaq. Juwmaqlap aytatuǵın bolsaq, qaraqalpaq hám inglis paremiyalarında da at zoonimi úlken orındı iyeleydi hám hár túrli metaforalıq hám sociallıq ham waqıyalardı astarlı súwretlewde ónimli qollanılǵan. Degen menen eki til ortalıǵında tariyxıy waqıyalar hám mádeniy ortalıq birdey bolmaǵanlıqtan uqsaslıqları menen birge olardıń qollanılıwında ayırmashılıqlar da bar. Yaǵnıy, eki tildiń de paremiologiyalıq birliklerinde at zoonimi adamzattıń dosı jawıngerdıń joldası sıpatında súwretlense, qaraqalpaq naqıl-maqallarında mal-dáwlet sıy-húrmettiń belgisi esaplanǵan hám bul inglis tilindegi paremiyalar ushın tán emes sıpatlama bolıp tabıladı. Jáne de at zoonimli naqıl-maqallar inglis tiline qaraǵanda qaraqalpaq tilinde kóp ushırasadı.

Ádebiyatlar

1. Iskenderova E.K. Qoraqalpoq tilidagi zoonimlarning lingvomadaniy tahlili. Filol. fan. fals.d-ri (PhD)…dis.avtoref. Nukus, 2023.
2. Юсупова Б.Т., Алламбергенова М. Қарақалпақ халық нақыл-мақалларында туйе\нар зоониминин қолланылыўы. // Globallasıw sharayatında filologiyanıń aktual máseleleri” atamasındaǵı Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya materialları avtorları jámááti atınan dúzilgen. – Nókis: 2023, 26-29-b.
3. Юсупова Б. Паремиология Қарақалпақ халық нақыл-мақаллары тилиниң лексика-семантикалық ҳәм лексика-тематикалық өзгешеликлери. – Нөкис: «Qaraqalpaqstan», 2024.
4. Қарақалпақ фольклоры. – Нөкис: «Илим», 2015
5. Grzybek Peter. Foundations of Semiotic Proverb Study. Deproverbio Electronic Magazine, Vol.1, №1, 1995. – P.1-31. Available at: www.deproverbio.com
6. Mieder Wolfgang. The Grass is Always Greener on the Other Side of the Fence: American Proverb of Discontent. De Proverbio Electronic Magazine,Vol. 1, № 1. 1995. – P. 1-8. Available at: http://www. Dep
7. Paczolay Gyula. European Proverbs. A lecture presented at the conference on European Phraseology. 1995. Available at: www76.phrase/lectures.com
8. https://en.wikipedia.org/

СУРХАНДӘРЬЯ ҚАРАҚАЛПАҚЛАРЫ ТИЛИНДЕ ДАЎЫСЛЫ СЕСЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫЎ ӨЗГЕШЕЛИКЛЕРИ

Прекеева Амангүл – *филология илимлериниң кандидаты, доцент*
amangul.prekeeva.@mail.ru
Өзбекстан мәмлекетлик көркем-өнер ҳәм мәдений институты Нөкис филиалы

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ ГЛАСНЫХ В ЯЗЫКЕ СУРХАНДАРЬИНСКИХ КАРАКАЛПАКОВ

Прекеева Амангул – *кандидат филологических наук, доцент*
Нукусский филиал Узбекистанского государственного института искусства и культуры

THE PECULIARITIES OF THE USE OF VOWEL SOUNDS IN THE SPEECH OF THE KARAKALPAKS OF SURKHANDARYA

Prekeeva Amangul – *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor*
Nukus Branch of the State Institute of Culture and Arts of Uzbekistan

Таянч сўзлар: туркий тиллар, қорақалпок адабий тили, Сурхондарё вилояти қорақалпоқлари нутқи, қипчоқ шеваси, унли товушлар, сингормонизм қонуни, дифтонг, глобал муаммо.

Резюме. Мақолада Сурхондарё вилояти қорақалпоклари нутқидаги унли товушлар қорақалпоқ адабий тили билан қиёсий ўрганилиб, уларнинг қулланилиш хусусиятлари таҳлил қилинган.

Ключевые слова: тюркские языки, каракалпакский литературный язык, речь каракалпаков Сурхандарьинской области, кипчакский диалект, гласные звуки, закон сингармонизма, дифтонг, глобальная проблема.

Резюме. В статье изучаются гласные звуки в речи каракалпаков Сурхандарьинской области в сравнении с каракалпакским литературным языком, а также анализируются особенности их употребления.

Key words: Turkic languages, Karakalpak literary language, Surkhandarya Karakalpak language, Kipchak dialect, vowel sounds, law of vowel harmony, diphthong, global problem.

Summary. The article compares vowel sounds in the Surkhandarya Karakalpak language with the Karakalpak literary language and analyzes their usage.

Кирисиў. Сөйлеў сеслери тилимизде сөзлерди пайда етиўде тийкарғы шийки зат хызметин атқарады. Пикирди толық баянлаўда, яғный сөз жаратыўда адамзат тил сеслеринен нызамлықлар тийкарында кең пайдаланады. Демек, сөйлеў сеслери жәмийетимизде адамлардың пикир алысыўында, ойларын жүзеге шығарыўда тийкарғы дерек. Бул деректен, яғный сеслерден ҳәр бир сөйлесимниң, миллеттиң өзине тән қолланыў өзгешеликлери бар. Сурхандәрья қарақалпақлары тилиндеги сеслердиң пайдаланыў өзгешеликлерин қарақалпақ әдебий тили менен салыстырыў арқалы анықлаўды уйғардық. Себеби, олардың түпкиликли қарақалпақлардан ажыралғанына үш жүз жылға шамалас ўақыт болған.

Тийкарғы бөлим. Сөйлесимдеги даўыслы сеслердиң алмасыўы ҳәр түрли. Жасалыў орнына қарай жуўан даўыслы сеслер жиңишке даўыслы сеслер менен, гейде, керисинше алмасып отырса, жасалыў усылына қарай ашық даўыслылар қысық даўыслылар менен (ямаса оған керисинше) алмасады. Соның менен бирге, еринниң қатнасына қарай бөлинетуғын езиўлик даўыслылар өз ара, еринлик даўыслылар да бириниң орнына бири қолланылып, еринлик даўыслылардың езиўлик даўыслылар менен алмасыў жағдайлары да ушырасады.

ә-а *сеслериниң алмасыўы.* Қарақалпақ әдебий тилиндеги жиңишке *ә* сесиниң орнына сөйлесимдеги бир қатар сөзлердиң биринши буўынында жуўан *а* сеси қолланылады. Усы сеслердиң алмасыўы нәтийжесинде сөйлесимдеги жуўан айтылатуғын сеслер әдебий тилде жиңишке сес қолланылады: *бәлент-баланд, әмеки-амаки, бәҳәр-баҳар, мәжбүрий-мажбурий. Баландта* Бешбулақ деган кәлимиз бар. (Хомкан) Қызирик, Аңгар, Шерабад шөлләри узлаштиришта, *мажбурий* шу йаққа көширилип әбкеткән (Хомкан) Қоңыраттың тоқсан алты урығыда қазаяқлы-йам, башқасы-йам бар, бизләрга *амаки* болады. *(*Қолдаўлы МФЙ). *Баҳарда* кәтта ташқын болады, майда малларди әбкетади. (Кәлла мазар).

Келтирилген сеслердиң алмасыўына керисинше, әдебий тилде *а* сеси қолланылатуғын сөзлер *ә* сеси менен алмасады. Бирақ *ә~а* сеслериниң алма-сыўына қарағанда *а~ә* сеслериниң алмасыў қубылысы өнимсиз ушырасады: Шу қошылыб-қошылыб ўон сәккиз ўота *ўақтамғалигә кирaди*(Жарқорған).

Н.А.Баскаков қарақалпақ тилиндеги *ә* сесиниң өзгешелиги ҳаққында айтып өтеди, ал Э.В.Севортян ҳәм Ф.Г.Исхаковлар улыўма түркий тиллериндеги *ә* сесиниң араб-иран тиллеринен кирген сөзлер арқалы пайда болғанын көрсетеди [1].

Ҳақыйқатында да, изертленген аралық сөйлесимлерде келтирилген сөзлердиң көпшилиги араб-иран тиллериниң өзлестирмелери екенлиги байқалады.

е~а сеслериниң алмасыўы. Бул сеслердиң өз ара алмасыўы бир қатар сөзлерде ушырасады: *кесел~кәсал, кеше~кеша, әмеки-амаки, гедей~кедай, мийўе~меўа, ләген~ләган, мәмлекет~мамлакат, әжел~ажал, әдет~адат, кетемиз-кетамиз, шежире-шажара, бәлент-баланд деген-деган,* ҳәм т.б.: Малларды бағыўға *кетамиз.* Қоңыраттың тоқсан алты урығыда қазаяқлы-йам, башқасы-йам бар,бизләрга *амаки* булады. *Бул ҳақида меним шажарам да бар.* (Колдаўлы М.Ф.Й). *Баландта* Бешбулақ *деган* кәлимиз бар (Хомкан). Қыш

айыға барыб қурутны баллар қолына аб *кутариб, меўадай* жеб жураберади. (Хомкан)

Усы еки сестиң өз ара алмасып келиў жағдайлары қарақалпақ тилиниң басқа диалектлери ҳәм сөйлесимлеринде де ушырасады [2]. Мысалы: кесе-кеса.

Артикуляциясы жағынан оның әдебий тилдеги *е* сесинен айырмасы жоқ, онда усы сестиң сөз ишиндеги позициялық орны шекленбеген, яғный бул сес қурамында жиңишке (тил алды) сеслери бар сөзлердиң ҳәр қыйлы позицияларында – сөздиң басы, ортасы, ақырында – түбирлерде де, аффикслерде де келе береди.

Аффикслердиң фонетикалық вариантлары қурамында келиўине қарағанда бул сес тил арты (жуўан) *а* сесиниң тил алды (жиңишке) жубайласы болып есапланып, *е* сөйлесимде аффикслердиң қурамында *а* фонемасы менен комбинаторлы түрде алмасады.

Онда сөздиң бас позициясында (анлаутта) дифтонг сыпатында, яғный ^{и}е түринде айтылады ҳәм бул жағдай қарақалпақ тилин басқа гейпара түркий тиллеринен айырып туратуғын сыпатлы белгилерден есапланады [3].

Улыўма алғанда, сөйлесимде *е* сесиниң қолланылыўы, тийкарынан, әдебий тилге сәйкес келеди.

е~ә сеслериниң алмасыўы санаўлы сөзлерде ушырасады: *несийбе~нәсиба, кесел-кәсәл, бенде~бәндә, сегиз-сәккиз, гелле-кәлла*:Қызириқ, Ангар,Шерабад шөлләри узләштиришта, мажбурий шу яққа көширилип *әпкеткән.* Каранабируста ҳеш ким *кәсәлләнмәди* (Хомкан) Тәжиқал апаңны урығы *сәккиз,* энасының урығы шанышқылы. (Кәлла мазар).

Усы еки сестиң өз ара алмасып келиўи қарақалпақ тилиниң басқа сөйлесимлеринде де ушырасады.

о~у сеслериниң алмасыўы. Әдебий тилде *о* сеси келетуғын жерде сөйлесимдеги гейпара сөзлерде *у* сеси айтылады: *онда~унда, оның~уның, ол~ул, сораў-сурау, молла~мулла, домалақ~думалақ*: Қурутны *думалақлап-думалақлап* табаққа урып-урып қурытып жайып қойамыс (Хомкан). Шуйерда мазараттиң жайы қорған буса керак. (Кәлла мазар)

Изертленген аймақтағы бундай өзгешеликлер қарақалпақ тилиниң басқа сөйлесимлери қурамында да сезиледи. Әсиресе, қубла диалектинде жийи ушырасады. Сеслердиң алмасыўлары түркий тиллердиң ҳәр бирине тән ҳәм ертеден киятырған дәстүрий қубылыс, мәселен, қыпшақ топарындағы белгили бир тиллердиң өзинде де *о~у* алмасыўларын байқаймыз [4].

о сесиниң сөздиң басында (ўо) дифтонг түринде айтылыўы жоқарыдағы ***е*** сыяқлы, улыўма тилимизге тән фонетикалық қубылыслардың бири. Сөздиң анлаут позициясында ***о*** ның дифтонг сыпатында келиўи қазақ ҳәм ноғай, сондай-ақ, өзбек тилиниң қыпшақ сөйлесимлеринде де ушырасады.

о сеси сөйлесимде түпкиликли қарақалпақ сөзлериниң тек биринши буўынында ғана қолланылады. Демек, *о* сесиниң сөздиң биринши буўынында қолланылыўы көпшилик түркий тиллери, сондай-ақ, қарақалпақ тили ҳәм оның сөйлесимлери, соның ишинде, Сурхандәрья қарақалпақлары тили ушын да улыўмалық қубылыс болып есапланады. Мысалы, Шу *қошылыб-қошылыб ўон* сәккиз ўота ўақтамғалигә киради. (Жарқорған)

ө сеси. Бул фонема да *о* сыяқлы сөйлесимлерде сөздиң басында ^{Ү}*ө* дифтонг түринде айтылады. Көпшилик түркий тиллердиң даўыслылар системасында бул фонема қолланылады. Келтирилген сөйлесимлерде қарақалпақ әдебий тили ҳәм қыпшақ топарындағы түркий тиллерине қарағанда (мәселен, оғуз топарындағы) тил ортасына бейимирек жасалады ҳәм қыпшақ тиллериниң айрықша бир белгиси: Баландта кәттә *көл* бар, Бешбулақ *көли.*(Хомкан). Сурхандәрья ўәлаяты Хомкан қарақалпақлары тилинде ө сеси қарақалпақ тилиндегидей артикуляцияда айтылады. Шонда қирқта малды *көгәннәп* қызди қалына берган. (Кәлламазар).

Профессор Е.Д.Поливанов **үө** дифтонгларының қазақ, қарақалпақ киби түркий тиллерде ҳәм арқа Хорезм диалектлеринде бар екенлигин көрсетеди. Сурхандәрья өзбек диалектлерин изертлеген алым Х.Ч.Файзиева«Барлық қыпшақ диалектлерине тән болған ҳәм В.В.Решетов көрсеткен 9-10 даўыслы фонемаға ийе болған вокализм системасы **а-ә,у-ү,о-ө,і-ы,е-(е)** бар» - деп атап көрсетеди [5].

ө сеси *о* сыяқлы қолланылыўы бойынша усы сөйлесимге ҳәм көпшилик түркий тиллерине бирдей, бирақ өзбек әдебий тилинде бул сес ушыраспайды, деген менен, қыпшақ диалектинде ҳәзирги күнде де бар екенлигин илимпазлар тастыйықлайды. Профессор Е.Д.Поливанов (үө) дифтонгларының қазақ,қарақалпақ киби түркий тиллерде ҳәм арқа Хорезм сөйлесимлеринде бар екенлигин көрсеткен [6].

ы~у сеслериниң алмасыўы: *бурын~ бурун, мынаў~мунаў, даўыс~даўуш, ылақ-улақ* ҳәм т.б. Ҳар йили баҳар айида Ҳамканга көшиб чиқамиз,қара мал ечки, *улақ*-қозы бақамиз. (Шерабад) Шерабад қарақалпақлар тилинде керисинше у сесиниң орнына ы сеслерин айтыў жағдайлары ушырасады. Актйабр айида саўық тушганнан қара *уйларди бызып* буйағын қышлаб йана баҳарда чықиб кетаберамиз. (Шерабад) Сеслердиң бундай алмасыўы қарақалпақ тилиниң арқа диалектинде ушырасатуғынын байқаймыз. Мысалы, Сылыўхан, бызаў ҳәм т.б.

Илимпаз С.Рахимов Сурхандәрья диалектлеринде бул алмасыўлардың ушырасатуғынын айтады: «У-ы мысалы быйыл-бу йил» [7]. Бул алмасыўды өзбек тилине қыпшақ тиллериниң тәсиринен пайда болған деп есаплаймыз.

Ы фонемасы өзбек әдебий тилинде болмағаны сингармонизм қубылысы бар көпшилик түркий тиллерде ушырасады.

Ы сеси сөйлесимде сөздиң барлық позициясында – сөздиң басында, ортасында, ақырында, түбирлерде ҳәм аффикслерде де келе береди. Сөз ишинде келген позициясына қарай ҳәр қыйлы жағдайда – гейде ашық пәтли даўыслы сыпатында, айырым орынларда редукцияға ушырап қысқа айтылады: *Оқуўшыларымыз*

барлығы бир жүз сексен, *жыйырма* муғаллим бар. Жаў кеганда өзиниң *жаныны* сақлайдигән жай. (Хомкан)

Бизиң пикиримизше, Сурхандәрья қарақалпақларының аўызеки сөйлеў тилинде **ы** сесиниң жоқарыдағы мысалларда көргенимиздей қолланылады, бирақ қарақалпақ әдебий тилиндегидей барлық орынларда қолланыла бермейтуғынын байқадық.

***И* фонемасы** – жуўан *ы* сесиниң жиңишке жубайы. Оның қарақалпақ, қазақ, ноғай ҳәм қыпшақ топарындағы басқа тиллерде де тил артына бейимирек (жуўан) артикуляцияда айтылатуғынын, ал түркий тиллериниң оғуз топарында да тил алдына жақынырақ (жиңишке) екенлигин алымлар айрықша көрсетип өткен.

Қарақалпақ әдебий тилиндеги сыяқлы онда да *и* сеси сөздиң барлық позициясында – түбир ҳәм аффикслерде сөздиң басында, ортасында, ақырында қолланыла береди. ***Ы*** сесине уқсап сөйлесимде сөздеги орнына байланыслы ҳәр қыйлы жағдайда, гейде ашық пәтли даўыслы сыпатында, айырым орынларда жүдә қысқа, гүмилжи айтылады: *Ечки*-қойларды саўып*, сүтин пишириб,*уйытып қатықты *кубиге* сап *пишиб, сары* май аламыс (Хомкан).

Демек, *и* сөйлесимде әдебий тилдеги сыяқлы сөзлердиң ҳәр қыйлы орынларында келиўи жағынан *а, е, ы* даўыслыларына уқсайды. Бул жағдай ески ҳәм ҳәзирги түркий тиллерине улыўмалық ортақ қубылыс болып табылады. Булардан тысқары изертленген объектте ***и*** сесине байланыслы мынадай фонетикалық қубылыслар бар: биринши буўынларда *ө, ү* сеслериниң биреўи келген сөзлердиң кейинги буўынларында *и* ниң *ү* сесине өтиўи әдеўир өнимли ушырасады, бирақ, бул қубылыс турақлы сыпатқа ийе емес.

Онда *у* сөздиң ҳәр қыйлы орынларында келиўи мүмкин, бирақ, екинши ҳәм оннан кейинги буўынларда, езиўлик ***ы*** фонемасының орнында келгенде ***у*** болып еситиледи.

У-сеси сөздиң басында даўыссызлардың ортасында, ақырында; *ун*-ун,уйт-уйыт, пүтин- бутун, курт- *қурут, суў; Ун* елатади, қайнатаниң уйига таўап қылиб киргизади (Шерабад). Қышлақта биз йечки-қойларды саўап, пишириб, уйытып күбига сап пишип сарымай аламыс. (Хомкан*)*. Тойға *бутун* қышлақ аҳли келади.(Шерабад Кәлләмазар) Күбидан чыққан айранды қазанға сап қайнатиб *қурут* қыламис. (Хомкан) Келин енди *Жаббарқулдың* айласи болады. (Шерабад).

***Ү* –сеси** тил арты сөйлесимде тил арты (жиңишке) фонема болып есапланады: Ҳазирда аўылда *қара үй* тигип отырамыс, *қара үйди* соғатын устамыс бар (Хомкан). *Сүтти* пиширип қатық уйытамыс, қатықты *күпиге* қуямыс, мынаў *күпи* майы (Кәлламазар).

Демек, келтирилген фонема қарақалпақ әдебий тилдеги сыяқлы сөйлесимде де мәни айырыўшылық қәсийетке ийе. Ол (сес) жиңишке буўынлы түбир ҳәм дөренди түбирлердиң барлық орынларында келеди, бирақ, еринлик үнлеслик сөйлесимде турақлы болмағанлықтан сөздиң ақырғы буўынларында гейде *и* сеси менен көбирек алмасады.

Нәтийже. Сурхандәрья қарақалпақларының тили түпкиликли қарақалпақ тилине уқсаслығы сақланған деп айта аламыз. Себеби дала әмелиятынан жыйналған материаллардан қарақалпақ әдебий тилиндеги даўыслы сеслердиң Сурхандәрья қарақалпақлары тилинде қолланатуғынын көрип өттик, бирақ қарақалпақ тилиндегидей барлық орынларда емес екенлигин аңладық. Бул жағдайға себеп болатуғын бир неше факторлар бар: Буның баслы себеби, өзбек миллети ўәкиллери менен сәўбетлес болыўы, билимди өзбек тилинде алыўы ҳәм ғалаба хабарлар қураллары сыяқлы тәсирлер нәтийжесинде тилинде өзгешеликлерди яғный сөйлесимди пайда еткен. Сурхандәрья өзбеклериниң тилин илимпазлар қыпшақ диалектине киргизген ҳәм тили қаракалпак тилине жүдә жақын екенин тилди салыстырып үйренгенимизде гүўасы болдық [8].

Академик В.В.Решетов Сурхандәрья диалектлериниң ең әҳмийетли лингвистикалық өзгешеликлери фонетикалық тәрепинен контраст жуп даўыслылар **у-ү, о-ө, ы-и, а-ә** бар екенлиги, нәтийжеде сингорманизм нызамының сақланыўы, (**ўо,үө,иә**) дифтонгласыўы ҳаққында айтып өткен [9].

Жуўмақ. Түркий халықлардың көпшилиги көшпели турмыс кеширгени тарийхымыздан белгили. Қарақалпақлар да сол сыяқлы ҳәр қыйлы жағдайларға бола көшип-қоныўларды бастан кеширген. Усындай көшиўлер себепли Сурхандәрья қарақалпақлары тилинде түпкиликли қарақалпақ тилинен өзгешеленип туратуғын сөйлесим пайда болғанлығын көрип өттик. Сөйлесимдеги даўыслыларға байланыслы өзгешеликлер көп жағдайларда, улыўма түркий тиллерине тән сес алмасыўларының фонетикалық нызамлылықларынан келип шықса, айырым сөзлердеги фонетикалық қубылыслар аралас отырған халықлар – өзбек тилиниң өз ара тәсири нәтийжесинде пайда болған деп есаплаймыз.

Әдебиятлар

1. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. – Москва, 1952.; Севортян Э.В.Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков. // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. – Москва, 1955. – С. 21; Исхаков Ф.Г. Характеристика отдельных гласных современных тюркских языков. // Исследования по сравнительной грамматике тюркских языков. Фонетика. – Москва: 1955. – С. 62.

2. Бекбаўлов О. Қарақалпақ тилиниң Мойнақ говорының даўыслылар системасы. // КК ФАН УзССР Хабаршысы. – Нөкис, 1963, №4. – Б. 90-97; Қарақалпақ тилиниң түслик диалектиниң фонетикасы бойынша бир қанша бақлаўлар. // КК ФАН Узб Хабаршысы. – Нөкис, 1964, № 4. – Б. 78-85; Насыров Д.С. Становление каракалпакского общенародного разговорного языка и его диалектная система. – Нукус-Казань, 1976.

3. Малов С.Е. Заметки о каракалпакском языке. – Нукус, 1966; Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. 2. – Москва, 1952. – С.31.

4. Севортян Э.В. Материалы к сравнительной фонетике турецкого, азербайджанского и узбекского литературных языков. – Москва: 1955. – С. 45-46.

5. Файзиева Х.Ч. Сурхандарё ўзбек шевалари луғат хусусиятлари. – Термиз: 2024.

6. Поливанов Е.Д. Некоторые фонетические особенности Каракалпакского языка. – Ташкент: 1933.

7. Рахимов С.Сурхондарё областидаги ўзбек шевалари (Фонетика ,лексика). – Тошкент: «Фан»,1985.

8. Прекеева А. Исмайылова М.Сурхандәрья өзбеклери сөйлесиминиң қарақалпақ әдебий тилине қатнасы мәселесине . // Tamaddun nuri Ilmiy, ijitimoiy-falsafiy, madaniy-marifiy, adabiy-badiiy jurnal, 4(67) 2025. 406-416-б.

9. Решетов В.В. К вопросу о транскипции (приминительно особенностям узбекских народных говоров) – Ученые записки пединститута им.Низами. Вып.1, Ташкент, 1947. – С. 59-67; Узбек диалектологияси 41-б. Изучение узбекских народных говоров УзДМ, 1 Ташкент, 1957, – С. 8.)

QARAQALPAQ TIL BILIMINDE NAQÍL-MAQALLARDÍŃ JÍYNALÍWÍ HÁM IZERTLENIW TARIYXÍ

Sailaubaeva Gozzal Azatovna – *doktorant*
gozzalsailaubaeva@gmail.com
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

ИСТОРИЯ СОБИРАНИЯ И ИЗУЧЕНИЯ КАРАКАЛПАКСКИХ ПОСЛОВИЦ И ПОГОВОРОК В КАРАКАЛПАКСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Сайлаубаева Гоззал Азатовна – *докторант*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

THE HISTORY OF COLLECTION AND STUDY PROVERBS AND SAYTING IN KARAKALPAK LINGUISTICS

Gozzal Azatovna Sailaubaeva – *doctoral student*
Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch so'zlar: qoraqalpoq tili, maqol va matallar, paremiologiya, folklor, lingvistik tadqiqotlar, leksik semantika, frazeologiya, lingvokulturologiya, milliy qadriyatlar, til va madaniyat.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq tilshunosligida qoraqalpoq maqol va matallarining to'planishi va o'rganilishi tarixi atroflicha ko'rib chiqilgan. Ularning xalq og'zaki ijodi yodgorliklari sifatida qayd etilish bosqichlari, ularni to'plash, tizimlashtirish va o'rganishda xorijiy va mahalliy tadqiqotchilarning ilmiy hissasi tahlil qilingan. Tadqiqotning adabiyotshunoslik, lingvistik, leksik-semantik, frazeologik, paremiologik va lingvokulturologik yo'nalishlariga alohida e'tibor qaratilgan. Qoraqalpoq paremiologiyasining shakllanishida T.Niyatullayev, X.Oteniyazova, B.Yusupova va boshqa olimlar asarlarining ahamiyati ochib berilgan. Shuningdek, maqol va matallarni zamonaviy lingvistik usullar asosida o'rganishning dolzarbligi asoslangan va keyingi tadqiqotlarning istiqbolli yo'nalishlari belgilangan.

Ключевые слова: каракалпакский язык, пословицы и поговорки, паремиология, фольклор, лингвистические исследования, лексическая семантика, фразеология, лингвокультурология, национальные ценности, язык и культура.

Резюме. В статье всесторонне рассматривается история собирания и изучения каракалпакских пословиц и поговорок в каракалпакском языкознании. Анализируются этапы их фиксации как памятников устного народного творчества, а также научный вклад зарубежных и отечественных исследователей в их сбор, систематизацию и изучение. Особое внимание уделено литературоведческому, лингвистическому, лексико-семантическому, фразеологическому, паремиологическому и лингвокультурологическому направлениям исследований. Раскрывается значение трудов Т.Ниятуллаева, Х.Отениязовой, Б.Юсуповой и других ученых в становлении каракалпакской паремиологии. Также обосновывается актуальность изучения пословиц и поговорок на основе современных лингвистических методов и определяются перспективные направления дальнейших исследований.

Key words: Karakalpak language, proverbs, paremiology, folklore, linguistic research, lexical semantics, phraseology, linguocultural studies, national values, language and culture.

Summary. This article comprehensively examines the history of collecting and studying Karakalpak proverbs in Karakalpak linguistics. It analyzes the stages of collecting proverbs as folklore materials and highlights the scholarly contributions of both foreign and local researchers to their collection, systematization, and investigation. Particular attention is paid to literary, linguistic, lexical-semantic, phraseological, paremiological, and linguocultural approaches to the study of Karakalpak proverbs. The paper emphasizes the significance of the works of T.Niyetullaev, Kh.Oteniyazova, B. Yusupova, and other scholars in the development of Karakalpak paremiology. Furthermore, it discusses the importance of applying modern linguistic methods to the study of proverbs and outlines promising directions for future research.

Kirisiw. Qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń ilimiy úyreniliwi dáslep olardı jıynaw hám folklorlıq derek sıpatında saqlawdan baslandı. Bul baǵdarda N.Ostroumov, I.A.Belyaev, A.Divaev hám N.A.Baskakovtıń miynetleri úlken áhmiyetke iye boldı. Ásirese, A.Divaev 1895-jılı qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń dáslepki úlgilerin járiyalasa, N.A.Baskakov «Каракалпакский язык» miynetinde 700 den artıq paremiyanı berip, ilimiy derek qorın bayıttı [1]. Keyin N.Dawqaraev, A.Begimov, Q.Maqsetov, Q.Ayımbetov hám basqa ilimpazlar naqıl-maqallardıń janrlıq, mazmunlıq hám tárbiyalıq qásiyetlerin ashıp berdi. Bul izertlewler keyingi lingvistikalıq, lingvomádeniy hám paremiologiyalıq tallawlar ushın bekkem ilimiy tiykar qáliplestirdi.

Nátiyjeler hám talqılaw. Qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń til ózgesheliklerin arnawlı izertlegen dáslepki ilimpazlardıń biri T.Niyetullaev boldı. Onıń «Naqıl-maqallardıń til ózgesheligi» atlı maqalası qaraqalpaq paremiologiyasınıń lingvistikalıq negizin qáliplestirdi [2]. Ilimpaz naqıl-maqallardıń qısqalıǵı, túsinikliligi hám kórkem tilin atap kórsetip, olarda xalıq tiliniń eń jaqsı úlgileri saqlanǵanın dálilleydi. Izertlewde grammatikalıq qurılıs, baslawısh-bayanlawısh qatnası, atlıq, kelbetlik hám sanlıq sózlerdiń qollanılıwı, «bar», «joq» modal sózleriniń sintaksislik xızmeti analiz etiledi. Sonday-aq «hám», «biraq», «eger» dánekerleriniń kem qollanılıwı olardıń tariyxıy rawajlanıwı menen túsindiriledi [2].

Qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń leksikalıq quramın úyreniwde X.Óteniyazovanıń izertlewleri ayrıqsha áhmiyetke iye. Ol naqıl-maqallardaǵı turmıslıq leksikanıń semantikalıq ózgesheliklerin analizlep, olardı kiyim-kenshek, úy úskeneleri, miynet qural-saymanları, milliy úrp-ádetler hám awıspalı mánili birliklerge ajıratadı [3]. Ilimpazdıń pikirinshe, naqıl-maqallar xalıqtıń materiallıq

hám ruwxıy mádeniyatın, turmıs tájiriybesin hám dúnyaqarasın sáwlelendiredi. Bul izertlew qaraqalpaq paremiologiyasında leksikalıq-semantikalıq tallawdıń rawajlanıwına tiykar salıp, keyingi jumıslarda obrazlılıq, frazeologiya, semantikalıq model hám lingvomádeniy mazmunlardı tereńirek úyreniwge jol ashtı [3].

Qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń keyingi lingvistikalıq izertlewleri olardıń leksika-semantikalıq qurılısın, obrazlar sistemasın hám mádeniy mazmunın ashıwǵa baǵdarlandı. Ásirese, T.B.Begjanov, Z.T.Tilewova hám K.T.Begjanov «at» obrazınıń semantikalıq qásiyetlerin arnawlı úyrendi [4]. Izertlew nátiyjeleri boyınsha, «at» naqıl-maqallarda tek haywan ataması emes, al erlik, kúsh-quwat, sadıqlıq, miynet hám azamatlıqtıń simvolı retinde qollanıladı. Bul qaraqalpaq paremiyalarınıń leksikalıq birlikleri xalıqtıń turmıs tájiriybesi, milliy dúnyaqarası hám mádeniy qádiriyatları menen tıǵız baylanıslı ekenligin kórsetip, lingvomádeniy izertlewlerdiń rawajlanıwına negiz boldı [4].

Qaraqalpaq paremiologiyasında naqıl-maqallar menen frazeologiyalıq birliklerdiń qatnasın úyreniwde B.Yusupovanıń izertlewleri ayrıqsha orın tutadı. Onıń «Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarındaǵı frazeologizmler» atlı maqalasında naqıl-maqallar menen frazeologizmlerdiń ózgeshelikleri salıstırmalı túrde tallanıp, naqıl-maqallardı kommunikativ birlik, al frazeologizmlerdi tayın sóz dizbegi retinde ajıratıp kórsetiledi [5]. “Ton” kiyim-kenshek atamasınıń qollanılıwı» maqalasında «ton» leksemasınıń tek kiyim emes, al materiallıq mádeniyat penen baylanıslı lingvomádeniy birlik ekenligi dálillengen [6]. Avtordıń «Paremiologiya. Qaraqalpaq naqıl-maqalları tiliniń leksika-semantikalıq hám leksika-tematikalıq ózgeshelikleri» monografiyası qaraqalpaq paremiologiyasınıń teoriyalıq negizin bayıtıp, paremiologiya hám paremiografiya máselelerin, pragmatikalıq qásiyetlerin, leksika-semantikalıq hám tematikalıq toparların sistemalı túrde izertledi [7]. Bul miynet qaraqalpaq naqıl-maqalların lingvistikalıq hám lingvomádeniy baǵdarda úyreniwdiń metodikalıq negizin bekkemlep, keyingi ilimiy izertlewler ushın bekkem teoriyalıq negiz qáliplestirdi.

Keyingi jıllarda qaraqalpaq naqıl-maqalları lingvomádeniy hám lingvokulturologiyalıq baǵdarda keńirek úyrenilip, olar milliy dúnyaqaras penen qádiriyatlardı sáwlelendiriwshi ruwxıy miyras retinde qaralmaqta. Bul baǵdarda G.Alniyazovanıń izertlewinde qaraqalpaq paremiyalarındaǵı jaqsılıq, miynet, adamgershilik, úlkenlerdi sıylaw hám elge sadıqlıq sıyaqlı qádiriyatlardıń aksiologiyalıq semantikası tallanadı [8]. Avtor naqıl-maqallarda xalıqtıń bahalaw sisteması, morallıq normaları hám turmıs qaǵıydaları sáwlelengenin dálilleydi. Bul jumıs paremiyalardı tek leksikalıq jaqtan emes, al xalıqtıń ruwxıy dúnyası, mádeniy kodları hám tariyxıy tájiriybesi menen baylanısta úyreniwdiń áhmiyetin kórsetedi.

Qaraqalpaq naqıl-maqalların lingvomádeniy baǵdarda úyreniwde somatikalıq birliklerge arnawlı itibar beriledi. A.Orazımbetov somatizmlerdiń tek tuwrı emes, obrazlı hám awıspalı mánilerde de qollanılıp, adamnıń psixologiyalıq jaǵdayın, minez-qulqın hám sociallıq qatnasların sáwlelendiriwin dálilleydi [9]. Sh.Qunnazarova qaraqalpaq xalıq erteklerindegi naqıl-maqallardı lingvomádeniy jaqtan tallap, olardıń úrp-ádet, dástúr hám milliy qádiriyatlar menen tıǵız baylanıslı ekenin kórsetedi [10]. Avtordıń pikirinshe, paremiyalar til men mádeniyattıń ajıralmas birligin sáwlelendiredi.

Biraq, qaraqalpaq paremiologiyasında lingvo-kulturologiya, kognitiv lingvistika, gender lingvistika hám diskurslıq izertlewler baǵdarında ele de tereń úyreniwdi talap etetuǵın máseleler bar. Bul baǵdarlar keleshkte qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń mazmunın jańa ilimiy kózqaraslar tiykarında ashıwǵa múmkinshilik beredi.

Qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń folklorlıq, ádebiy, lingvistikalıq hám lingvomádeniy baǵdarlarda úyreniliwi bul tarawda belgili bir ilimiy baza qálipleskenin kórsetedi. Biraq, alıp barılǵan izertlewlerge qaramastan, qaraqalpaq paremiologiyasında ele de tereń izertlewdi talap etetuǵın birqatar máseleler bar. Ásirese, naqıl-maqallardı lingvofolkloristikalıq, lingvopoetikalıq, kognitiv, pragmatikalıq hám gender lingvistikalıq baǵdarlarda kompleks túrde úyreniw búgingi til biliminiń aktual wazıypalarınıń biri bolıp esaplanadı.

Naqıl-maqallar xalıq awızeki dóretiwshiliginiń kólemi jaǵınan kishi janrlarınıń biri bolǵanı menen, mazmunlıq jaqtan xalıq turmısınıń derlik barlıq tarawların qamtıydı. Olar xalıqtıń tariyxıy esin, turmıs tájiriybesin, moralıq-estetikalıq qarasların, úrp-ádet hám dástúrlerin, milliy dúnyetanımın ózinde saqlaydı. Sol sebepten naqıl-maqallar tek folklorlıq yamasa ádebiy material emes, al til, mádeniyat hám jámiyetlik qatnaslardı úyreniw ushın qımbatlı ilimiy derek bolıp tabıladı.

Professor Sh.Abdinazimov atap ótkenindey, xalıq awızeki dóretiwshiligi, sonıń ishinde naqıl-maqallar da ádebiyatshı ilimpazlar tárepinen keń túrde izertlengen [11]. Biraq olardı qaraqalpaq til biliminiń jańa baǵdarları — lingvofolkloristika, lingvopoetika hám lingvokulturologiya kózqarasınan sistemalı túrde úyreniw máseleleri ele jetkilikli dárejede izertlenbegen.

Sonlıqtan naqıl-maqallardı zamanagóy lingvistikalıq metodlar tiykarında analizlew qaraqalpaq til biliminiń rawajlanıwında perspektivalı baǵdarlardan biri bolıp qalmaqta. Ásirese, paremiyalardıń obraz jaratıwshı qásiyetleri, semantikalıq modeli, kommunikativ xizmeti hám milliy konceptler menen baylanısı ele de tereń izertlewdi talap etedi.

Keyingi jıllarda gumanitar ilimlerde keń tarqalǵan gender izertlewleri qaraqalpaq naqıl-maqalların úyreniwde de jańa múmkinshilikler ashpaqta. «Gender» túsinigi menen arnawlı izertlewlerdiń alıp barılmaǵanı bul másele úyrenilmegen degen juwmaqqa keltirmewi kerek. Sebebi, joqarıda kórsetilgenindey, naqıl-maqallar hár túrli aspektlerde izertlew obyekti bolǵan.

Gender baǵdarındaǵı izertlewler arqalı naqıl-maqallarda er hám hayal obrazlarınıń qáliplesiw modeli, olardıń tildegi sáwleleniwi, jámiyettegi ornı hám olarǵa baylanıslı milliy stereotiplerdi anıqlaw múmkin. Bul baǵdar qaraqalpaq xalqınıń sociallıq qarasların, dástúriy túsiniklerin hám mentalitetin tereńirek túsiniwge járdem beredi. Bul máseleler boyınsha professor Sh.Abdinazimovtıń «Hayal sózi haqqında» atlı maqalası ayrıqsha áhmiyetke iye (Sh.Abdinazimov, 2018). Bul jumısta «hayal» leksemasınıń kelip shıǵıwı, semantikalıq ózgerisleri hám qaraqalpaq tilindegi qollanılıw ózgeshelikleri qaraladı.

Juwmaq. Qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń jıynalıwı hám izertleniwi birneshe basqıshtan ótip, folklorlıq materialdı jıynawdan lingvistikalıq, lingvomádeniy hám paremiologiyalıq tallawǵa shekem rawajlandı. Bul

processte jergilikli hám shet el ilimpazlarınıń miynetleri qaraqalpaq paremiologiyasınıń qáliplesiwine úlken úles qostı. Gárezsizlik jıllarında naqıl-maqallar milliy-mádeniy miyras hám xalıqtıń mentalitetin sáwlelendiriwshi ilimiy derek sıpatında keń qamrawda úyrenile basladı. Sonıń menen birge, olardı zamanagóy lingvistikalıq metodlar tiykarında sistemalastırıw, elektron bazaların jaratıw, túrkiy tiller menen salıstırmalı, kognitiv, gender hám pragmatikalıq baǵdarlarda izertlew qaraqalpaq paremiologiyasınıń keleshektegi baslı wazıypalarınıń biri bolıp esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Baskakov N.A. Qaraqalpaq tili. I tom. – Moskva: 1951.
2. Niyetullaev T. Naqıl-maqallardıń til ózgesheligi. // ÓzIA Qaraqalpaqstan filialınıń xabarshısı, 1971, №1. 78-b.
3. Óteniyazova X. Qaraqalpaq naqıl-maqallarında turmıslıq leksikanıń qollanılıwı haqqında. // ÓzIA Qaraqalpaqstan filialınıń xabarshısı, 2000, №5. 77-b.
4. Бегжанов Т., Тилеуова З., Бегжанов К. Образцы каракалпакского устного народного творчества, связанные с образом лошади (фольклорная фразеология). // УзРИА Қарақалпақстан филиалының хабаршысы, 2006, №2, 102-б.
5. Yusupova B. Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqallarındaǵı frazeologizmler. Ilim hám bilimlendiriwge arnalǵan ómir" atamasında akademik Abatbay Dawletovtıń 70 jıllıq yubileyine arnap shólkemlestirilgen konferenciya materialları,53-58-b.
6. Yusupova B. Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları tilinde "ton" kiyim-kenshek atamasınıń qollanılıwı. // Ilim hám jámiyet, 2024, №1. 93-b.
7. Yusupova B. Paremiologiya. Qaraqalpaq xalıq naqıl-maqalları tiliniń leksika-semantikalıq hám leksika-tematikalıq ózgeshelikleri. Monografiya. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2024.
8. Alniyazova G. Qaraqalpaq naqıl-maqallarınıń aksiologiyalıq sipatlaması. Xalıqaralıq konferenciya materialları toplamı. – Nókis, 2015.103-104-b.
9. Orazımbetov A. Qaraqalpaq naqıl-maqallarında somatizmlerdiń qollanılıwı. Xalıqaralıq konferenciya materialları toplamı. – Nókis, 2015. 122-123- b.
10. Qunnazarova Sh. Qaraqalpaq xalıq erteklerindegi naqıl-maqallardı lingvomádeniy úyreniwdiń áhmiyeti. // Ilim hám jámiyet, 2018, №4.
11. Abdinazimov Sh. Hayal sózi haqqında. // Vestnik KGU im. Berdakha. – Nókis: 2015, №4. 104-106-b.

ORCID: 0009-0004-5151-3700

QARAQALPAQ HÁM INGLIS TIL BILIMINDE PEDAGOGIKALÍQ TERMINOLOGIYANÍŃ IZERTLENIWI

Sultanova Dilfuza Kamalovna – *tayanısh doktorant*
zamir.bek@bk.ru
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

ИССЛЕДОВАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В КАРАКАЛПАКСКОМ И АНГЛИЙСКОМ ЯЗЫКОЗНАНИИ

Султанова Дильфуза Камаловна – *базовый докторант*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

A STUDY OF PEDAGOGICAL TERMINOLOGY IN KARAKALPAK AND ENGLISH LINGUISTICS

Sultanova Dilfuza Kamalovna – *doctoral student*
Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch soʻzlar: pedagogik terminologiya, termin, ta'lim, pedagogika, leksik-semantik xususiyatlar, terminologiya, qoraqalpoq tili, ingliz tili, qiyosiy tilshunoslik, terminografiya.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq va ingliz tilshunosligida pedagogik terminologiyaning shakllanishi, rivojlanishi va oʻrganilishi qiyosiy tarzda tahlil qilinadi. Pedagogik terminlarning leksik-semantik xususiyatlari, ularning ta’lim tizimidagi oʻrni va ilmiy kommunikatsiyadagi ahamiyati koʻrsatiladi. Qoraqalpoq tilidagi pedagogik terminologiyaning shakllanish tarixi, uni oʻrgangan olimlarning ishlari va terminologik lugʻatlarga tahlil beriladi. Shuningdek, ingliz tilidagi pedagogik terminologiyaning xalqaro sifati, yunon va lotin tilidan kirgan terminlarning qoʻllanilish xususiyatlari koʻrib chiqiladi. Tadqiqot natijalari qoraqalpoq tilidagi pedagogik terminologiyani tizimlashtirish, standartlashtirish va chogʻishtirma lingvistik tadqiqotlarni chuqurlashtirishning ahamiyatini koʻrsatadi.

Ключевые слова: педагогическая терминология, термин, образование, педагогика, лексико-семантические особенности, терминология, каракалпакский язык, английский язык, сравнительное языкознание, терминография.

Резюме. В статье сравнительно анализируется формирование, развитие и изучение педагогической терминологии в каракалпакском и английском языкознании. Указываются лексико-семантические особенности педагогических терминов, их место в системе образования и значение в научной коммуникации. Будет проведен анализ истории формирования педагогической терминологии в каракалпакском языке, работ ученых, изучавших ее, и терминологических словарей. Также рассматривается международное качество педагогической терминологии на английском языке, особенности употребления терминов, заимствованных из греческого и латинского языков. Результаты исследования показывают важность систематизации, стандартизации педагогической терминологии в каракалпакском языке и углубления сравнительно-лингвистических исследований.

Key words: pedagogical terminology, term, education, pedagogy, lexical-semantic features, terminology, Karakalpak language, English language, comparative linguistics, terminography.

Summary. The article comparatively analyzes the formation, development, and study of pedagogical terminology in Karakalpak and English linguistics. The lexico-semantic features of pedagogical terms, their place in the education system, and their significance in scientific communication are highlighted. The history of the formation of pedagogical terminology in the Karakalpak language, the works of scientists who studied it, and terminological dictionaries are analyzed. Furthermore, the international nature of pedagogical terminology in English and the usage characteristics of terms borrowed from Greek and Latin will be examined. The research results demonstrate the importance of systematizing, standardizing pedagogical terminology in the Karakalpak language, and deepening comparative linguistic research.

Kirisiw. Dúnyanıń túrli xalıqlarınıń til biliminde pedagogikalıq terminologiyanı úyreniw, olardıń leksikalıq qatlamdaǵı úylesimli ornın anıqlaw, hár qıylı tillerdegi pedagogikalıq terminlerdiń uqsaslıq hám ayırmashılıǵınıń ortaq sheńberin lingvistikalıq baǵdarda izertlew, sonıń menen birge olardıń payda bolıw hám qáliplesiw jolların mádeniy-tariyxıy kózqarastan anıqlaw, solar arqalı pedagogikalıq terminologiyaǵa tiyisli keń izertlengen hám tereń analiz etilgen ilimiy maǵlıwmatlardı usınıw áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp esaplanadı.

Pedagogikalıq terminologiya lingvistika tarawındaǵı ilimiy izertlewler ushın aytarlıqtay qızıǵıwshılıq payda etip kelmekte. Pedagogikalıq terminlerdiń ayırım tarawlarına (atap aytqanda, xalıq pedagogikası, didaktika, tárbiya teoriyası, bilimlendiriw, arnawlı pedagogika terminologiyası hám basqa da) pedagoglar menen tilshi ilimpazlardıń qızıǵıwshılıqları úlken ekeni anıq. Degen menen, til mamanlarınıń izertlew jumısları bul terminologiya sistemasında biraz jetkiliksiz. Qaraqalpaq til biliminiń házirgi rawajlanıw basqıshında hár qıylı terminologiyalıq sistemalardı izertlewge arnalǵan bir qansha ilimiy maqalalar hám monografiyalar baspadan shıqqan. Bular qaraqalpaq terminologiyasınıń teoriyalıq máselelerin sheshiw ushın tiykar bolıp xızmet etip, olardıń ámeliy nátiyjesi basılıp shıqqan terminologiyalıq sózliklerde de óziniń kórinisin taptı.

Hár bir milliy til óziniń ilimiy terminologiyasın dúzip baradı. Mine, sonday sistemalardıń biri qaraqalpaq tiliniń pedagogikalıq terminologiyası bolıp esaplanadı. Al, pedagogikalıq terminler tálim hám tárbiya islerine baylanıslı uǵımlardıń anıqlaması sıpatında sózlik quramda sóz jasaw usıllarınıń biri arqalı sol tarawda dóregen arnawlı atamalardan ibarat [1:68].

Ádebiyatlar analizi. Pedagogikalıq terminologiya máseleleri A.A.Reformatskiy, L.V.Sherba, V.V.Vinogradov sıyaqlı alımlardıń ilimiy miynetlerinde terminologiyanıń

teoriyalıq tiykarları, funkciyaları hám ilimiy kommunikaciyadaǵı ornı jaqtan izertlengen. Túrkiy til biliminde F.S.Faseev, U.Tursunov, S.Usmonov hám basqa izertlewshiler terminologiyanıń qáliplesiwi hám rawajlanıwına úles qosqan. Qaraqalpaq til biliminde E.Berdimuratov, Q.Qosnazarov, Ǵ.Abipov hám A.Pazılovtıń miynetleri pedagogikalıq terminlerdi sistemalastırıw hám sózlikler dúziw isinde áhmiyetli derek bolıp tabıladı. Sonıń menen birge, qaraqalpaq pedagogikalıq terminologiyasını lingvistikalıq aspektte arnawlı salıstırmalı túrde izertlewlerdiń jetkiliksiz ekenligi anıqlandı.

Izertlewde salıstırmalı-tariyxıy, leksika-semantikalıq, deskriptiv hám analiz-sintez metodları qollanıldı. Eń aldı menen qaraqalpaq hám inglis til bilimindegi pedagogikalıq terminologiya boyınsha ilimiy ádebiyatlar, monografiyalar, dissertaciyalar hám terminologiyalıq sózlikler úyrenildi.

Nátiyjeler. Qaraqalpaq til biliminde pedagogikalıq terminler ele arnawlı túrde ilimiy jaqtan izertlenbey kiyatır. Demek, sonı ayrıqsha atap ótiwimiz kerek, pedagogikalıq terminlerdi lingvistikalıq jaqtan hár tárepleme izertlew tek pedagogika páni ushın ǵana emes, al sonıń menen birge, qaraqalpaq tiliniń terminologiyası ushın da úlken áhmiyetke iye. Usılardıń ózi-aq, biziń temamızdıń qaraqalpaq til bilimindegi eń áhmiyetli máselege qaratılǵanlıǵınan dárek beredi.

Tildiń ilimiy tarmaqları arasında terminologiya óz aldına ózgeshe orındı iyeleydi, sebebi terminler arqalı hár bir ilim tarawınıń mazmunı, ondaǵı tiykarǵı uǵımlar hám bilimler sisteması sáwlelenedi. Terminler – ilimiy túsiniklerdiń leksikalıq belgisi bolıp, olar belgili bir tarawda qollanılatuǵın, anıq mánige iye arnawlı sózler yaki sóz dizbeklerin bildiredi. Pedagogikalıq terminologiya bolsa, bilimlendiriwdiń bárshe tarmaqları menen baylanısıp, insan tárbiyası, oqıtıw hám bilimlendiriw processlerine qatnaslı uǵımlardı qamtıydı.

Pedagogikalıq terminler – pedagogika yamasa bilimlendiriw sistemasına tán, tarawlıq jeke túsiniklerdi anıq, dál túrde túsindiriwge arnalǵan til birlikleri. Olar oqıtıw sistemasınıń mazmunı, oqıw processlerin shólkemlestiriw, pánlerdi úyreniw, metodika, oqıwshınıń dúnya tanıw procesin hám jámiyetlik tárbiya mexanizmlerin sáwlelendiredi. Mısalı, «tárbiya», «oqıtıw», «bilim», «rawajlanıw», «pedagogikalıq usıl», «didaktika» sıyaqlı til birlikleri pedagogikalıq terminologiyanıń tiykarǵı leksikalıq birlikleri qatarına kiredi.

Qaraqalpaq tilindegi pedagogikalıq terminler kóbinese túrkiy tillerdiń ortaq leksikalıq qorınan, ózbek, qazaq, túrkmen tilleriniń hám rus tili arqalı engizilgen internacional terminlerden dúzilgen. Bularǵa «tárbiya», «oqıwshı», «mektep», «pán» sıyaqlı dástúrli terminler hám «innovaciya», «modul», «texnologiya» sıyaqlı zamanagóy terminler mısal bola aladı.

Inglis tilindegi pedagogikalıq terminologiya xalıqaralıq sıpatqa iye bolıp, ilimiy túsiniklerdiń universal belgisi bolıp tabıladı. Bul tilde kópshilik terminler latın hám grek tillerinen alınǵan. Mısalı, «education» (bilimlendiriw), «curriculum» (oqıw jobası), «pedagogy» (pedagogika) sıyaqlı terminler xalıqaralıq bilimlendiriw sistemasınıń tiykarın quraydı.

Pedagogikalıq terminler mánisi hám qollanılıwı boyınsha tiykarınan professional tarawǵa qaratılǵan. Olardıń tiykarǵı atqaratuǵın xızmeti – bilimlendiriwdiń ilimiy túsiniklerin hám olardıń qollanıwdaǵı processlerin anıq hám túsinikli túrde jetkeriwden ibarat. Sonıń menen birge, bul terminler tildiń leksikalıq sistemasında óz aldına ayrıqsha semantikalıq máni júklengen topardı payda etip, bilimlendiriw sistemasınıń funkcionallıq hám mazmunlıq tiykarı bolıp tabıladı.

Termin túsinigin, terminologiyanıń ulıwma teoriyasın jaratqan A.A.Reformackiy termindi «ózine tán anıqlaması bar, belgili bir uǵımdı anıq hám qısqa túrde bildiretuǵın tillik birlik» [2:46], - dep túsingen. Onıń pikirinshe, pedagogikalıq terminler uǵımdı dál anıqlaw ushın ilimde jáne bilim beriw sistemasında áhmiyetli xızmet atqaradı.

Pedagogikalıq terminlerdiń mazmunı tuwralı L.V.Sherba, «pedagogikalıq terminler tek ǵana ilimiy uǵımlardı bildirip qoymastan, sonıń menen birge, oqıtıw menen tárbiyalaw procesinde qollanılatuǵın ámeliy uǵımlardı da qamtıydı» [3:30], - dep atap ótken edi. Onıń pikirinshe, bul terminler ilimiy mazmunnıń tájiriybege engiziliwiniń quralı bolıp tabıladı.

Funkcionallıq aspektlik kózqarasınan akademik V.V.Vinogradov [4:69] terminlerdiń qollanılıw ózgesheliklerine toqtalıp, olardı kásiplik kommunikaciyanıń negizgi quralı sıpatında qaraydı. Onıń pikiri boyınsha, pedagogikalıq terminler oqıtıwshı menen oqıwshı arasındaǵı baylanıs quralı sıpatında xızmet etedi hám bilim beriw procesiniń sapasın arttıradı.

Pedagogikalıq terminologiyanıń xalıqaralıq sıpatına kelsek, Yu.D.Apresyan internacional terminlerdiń bilim beriw tarawına tásirin izertlep, pedagogikalıq terminler universallıqqa iye bolǵanı menen, olardıń milliy tillerde mádeniy ózgesheliklerge sáykes beyimlesetuǵının atap kórsetken.

Túrkiy til biliminde terminologiya tarawınıń rawajlanıwına F.S.Faseev, U.Tursunov, S.Usmonov, R.A.Urekenova, S.A.Azizov, M.Sh.Gasımov hám basqa da alımlar ózleriniń salmaqlı úleslerin qostı.

Qazaq alımları arasında pedagogikalıq terminologiyaǵa ayırıqsha dıqqat awdarǵan izertlewshilerdiń biri Á.Qaydarov bolıp esaplanadı. Onıń miynetlerinde túrkiy tillerindegi pedagogikalıq terminlerdiń milliy ózgeshelikleri menen olardı rawajlandırıw jolları sıpatlanǵan. Qaraqalpaq tilindegi pedagogikalıq terminlerdi qáliplestiriw menen beyimlestiriwde túrkiy xalıqlarınıń ortaq leksikalıq qorı áhmiyetli xızmet atqaradı.

Qaraqalpaq tili terminologiyasınıń rawajlanıwı haqqında sóz bolǵanda birinshi gezekte professor E.Berdimuratovtıń «Qaraqalpaq terminologiyası», «Mektep turmısına baylanıslı terminlerdiń orıssha-qaraqalpaqsha qısqasha sózligi», Q.Qosnazarov, Ǵ.Abipov hám A.Pazılovlardıń birgeliktegi «Pedagogika-psixologiya terminleriniń orıssha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligin» atap ótiwimizge boladı.

1992-jılı Nókis qalasında tillerdiń óz ara qatnasları jaǵdayında «Házirgi qaraqalpaq tiliniń terminologiyasın tártiplestiriw máseleleri» boyınsha Respublikalıq ilimiy-ámeliy konferenciya ótkerilip, onıń nátiyjeleri boyınsha tezisler baspadan shıǵarıldı. Onda tiykarǵı dıqqat qaraqalpaq tilindegi terminlerdi tártiplestiriw hám turaqlastırıw jaǵdaylarına qaratılǵan edi.

Qaraqalpaq tiliniń házirgi terminologiyalıq sistemasın izertlew máselesine bolǵan itibar 1980-1990-jılları sezilerli dárejede kózge túse basladı. Bul dáwirde onlaǵan kandidatlıq dissertaciyalar jazıldı.

Rus til biliminde B.B.Komarovskiydiń «Rus pedagogikalıq terminologiyası» atlı monografiyası baspadan shıǵarılǵan bolıp, bul miynette pedagogikalıq terminologiyanıń teoriyalıq mashqalaları hám rus xalqında dáslepki mekteplerdiń ashılǵan kúninen baslap házirgi dáwirge shekemgi rus pedagogikalıq terminologiyasınıń tariyxı izbe-izlikte sáwlelengen. Bul jumıs 3 bólimnen ibarat bolıp, onıń birinshi bóliminde rus pedagogikalıq terminologiyasınıń teoriyalıq máseleleri, rus pedagogikalıq terminologiyasınıń tiykarǵı derekleri, pedagogikalıq terminlerdiń lingvistikalıq klassifikaciyası sıyaqlı máseleler óziniń sáwleleniwin tapqan. Al, ekinshi bóliminde pedagogikalıq terminlerdiń qáliplesiw tariyxı bayan etilgen. Úshinshi bólim pedagogikalıq sózliklerdi dúziw hám onıń pedagogikalıq terminologiyanıń rawajlanıwına tásirin úyreniw menen juwmaqlanadı.

Túrkmen til biliminde M.J.Rejepovanıń túrkmen tiliniń pedagogikalıq terminologiyasın izertlewge arnalǵan kandidatlıq dissertaciyası jazılǵan [5]. Onda avtor túrkmen tili pedagogikalıq terminologiyasınıń qáliplesiw hám rawajlanıw tariyxı haqqında sóz ete otırıp, eń dáslep xalıq naqıl-maqallarına toqtap, onda pedagogikaǵa tiyisli terminlerdiń keń túrde qollanǵanlıǵın túsindirip ótken. Sonday-aq, izertlewshi túrkmen tilinde áyyemnen kiyatırǵan bir qatar sóz hám sóz dizbeklerin mısal sıpatında keltirip (telim, bilim, aqıl bermek), olar tálim-tárbiya jumıslarınıń nátiyjelerin sıpatlap kórsetedi, - degen juwmaqqa kelgen. Ilimpaz bunda túrkmen tilindegi pedagogikalıq terminlerdiń XIX ásirdiń baslarınan keyingi jaǵdayların úyreniwip, onda keltirilgen dáliller boyınsha túrkmen tilinde 1920-1930-jıllarda-aq ulıwma pedagogikalıq, tárbiya teoriyası didaktikalıq mektepler sıyaqlı tematikalıq toparlarǵa tiyisli terminler payda bolǵan bolsa, sol dáwirlerde basqa tillerden termin ózlestiriw qubılısları rawajlanǵan hám bul qubılıs keyingi basqıshlarda da jedel dawam etkenligin dálilleydi. «Túrkmen tilinde pedagogikalıq terminlerdiń jasalıwı» dep atalǵan ekinshi bapta olardıń ishki imkaniyatlar tiykarında, yaǵnıy morfologiyalıq, semantikalıq hám sintaksislik usıllar menen jasalıwın analiz etedi. Sonday-aq, usı bapta túrkmen tili pedagogikalıq terminologiyasınıń rus tili tiykarında bayıwı úyreniledi. Jumıstıń úshinshi babı «Túrkmen tili pedagogikalıq terminleriniń leksika-semantikalıq hám struktura-grammatikalıq xarakteristikası» dep atalǵan. Onda sinonimiya hám omonimiya máselelerine ayrıqsha dıqqat beriledi. Bul baptı pedagogikalıq terminlerdiń struktura-grammatikalıq sıpatlaması menen juwmaqlaydı.

Ózbek tilindegi N.U.Usmanovtıń dissertaciyasında ózbek tilindegi pedagogikalıq terminlerdiń qáliplesiw hám rawajlanıw tariyxına, xalıqtıń tálim-tárbiyaǵa qatnası bar awızeki ádebiyatına, ózbek pedagogikalıq terminologiya tarawına basqa tillerdiń tásiri máselelerine toqtalǵan. Sonıń menen birge, jumısta ózbek tilinde áyyemnen kiyatırǵan tálim-tárbiyaǵa baylanıslı bir qatar sóz hám sóz dizbeklerine mısallar keltirip, pedagogikalıq jumıslarınıń nátiyjelerin óziniń juwmaǵında aytıp ótken.

Pedagogikalıq terminologiya tarawındaǵı sózlikler máselesine keletuǵın bolsaq, 1967-jılı Moskvada «Russha-nemecshe mektep-pedagogikalıq sózligi» [6] basıp shıǵarılǵan bolıp, oǵan 20 mıńǵa jaqın leksikalıq birlikler kirgizilgen. Sonı da ayrıqsha atap ótiwimiz kerek, bul sózlikte termin dep esaplanbaytuǵın «*всемирный, водянистый, бесплатный, безошибочный* cıyaqlı kelbetlikler, *«абсалютно, аккуратно, безоговорочно, безразлично»* sıyaqlı ráwishler, «*закладывать, закончить, уходить, изгладить», исследовать* sıyaqlı feyiller de kirgizilgen. Sonday-aq, sózlikte pedagogika pánlerine ulıwma jaqın kelmeytuǵın terminler de berilgen. Mısalı: «abbreviatura, abris, agrotexnika, alt, aletaluchi, alfa-chastici, aplodismentı» hám t.b.

«Russha-tatarsha pedagogika hám psixologiya terminleri sózligi» 1985-jılı Kazan qalasında basılıp shıqqan [7]. Oǵan 7 mıń 322 termin kirgizilgen. Bul sózlikte psixologiyalıq terminler de bar. Biraq, joqarıdaǵı sıyaqlı bul sózlikte de bir qatar artıqsha terminler ushırasadı. Mısalı: *voleybol, basketbol, aggramatizm, anemizm, bazalnıy komponent rechi* hám t.b. Sózlikke ráwish, kelbetlik, feyil sóz shaqaplarına tiyisli leksemalar kirgizilmegen.

1960-jılı «Pedagogika-psixologiya terminleriniń orıssha-qazaqsha sózligi» [8] baspadan shıqtı. Onda russha 1 mıń 467 terminniń qazaqsha túsinikleri berilgen.

Ózbek tilinde de arnawlı pedagogikalıq sózlikler dúzilgen. Bul sózlik Sh.Bayburova hám N.Takanaevlardıń avtorlıǵında dúzilgen bolıp, «Pedagogikadan qısqasha russha-ózbekshe terminologiya sózligi» [9] dep ataladı. Sózlikte jámi 2 mıń 900 ǵa jaqın russha-internacional terminlerdiń ózbekshe túsinikleri berilgen. Bul sózlikte de joqarıda kórsetilgeт ayırım kemshilikler ushırasadı. Sebebi, oǵan *«активизировать, баловать»* sıyaqlı ayırım feyil formasındaǵı sózler, sonday-aq, «*братская солидарность с трудящимися всех стран, со всеми народами*» túrindegi termin esaplanbaytuǵın uzın súrenler, dizbekler hám tillik birlikler kirgizilgen.

Qaraqalpaq tilinde de bul baǵdar da bir qatar jumıslar islendi. Atap aytqanda, 1993-jılı prof.E.Berdimuratov hám B.Qutlımuratovlar tárepinen «Mektep turmısına baylanıslı terminlerdiń orıssha-qaraqalpaqsha qısqasha sózligi» [10] baspadan shıqtı. Sózlikte 2 mıń 677 sóz berilgen. Bul sózliktiń qaraqalpaq tiliniń pedagogikalıq terminologiya tarawı ushın áhmiyeti úlken bolsa da, oǵan bir qatar mektep turmısına hám de bilimlendiriwge ulıwma qatnası joq sózler de kirgizilgen. Mısalı, *ataka (hújim), apteka (dárixana), bespechnıy (biyǵam, uwayımsız), blizorukiy (tawıq kóz), recept (dáriqaǵaz)* hám t.b.

Pedagogika tarawına baylanıslı qaraqalpaq tilindegi jáne bir terminologiyalıq sózlik Q.Qosnazarov, Ǵ.Abipov, A.Pazılovlardıń birgeliktegi «Pedagogika-psixologiya terminleriniń orıssha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi» [11:104] bolıp esaplanadı. Ol mektep hám úy turmısında, pedagogikalıq iskerlikte jáne adamlar menen qarım-qatnasta jiyi qollanılatuǵın pedagogikalıq hám psixologiyalıq túsiniklerdi óz ishine qamtıydı.

Dodalawlar. Alınǵan nátiyjeler qaraqalpaq tilindegi pedagogikalıq terminologiyanıń ele tolıq izertlenbegen terminologiyalıq taraw ekenligin kórsetedi. Pedagogikalıq terminlerdi salıstırmalı-lingvistikalıq tiykarda úyreniw olardıń semantikalıq, strukturallıq hám funkcionallıq ózgesheliklerin tereńirek ashıwǵa múmkinshilik beredi. Sonıń menen birge, qaraqalpaq hám inglis tillerindegi terminlerdi sáykeslestiriw, olardı standartlastırıw hám zamanagóy bilimlendiriw talaplarına beyimlestiriw ilimiy hám ámeliy jaqtan úlken áhmiyetke iye. Bul izertlew pedagogikalıq terminologiyanıń keyingi salıstırmalı hám leksika-semantikalıq izertlewleri ushın tiykar bolıp xızmet etedi.

Juwmaq. Ulıwma alǵanda, qaraqalpaq tiliniń ádewir izertlenilgen, hátteki bir neshe sózlikler de baspadan shıǵarılǵan terminologiya iliminiń ele de izertlenbegen tárepleri barshılıq. Qaraqalpaq tiliniń pedagogikalıq terminologiyası, mine, usı topaŕga kiredi.

Solay etip, terminologiya, sonıń ishinde pedagogikalıq terminologiya tildiń bilimlendiriw tarawındaǵı dawamlılıǵı menen universal mazmundı bildiretuǵın taraw bolıp, onıń izertleniwi tildiń professional tárepleri haqqındaǵı túsiniklerdi elede bayıtadı hám terminlerdiń, atamalardıń, tillik birliklerdiń bilimlendiriw tarawında qollanılıwınıń optimal jolların tabıw ushın áhmiyetli bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar

1. Berdimuratov E. Qaraqalpaq tili terminleri. – Nókis: «Bilim», 1999.
2. Реформатский А.А. Что такое термин и терминология. – Москва: «Наука», 1961.
3. Щерба Л.В. Общеобразовательное значение иностранных языков и место их в системе школьных предметов. // Советская педагогика, 1942, № 5-6. – С. 30-40.
4. Виноградов В.В. Проблемы литературных языков и закономерностей их образования и развития. – Москва: «Наука», 1967.
5. Режепова М.Дж. Педагогическая терминология туркменского языка. АКД. – Ашхабад: 1986.
6. Русско-немецкий школьно-педагогический словарь. – Москва: Энциклопедия, 1967.
7. Ханбиков Я., Ханбикова Ш. Русча-татарча педагогика ва психология терминлари луғати. – Казань: КДУ нашр, 1985.
8. Русско-казахский словарь терминов педагогики и психологии. – Алматы: «Ғылым», 1960.
9. Байбурова Ш., Таканаев Н. Педагогикадан қисқача русча-ўзбекча терминология луғати. – Тошкент: 1963.
10. Berdimuratov E., Qutlımuratov B. Mektep turmısına baylanıslı terminlerdiń orıssha-qaraqalpaqsha qısqasha sózligi. – Nókis: «Bilim», 1993.
11. Qosnazarov Q., Abipov Ǵ., Pazılov A. Pedagogika hám psixologiya terminleriniń orıssha-qaraqalpaqsha túsindirme sózligi. – Nókis: «Bilim», 1994.
12. Фасеев Ф.С. Татар телендэ педагогик терминология. – Казань: Татар, китап нэшрияты, 1969.
13. Турсунов У. Терминология масалалари. – Тошкент: 1933.
14. Усмонов С. Ўзбек терминологиясининг баъзи масалалари. – Тошкент: «Ўқитўвчи», 1968.

LEKSIKALÍQ TÁKIRARLARDÍŃ TEKST KOMPONENTLERIN BAYLANÍSTÍRÍWDAǴÍ ORNÍ

Utemuratova Gulzira Bazarbaevna – *tayanısh doktorant*
utemuratovagulzira11@gmail.com
ÓzR Ilimler Akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim- izertlew institutı

РОЛЬ ЛЕКСИЧЕСКИХ ПОВТОРЕНИЙ В СВЯЗИ КОМПОНЕНТОВ ТЕКСТА

Утемуратова Гульзира Базарбаевна – *базовый докторант*
Каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук Каракалпакского отделения Академии наук Республики Узбекистан

THE ROLE OF LEXICAL REPETITIONS IN CONNECTING TEXT COMPONENTS

Utemuratova Gulzira Bazarbaevna – *doctoral student*
Karakalpak Research Institute of Humanities of Karakalpak branch of the Academy of Sciences of the Republic of Uzbekistan

Tayanch so‘zlar: matn, dialogik matn, sintaktik vosita, stilistik vosita, leksik takror, izchil bog‘lanish, semantik bog‘lanish.

Rezyume. Maqolada qoraqalpoq tilidagi matn komponentlari orasidagi aloqa vositasi sifatida leksik takrorlarning roli va funksional vazifasi tahlil qilinadi. Xususan, matndagi oldingi gapdagi so‘zlar keyingi gapda takrorlanib kelib, matndagi gaplarni bog‘lab kelishi badiiy matndan olingan misollar bilan dalillanadi.

Ключевые слова: текст, диалогический текст, синтаксическое средство, стилистическое средство, лексическое повторение, последовательная связь, семантическая связь.

Резюме. В статье анализируется роль и функциональная функция лексических повторений как средства связи между компонентами текста на каракалпакском языке. В частности, повторение слов в предыдущем предложении в последнем предложении, связывающее предложения в тексте, демонстрируется примерами, взятыми из художественного текста.

Key words: text, dialogic text, syntactic device, stylistic device, lexical repetition, sequential connection, semantic connection.

Summary. The article analyzes the role and functional function of lexical repetitions as a means of communication between text components in the Karakalpak language. Specifically, the repetition of words in the previous sentence in the last sentence, connecting the sentences within the text, is demonstrated with examples taken from literary texts.

Kirisiw. Tekst eki yamasa onnan da kóp gáplerdiń semantikalıq, grammatikalıq hám sintaksislik baylanısınan júzege keletuǵın quramalı sintaksislik pútinlik bolıp tabıladı. Mine usı quramalı sintaksislik pútinlik komponentleri óz ara hár qıylı baylanıs quralları járdeminde birigedi. Solardıń ishinde teksttegi gápler arasın baylanıstırıwda leksikalıq tákirardıń ornı ayrıqsha**.**

Bizge belgili, kórkem shıǵarmalarda, ásirese poeziyalıq shıǵarmalarda qollanılatuǵın tákirarlar tiykarınan tek kórkem sóz bezegi retinde qaralıp kelgen. Biraq, tekst lingvistikasında leksikalıq tákirar teksttegi gáplerdiń izbe-iz (shınjır) sintaksislik baylanısınıń tiykarǵı quralınıń biri retinde bahalanadı.

Ádebiyatlar analizi. R.A.Budagov “Keyingi dáwirde túrli tiptegi tákirarlar grammatika (sintaksis) tarawınan stilistika tarawına pútkilley ótedi”, – dep jazadı. Izertlewshi olardı “sanalı tákirarlar” dep bahalap, olardıń wazıypası tekstti grammatikalıq jaqtan emes, al stillik jaqtan shólkemlestiriwden ibarat ekenligin aytadı, bul jaǵdayda tákirarlar belgili bir maqsetlerdi, kóbinese emocionallıq-ekspressivlik maqsetlerdi gózleydi dep kórsetedi [3:116-117]. R.A.Budagov grammatikadan stilistikaǵa ótiw procesinde (yaǵnıy ilgeri grammatikaǵa tiyisli bolǵan belgili bir funkciyalardıń stilistikaǵa ótiwinde) grammmatikanıń jetilisiwin, rawajlanıwın kóredi. Ilimpazdıń bul pikirine qosılmaw múmkin emes, biraq leksikalıq tákirarda tek emocionallıq-ekspressivlik funkciyanı kóriw baylanıslı tekstti shólkemlestiriwde tákirarlardıń rolin sheklew, shegaralaw boladı.

Yu.A.Belchikov bolsa óz miynetlerinde tákirarlardıń eki túrli funkciyanı atqaratuǵınlıǵın kórestedi: 1) sóylewdiń tásirsheńligin, ekspessivlikti arttırıwshı, pikirge dinamikalıq ózgeshelik beriwshi arnawlı usıl sıpatında. 2) sóylewdiń baylanıslılıǵın támiyinleytuǵın zárúr tekst dúziwshi komponent sıpatında [2:31-36].

Kóplegen ilimpazlar leksikalıq tákirardıń tiykarǵı xızmeti tekst komponentlerin baylanıstırıw, tekst kogerenligin qáliplestiriw, pútin bir struktura payda etiw ekenligin aytadı. A.E.Suprun tákirarlar funkcionallıq jaqtan tekstti dúziwge xızmet etedi hám sol arqalı onıń pútinligin hám birligin támiyinleydi dep atap ótedi. Onıń pikirinshe, tákirarlar arqalı diskret elementler, ayrım sózler bir pútinlikke birlesedi [6:133-142]. Al, qaraqalpaq tiliniń sintaksisine arnalǵan sabaqlıqta tekstti baylanıstırıwshı birlikler qatarına leksikalıq tákirardı da kirgizedi [4:273]. G.Ya.Solganiktiń pikirinshe, tekstti dúziwshi gáplerde sóz yamasa sóz dizbegin tákirarlaw tiykarınan sintaksislik ózgeshelikke iye bolıp, bul «gápler arasındaǵı sintaksislik baylanıstıń ózine tán kórsetkishi bolıp esaplanadı [5:57].

Analiz hám nátiyjeler. Bir qatar ilimiy ádebiyatlardı analizlew tiykarında, tekt ishinde sózlerdiń tákirarlanıwı gáplerde túrli sintaksislik xızmetti atqarıwı múmkin degen juwmaqqa kelemiz. Mısalı, birinshi gápte baslawısh xızmetin atqarǵan sóz, keyingi gápte tolıqlawısh xızmetinde keliwi múmkin. Qońsılas gáplerdiń sáykes keletuǵın leksikalıq aǵzalarınıń qatnası olar arasında grammatikalıq baylanıstı payda etedi. *Mısalı, Mine, Seydan on eki jıldan berli, óz ómirinde arttırǵan usı* ***gewishin*** *súyrep júr.* ***Gewish*** *jırtılıw menen hálek, Seydan ǵarrı jamaw menen hálek. Bul* ***gewish*** *áste basıp otınǵa da ketedi, retinde adamlardıń esine túsip iyesi shaqırtıla qalsa, toyǵa da baradı. Ǵarrılar sırtqa* ***gewishlerin*** *sheship*

*qoyǵanda kóp **gewishler** aljasıp ta ketedi ǵoy. Biraq Seydan ǵarrınıń **gewishi** basqa **gewishlerdiń** ústinen húkim súrip, kóp shójeli alma bas úyrektey mańqıyıp tura beredi. Onı kiyiwge iyesinen basqa kim júreksinsin. (I.Yusupov, «Ǵarrı tuttaǵı gúz» 16-bet).*

Qaraqalpaq tilinde leksikalıq tákirarlar arqalı izbe-iz (shınjırlı) baylanıstıń tómendegidey strukturalıq túrleri qáliplesiwi múmkin.

*Mısalı, Olar úyden uzaqlaǵan sayın burshaqtıń káramatına qayıl qala berdi. Úsh-tórt **torańǵıldan birewi** short sınǵan. Tik qalǵan jas **torańǵıllardıń** japıraqları túsip, shaqaları sıp-sıydam bolıp qalǵan edi. Tamırdan shıqqan náwshe **torańǵıllar** jerge jabısıp tóselip jatır. Qudaynazar usı jasqa kelgenshe bunday qıyamet-qayımdı kórmegen edi. (M.Nızanov, «Dushpan» romanı,3 3-bet)* Bul mısalda ekinshi hám úshinshi gápler arasındaǵı izbe-iz (shınjırlı) baylanıs «**baslawısh-anıqlawısh»,** al úshinshi hám tórtinshi gápler arasındaǵı sintaksilik baylanıs **«anıqlawısh-baslawısh»** tipindegi strukturalıq formalarına iye.

*Qız eki iyninen demin alıp jatırǵanda, tuw alıstan bir **oq jılannıń** ózine qaray pát penen jıljıp kiyatırǵanın kózi shalıp qaldı. Há demey jańaǵı **jılan** qızdıń ayaq ush betinen shubatılıp keledi de, oǵan atılatuǵınday tikshiyip qarap turadı.*

*Biraq**, oq jılan** kóp eglenip turmastan, onıń sayalap atırǵan aq sheńgelin jeti mártebe aylanıp shıǵadı da, zerendegi sútke awzın basıp, bir tamshısın da qaldırmay simirip jibergen. Aradan azǵana waqıt ótpey-aq, **oq jılan** ishken sútiniń bárin zerenge qaytarıp, qızǵa zıyan etpesten, kelgen jolına túsip qaytıp kete beredi.*

(U. Pirjanov «Aq tal astındaǵı aqsham» povesti. 46-bet) Joqarıdaǵı mısalda gápler arasındaǵı izbe-iz (shınjırlı) baylanıs «anıqlawısh-baslawısh», «baslawısh-baslawısh», «baslawısh-baslawısh» túrindegi strukturalıq formaǵa iye.

*Kelinshek alıstan kóringen **atlıdan** dáslep qáwiplenbegen edi. «Jaǵıs alıs pa, jaqın ba, sorayın» degen oy menen **atlıǵa** jetkenshe asıqtı. **Atlı** ádep ayańladı, soń jortaqladı, aqırında atınıń basın jazdırıp qamshı bastı. Nesiybeli onı attıń quldırap atlıǵıwınan ańlap qaldı. Ańlaǵanı da sol, tóbesinen muzday suw quyılǵanday boldı. (Sh.Seytov, «Qashqın», «Kóp edi ketken tırnalar» povestler,123-bet)* Berilgen mısalda leksikalıq tákirarlar birinshi hám ekinshi gápler arasında «tolıqlawısh-tolıqlawısh» tipindegi, ekinshi hám úshinshi gápler arasında bolsa «tolıqlawısh-baslawısh» tipindegi izbe-iz (shınjırlı) baylanıstı payda etken.

*Adamlar kóp jaǵdayda ózine kerek emes zattı basqaǵa ótkeriw ushın ya satıw ushın **maqtaydı**. Eger bir dostıń seni kózińshe **maqtay baslasa**, ózińdi abaylı tut. Satıp júrmesin! (T.Qayıpbergenov «Qaraqalpaqnama» roman-essesi, 115-bet)* Berilgen mısalda gápler ózara leksikalıq tákirarlar aqalı sintaksislik baylanıs ornatqan bolıp, bul baylanıs «bayanlawısh-pısıqlawısh» tipindegi strukturalıq formaǵa iye.

Mısallardan kórinip turǵanınday, izbe-iz (shınjırlı) baylanıstıń strukturalıq túrleri arasında baslawısh yamasa tolıqlawıshtıń tákirarlanıwı menen baylanıslı túrleri jetekshi orındı iyeleydi. Bálkim, bul jaǵday qaraqalpaq tili sintaksisinde subyekt-obyekt qatnaslarınıń úlken áhmiyetke iye ekenligi bolsa kerek. Izbe-iz baylanıstıń kópshilik strukturalıq túrleri subyektler arasıngı yaki subyekt penen obyekt arasındaǵı qatnaslardı (baslawısh-baslawısh, baslawısh-tolıqlawısh, tolıqlawısh-tolıqlawısh, tolqıqlawısh-baslawısh hám.t.b) ańlatıwǵa tiykarlanadı. Izbe-iz baylanıslardı qáliplestiriwde bayanlawısh penen pısıqlawıshtıń roli anaǵurlım az.

Solay etip, leksikalıq tákirarlar teksttegi gáplerdi baylanıstırıwdıń keń tarqalǵan usıllarınıń biri bolıp, onıń keń qollanılatuǵının sóylew ámeliyatınıń ózi dálillep kórsetedi. A.M.Antipova sóz hám gáplerdiń tákirarlanıwı, ásirese, spontan dialoglıq sóylesiwde kóp ushırasatuǵınlıǵın aytadı [1:10]. N.Yu. Shvedova bolsa «erkin sóylesiw derlik barlıq waqıtta dialogtıń konstruktiv elementi sıpatında tákirardı óz ishine aladı» - dep jazadı [8:285]. Haqıyqatında da, biz qaraqalpaq dialoglıq sóylesiwlerin analizlep qaraǵanımızda dialoglarda leksikalıq tákirarlardıń hár túrli formada jiyi qollanılatuǵınlıǵın anıqladıq.

Mısalı,— Xojalıq neshe tonna paxta jetistiredi?

— Segiz mıń úsh júz...

—Sonıń jartısı ótirik cifr, solay ma?

—Ol ne degenińiz, ***joldas***...

— ***Joldas*** deme, sen maǵan, men saǵan ***joldas*** emespen. Onnan da ayıbıńa shın kewilden ıqrar bol. Sonda eń joqarǵı jaza—***atıw jazasınan*** qutılasań.

—***Atıw jazası?***

—Awa, solay... Mámleket múlkin oǵada kóp muǵdarda talan-taraj qılǵan shaxslarǵa ***atıw jazası*** beriletuǵınınan xabarıń joq pa? (K. Karimov, «On úshinshi awıl» romanı, 124-bet)

Tematikalıq, kommunikativlik hám grammatikalıq jaqtan dialogtaǵı replikalar arasındaǵı baylanıs monologlıq teksttegi górezsiz gápler arasındaǵı baylanıstan aytarlıqtay ózgeshelikke iye emes. Olar arasındaǵı ayırmashılıq, tiykarınan strukturalıq jaqtan kózge taslanadı

Dialog replikaları arasındaǵı tematikalıq hám kommunikativlik baylanıs juwap replikalardıń ózine tán strukturalıq dúzilisinde kórinedi: a) dialoglıq tekstte, ádette sáwbetlesiwshiler ushın belgili bolǵan tema sheńberinde pikir almasıladı. Sol sebepli bildirilip atırǵan pikirler tolıq emes gáp túrinde berilip, dialogtı dúziwshi gáplerdiń mazmunı sáwbet baslanıwında aytılǵan gáp penen ayqınlanadı.

b) sáwbetlesiwshi tárepinen ayrıqsha ekspressivlik penen qabıl etilgen stimul-replikanıń qanday da bir sózi yamasa sóz dizbekleriniń biri juwap replikada ózgerissiz yamasa túrli qosımsha mániler menen, yaǵnıy túrli affiksler, kómekshi sózler menen qosılıp hám de intonaciya ózgeriwi menen tákirarlanadı [7:562-563].

Ilimpazlar tárepinen dialoglarda tákirardıń tómendegidey túrleri bar ekenligi aytıladı. Sózlerdiń hár túrli formalarda tákirlanıwı sáwbetlesiwshi tárepinen usı sózge qosımsha máni júklengende júzege keledi hám bul qosımsha máni hárqıylı affiksler járdeminde bildiriledi. *Mısalı, Adamlardan bólingennen keyin jalǵız ketip baratırǵan Almaǵúldiń izine jetip aldım. Qapa edi.*

*— **Saǵan oyın unamadı ma**? — dedim oǵan qaptallasıp júrip.*

*— Maǵan **oyın** kerek emes, shın kerek!*

*— Saǵan bir nárse **aytpaqshı edim**.*

*— Úlmekenge **ayta berin?***

— Saǵan ne!

— Men esitpeymen!

Tutlıǵıp tilim tańlayıma tıǵılıp qaldı.

*— Kewlimde **árman bolmasın!** — dedim oǵan jalınıp.*

— *Men sendey **ármanlı emespen**.*

— ***Ármansızbısań?***

— ***Ármansızban!***

Qız kewilsiz kúldi. Eralınıń tamınıń artındağı, úlken qıysıq aq taldıń astındağı arba jolda onıń bileginen usladım. Qolları ıssı edi.

— Aytatuǵınıńdı ayt! — dedi ol julıp alǵanday etip. Kóp turdıq. Bárin aytıp berdim. Onıń isengisi kelmedi. Ol talǵa súyenip turıp, bárin muńayıp tıńladı.

— Bári-bir, — dedi ol, bir waqıtta bosasıp. — Saǵan úyińniń ishi Úlmekendi aldırmay qoymaydı.

*—**Qashıp ketemiz**! — dedim men sol minutlarda hesh nárseni oylap turmastan.*

*—**Kete beriń**, jollarıń bolsın!*

—Joq, seniń menen ekewmiz.

*—Men heshqayda **barmayman!***

*—**Barasań**!*

—Adamlardıń «buzaqı» degenin esitip júremen be? Keyninen ne boladı?!

*—Men heshnárseniń keynin **oylap turǵanım joq**.*

*—**Sen oylamasań basqalar oylaydı.** (U.Pirjanov, «Aq tal astındaǵı aqsham» povesti. 33-34-bet)*

Tekst ishinde tákirarlar soraw almasıqları menen de birge qollanılıwı múmkin.

Bunnan biyxabar Maman birazdan keyin basın kóterip xannıń sorawına ún qattı:

— Gáptiń qarnı qulaq boladı, xanımız.

Xannıń túsi suwıdı. Biraq ózin aldırmawǵa tırıstı.

— ***Joldıń iyesi kim boladı, biy?***

— ***Joldıń iyesi tuyaq boladı, xanımız.***

— ***Eldiń iyesi kim boladı?***

— ***Eldiń iyesi aqıllı xan boladı, xanımız.***

Xan murtlarınıń ushın awzına salıp jalmadı.

Kúymeniń degershikleri tasqa dúkti me, sart-sart etip awdańlap ketti. Xan ashıwlı bir nárse demekshi bolıp turdı da:

— ***Sheshenliktiń kúshi nede? — dedi.***

— ***Sheshenliktiń kúshi shınlıqta, xanımız, — dedi Maman.***

— ***Xannıń kúshi nede?***

— ***Xannıń kúshi áskerinde, xanımız.*** *(T.Qayıpbergenov ««Maman biy ápsanası» 83-bet)*

Sonıń menen birge qaraqalpaq tilindegi kórkem tekstlerdi analizlep qaraǵanımızda sáwbetlesiwshi ayırım maǵlıwmatlardı tolıq qabıl etpegenligi nátiyjesinde sózlerdi soraw formasında qayta tákirarlaw múmkin.

*Mısalı, Allayar eskekte edidaǵı, "dáryanıń qayeri **sayız**, qayeri tereńligin sen emes, men bilemen!" dep rulge Esjan ǵarrınıń ózi shıqtı. "Usınshelli en jayıp atırǵan aydınnıń **sayız** jerin bilsemdaǵı ózimniń **sayız** jerimdi ózim bilmeydi ekenmen!" dedi bılayıraq shıqqan soń ǵarrı. Eskektegi bala tańlandı: "—Ata! Adamnıń da **sayız** jeri bola ma eken?!!"*

*—Adamnıń **sayız** jeri dım kóp boladı eken, balam! — dedi ǵarrı ókinishli epkinde. Sol **sayız** jerińdi bilip júrmeseń, ıǵbalıńnıń kemesi qayırlap qaladı, talabıń júrmeydi...*

—Ne ushın?

—Sebebi, talabıńdı da júrgizetuǵın sol ıǵbal kemesidur, ol qayırlasa, isińniń atı joq, talabıń qalay júredi, isiń qalay ónedi, is ónbegen soń talap júre me, baxtıń ashıla ma?!!

—Ata-a, —dedi bala eskektiń shalnılın egleńkirep. —Bir nárse sorayın ba?

—Soray be-er, tartınba!

*—Siz **sayız** jerińizdi qalay bildińiz?*

—Bilgenim joq, Qumınger kórsetti. (Sh.Seytov, "Shırashılar", 60-bet)

Juwmaq: Juwmaqlap aytqanda, tekst ishinde sóz hám sóz dizbeklerin qayta tákirarlaw arqalı gápler arasındaǵı semantikalıq hám strukturalıq baylanıs ornatıladı. Bul usıl teksttiń pútinligin, izbe-izligin hám logikalıq dawamlılıǵın támiyinleydi. Solay etip, leksikalıq tákiraralar tekstti bir pútin sistemaǵa aylandıratuǵın, onıń mazmunlıq úzliksizligin támiyinleytuǵın eń nátiyjeli baylanıstırıwshı qurallardan biri bolıp esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Анипова А.М. Просодические средства ритмизации спонтанной диалогической речи. // Теория и практика лингвистического описания разговорной речи. Вып.7.4.1. – Горький, 1976.
2. Бельчиков Ю.А. Нужно воспринимать жизнь во всём её блеске, красоте и богатстве красок (К.100-летию со дня рождения К.Г.Паустовского). // Русский язык в школе, 1992, №2. – С.31-36.
3. Будагов Г.А. Что такое развитие и совершенствование языка? – Москва: «Наука», 1997.
4. Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. Sintaksis. – Nókis: 2009.
5. Солганик Г.Я. Синтаксическая стилистика. – Москва: «Высшая школа»,1973.
6. Супрун А.Е. Повтор в лексической структуре текста. // Язык-система, язык-текст, язык-способность. – Москва: МГУ, 1995.
7. Татарская грамматика. Т.111. Синтаксис. – Казань: 1995.
8. Шведова Н.Ю. Очерки по синтаксису русской разговорной речи. – Москва: 1960.

ӨЛШЕМ ТҮСИНИГИНЕ ҚАТНАСЛЫ СОМАТИКАЛЫҚ ФРАЗЕОЛОГИЗМЛЕР

Шынназарова Саодат Жубатхановна – *филология илимлериниң кандидаты, доцент*
saodatsynnazarova@gmail.com
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

СОМАТИЧЕСКИЕ ФРАЗЕОЛОГИЗМЫ, ОТНОСЯЩИЕСЯ К ПОНЯТИЮ МЕРЫ

Шынназарова Саодат Жубатхановна – *кандидат филологических наук, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

SOMATIC PHRASEOLOGISMS RELATING TO THE CONCEPT OF MEASURE

Shinnazarova Saodat Zhubatkhanovna – *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: фразеологизм, соматизм, сема, лексика-семантика, фонетика, компонент, концепт, лингвомаданий таҳлил, фразеологик луғат.

Резюме. Мақолада туркий тилшуносликда, жумладан, қорақалпоқ тилшунослигида мезуратив соматик фразеологизмлар масаласи ҳақида сўз юритилган. Мезуратив соматик фразеологизмларнинг қорақалпоқ тили бадиий асарларда қўлланилишига эътибор қаратган. Қорақалпоқ тилидаги фразеологик луғатларда маъноларининг изоҳига шарҳ берилган.

Ключевые слова: фразеологизм, соматизм, сема, лексика-семантика, фонетика, компонент, концепт, лингвокультурологический анализ, фразеологический словарь.

Резюме. В статье рассматривается вопрос мезуративных соматических фразеологизмов в тюркском языкознании, в том числе в каракалпакском языкознании. Он обратил внимание на использование мезуративных соматических фразеологизмов в художественных произведениях каракалпакского языка. В фразеологических словарях каракалпакского языка дается разъяснение их значений.

Key words: phraseology, somatism, sema, vocabulary-semantics, phonetics, component, concept, linguistic and cultural analysis, phraseological dictionary.

Summary. The article discusses the issue of measurative somatic phraseological units in Turkic linguistics, including Karakalpak linguistics. He paid attention to the use of mesurative somatic phraseological units in Karakalpak literary works. Explanations of their meanings are provided in phraseological dictionaries of the Karakalpak language.

Кирисиў. Ерте ўақытлардан-ақ адам баласы тәбият, әтирапындағы қубылысларға өз баҳасын берип, қандай да түсиникти өз дене мүшелери менен байланыстырыў арқалы түсинген.

Бизге белгили болғанындай-ақ, қарақалпақ халқы да көп ғана халықлар сыяқлы өлшеў әсбапларына ийе болса да (тәрези, безбен, т.б.) аралықты, узақ яки жақын жердеги нәрсени, адамның (зат, предмет), сондай-ақ, адамның қәсийетлерин (сумлық, ақыл, ой-пикир) т.б. өлшеўде, баҳалаўда дене мүшелери қатнасында түсиндирген. Бул дәслеп туўра мәнисте қолланылса да, ақыл-ой, менталлық тереңлигине қарай, соңын ала аўыспалы түрде фразеологизмлер қурамына өткенлигин көремиз.

Әдебиятлар анализи ҳәм методология. Қарақалпақ ҳәм инглиз тилиндеги лакуналар ҳаққында Р.Жумамуратова: «адам денеси бойы (бел, көкирек, мойын), аяғы (табан, тобық, дизе, қәдем), қолы (тирсек, қулаш, қысым, қарыс, улыўма бармақлар) ҳәм басқа ағзалары дәслепки өлшеў қураллары сыпатында кең қолланылған. Инглис тилинде сөйлеўши халықлар, яғный, Англия ҳәм АҚШ мәмлекетлери елеге шекем ескиден қалған өлшеў бирликлери дюйм, фрут, ярдлардан пайдаланады» [3:14].

Фразеологизмлер қурамында *ели, қулаш, қарыс* т.б. қарақалпақ тилиндеги өлшем бирликлери аңлататуғын бирликлери менен келетуғын фразеологизмлер де ушырасады. Мысалы:

Еки *ели* аўзына беккем болыў.

Тили бес *қарыс*, тили *қулаш жарым*, маңлайы *жети қарыс* ашылыў т.б.

Бунда «ели – бармақ енине тең өлшем» [4:234] болса, «қарыс – бас бармақ пенен кишкене бармақ арасындағы өлшем мөлшери» [5:368], қулаш – 1. еки қолдың кергендеги аралығы; 1.узынлықты билдиретуғын өлшем бирлиги» [6:33].

Изертлеўдиң жүзеге келиўинде көркем-эстетикалық, структуралық анализ методларынан пайдаланылды.

Талқылаўлар ҳәм нәтийжелер. Қарақалпақ соматикалық фразеологизмлери қурамында *қол созым жер* – оғада жақын аралық, *көз ушында* – көзге көринетуғын жер, бирақ узақлаўда, *тили сала қулаш* – көп сөйлейтуғын адам мәнисин билдирип, «тили бир қарыс, (тили бир қулаш) фразеологизмлери сөйлемшек, мақтаншақ адам» мәнилерин билдиреди [2:146].

Бармақ, саўсақ соматизми қатнасындағы фразеологизмлер:

Бармақ бүгип санағандай – аз, азғантай деген мәнилерди билдиреди. Себеби адамда қол ҳәм аяқ бармақлары санаўлы, он данадан. Сонлықтан белгили шектеги, шендеги, өлшемдеги нәрселерди қол менен, бармақ пенен санаў дәстүри ертеден-ақ қәлиплескенлигин усы фразеологизмлер арқалы көриўге болады.

Бармақ пенен санаса болады – «жүдә аз, сийрек» [2:23], *бармақ ушы* – аз, азғантай нәрсени өлшеў ушын қолланылады.

Бес саўсағындай белгили – жүдә анық, айдай түсиникли. Ерназар Алакөздиң усы жерлерде жасағанлығы расқа келеди, себеби бул жерлерди *бес саўсағындай билгенлиги* «Изим»қорғанын қурып, халқының азатлығы ушын өмириниң соңғы күнлерине шекем аянбай саўаш жүргизген (Ү.Нийетуллаев).

Бас соматизми қатнасындағы фразеологизмлер:

Бас – адам геўдесиндеги ең жоқарыда жайласқан дене болып, қарақалпақ тилинде қандай да тәрепти өлшеў де тутас дене узынлығы аяқ ҳәм бас мүшелери арасында екенлигин теңлестирип өлшеў жағдайында да қатнасады.

Бастан асады – жүдә көп, мол деген мәнилерди аңлатады. Мысалы: Жумыс *басынан асып* атыр (С.Салиев).

Бунда жумыстың шексиз оғада көплиги нәзерде тутылған.

Бастан-аяқ – бул фразеологизм көбинесе, ўақыт өлшемин аңлатыўда қолланылады. Бастан аяқ – «ҳәммеси тутас, түўел» деген мәнилерди аңлатса, төмендеги мысалды ўақыт мәнисин аңлатқан: Мерекениң *басынан аяғына шекем* атқарған. (У.Атажанова)

Адамның қуўанышының муғдары оғада көп, мол екенлиги *басын көкке жеткерди* – марапатланыў, *басы аспанға жетти* – шадланды, қатты қуўанды, ал, *бас-аяғы жоқ* – белгили өлшемде емес, шексиз деген мәнисти аңлатады. Бул бир *бас аяғы жоқ* әңгиме болды. (Қарақалпақ фольклоры).

Бел соматизми қатнасқан фразеологизмлер:

Кесе белден сөйлеў – гәптиң басланыўы яки соңы емес, ал ортасынан сөйлеў яки мәселени бирден қойыў. Бел адамның геўдесинде орта бөлиминде жайласқан мүше. *Белден мирәт салыў* – оғада қыймаслық пенен, шын кеўилден, шынтлап мирәт етиў көринисин берип, адамның миймандослығының белгисин бел мүшеси арқалы билдирген.

Бет соматизми қатнасқан фразеологизмлер:

Бетине бес ели ширкеў болды – уятқа қалды мәнисин билдирип, көп бийабырайшылық жағдайдың уят, ҳүрметтиң кем екенлиги өлшемин аңлатып келген. Қызының бул қылықлары ата-анасының бетине *бес ели ширкеў* болды (Г.Қуўанышбаева).

Аяқ соматизми қатнасқан фразеологизмлер:

Қарақалпақ тилинде көп нәрсени, аралықты, жол, атыз ҳәм т.б. түсиниклерге анықлықта қол ҳәм аяқ дене мүшелери арқалы өлшеген. Сонлықтан, тилде аяқ соматизминиң өлшем бирлигин аңлатып келиўде фразеологизмлер қурамында келиўи оғада өнимли.

Бир аяғы гөрде, бир аяғы жерде – бул фразеологизм бириншиден, әбден қартайған адамды да, екиншиден, халықтың ментал пикирлеўинде ҳәмилели ананың жас босаныўына жақынласқан ўақты да өмир менен өлимниң арасындағы өлшемде деген түсиникти аңлатыўда усы фразеологизмнен пайдаланады. Мысалы:

Бир аяғы усы жерде, бир аяғы ол жерде болып – бул *тез бар, жуўыр* деген мәнисти аңлатады. *Бастан аяқ* – толығы менен, тутас. Китапты *басынан аяғына шекем* басымды көтермей оқыдым (К.Рахманов).

Көз соматизми қатнасқан фразеологизмлер:

Адам баласы әтирапты көз дене мүшеси арқалы көриўи менен бирге, көзи арқалы шенейди, сол зат яки нәрсениң үлкен кишилигин, мөлшерин аңлайды. Сонлықтан көз компонентли фразеологизмлер қарақалпақ лингвомәдениеттаныўда, басқа дене мүшелерине қарағанда көбирек қатнасады. Мысалы: *Көз алдында* - жүр, тур, бетпе-бет. Бул мәни аралықты билдиреди. Мысалы: Баллары *көз алдында* ержетти (У.Атажанов).

Көзди ашып жумаман дегенше – Бул оғада тез, жылдам ўақытта болып өткен ҳәдийсе, ҳәрекет. Мысалы: Қызкеткенниң *көзди ашып-жумғанша* тасығанлығы соншелли, кенарынан шығып кете жазлады (Ш.Сейитов).

Көз бенен қастың арасында – бул фразеологизмде ўақыт аралығы өлшеминде тезликти, демде, бирден болған жағдайды аңлатады. Мысалы: Жаңағы жаўлары *көз бенен қастың арасында* шөжеңди қағып кете береди (А.Әбдиев).

Көз жетер жер – жақын аралық, алыс емес. Соң билсек Арал екен, *көз жетер жерде* ел жоқ (Т.Қайыпбергенов). *Көз жетпес* – оғада алыс, жүдә узақта деген мәнини аңлатады. Мысалы: *Көз жетпес* бийиклерди аңсаған халықтың қыялын тәжирийбели Хийўа ханы уғып, салық жыйнаўға жиберген қырық нөкериниң бос қайтқанына, жасаўылбасының өлгенине гийне сақламапты (Т.Қайыпбергенов).

Көзин ашқалы – бул өмири бойы, туўылғанынан баслап деген мәнисти, ўақыт өлшемин аңлатыўда қолланылады. Мысалы: Бурын *көзин ашқалы* көрип киятырған көп қабатлы жайлар суп-сулыў, түрли бояўлар менен сырланған(К.Рахманов).

Көзиниң ушында//көзиниң алдында – оғада узақта ҳәм оғада жақын аралықта, ал *көз житиримде* – көз бенен көрип жете алыўы шени узақта болған аралық мәнисин аңлатады. Осса, анаў *көз ушында* киятырған сениң әкең, Идирейис аға-аў (А.Әбдиев). *Көзиниң алдында* жалған адамлар, қулағы түбинде жалған адамлар (С.Ибрагимов). *Көз житиримди* қуўсырып, дәрьядай йошып шағлады (С.Хожаметов).

Көкирек соматизми қатнасқан фразеологизмлер:

Көкирек аўзынан келди – бул фразеологизмди Қ.Пахратдинов ҳәм Қ.Бекниязов фразеологиялық сөзлигинде *қыйналды* деген мәнисти аңлатады деп түсиндирме береди [2:23]. Мысалы, адам басына түскен қандай да бир қыйыншылық өлшеми оғада көп екенлигин аңлатыўда қолланылыў менен бирге, туўра мәнисте де бойы адамның көкирек аўзына келетуғын нәрсени сүўретлеўде де қолланылады. Мысалы: Етеги *көкирек аўзыма* келип тур, турпатлы екен. (Г.Қуўанышбаева). Бунда етектиң бойының бийиклигин көрсетиў мәнисинде, оның өлшеўде адамның көкирегин өлшеў объекти сыпатында қолланылған.

Қабырға соматизми қатнасқан фразеологизмлер:

Қабырға – адам дене мүшесинде сүйек мәнисин аңлатады. Әдетте, сүйек концепти қарақалпақ тилинде жақынлық, ағайиншилик, адам ҳәм жақын туўысқанлық мәнилерин де аңлатады. Мысалы:

Бир қабырға жақын – бул фразеологизм аталас, жақын адам, ал қарақалпақ тилинде арқа диалектинде болса «Қыз алыспайтуғын ағайин» (Мойнақ районы, Шеге) деген мәнисти аңлатады [1:76].

Қас соматизми қатнасқан фразеологизмлер:

Қарақалпақ лингвомәдениеттаныўында қас ҳам көз соматизми қатнасқан фразеологизмлер көбинесе, ўақыт өлшеми, белгили сәт, мәўрит аралығын аңлатыўда колланылады. Мысалы: *Қас қағымда* – тез бирден, демде; *қас қаққанша* – бирден, тез; *қас пенен көздиң арасында* – жылдам, тез деген мәнилерди билдиреди. *Қас қағымда* жалыныў нәўбети Мамонтқа жетти (К.Рахманов).

Қол соматизми қатнасқан фразеологизмлер: Қол менен әдетте, көпшилик зат нәрсени өлшеў ушын пайдаланылады. Мысалы, бир нәрсениң узын яки келтелигин, оғада узын нәрселерге қол менен өлшеп болмағанлықтан оның қол жетпеў мәниси, кейин ала аўыспалы мәниде колланылған деп есаплаймыз. Мысалы: *Қол жетерли* – жүдә жақын, алыс емес деген мәнисти аңлатса да, *қолы жетимли* (баҳа) сол өлшемге, нәрсеге қолы, жағдайы, ақшасы жетеди деген мәнисти аңлатады. Ал, *қол жетпейтуғын, қол жетпес* (әрман) – алыс, узақ деген мәнисте узақ ўақыт муғдары ядросы менен келеди.

Қолы жетеди – хеш нәрседен мүтәжлиги жоқ, *қолы жетпейди* – күш-қудирети жоқ, *қолы жетти* – адамлар қандай да бир нәрсеге ийе болды дегенди билдиреди.

Мурын соматизми қатнасқан фразеологизмлер: Мурын соматизми қатнасқан фразеолгизмлер де оғада жақын аралық деген мәнис аңлатады. Ашыўы *мурнының ушында* – ашыўшақ, күйгелек, өкпелегиш адам; *Мурнының астында* – жақын жерде, таныс жерде. Мысалы: *Мурнының астында* не болып атырғанынан бийхабар. (М.Нызанов).

Мурны әл аспанда – бул фразеологизм шегараланыў реңки басым болып, аралық бас мүшесинде жайласқан мурынның бийикте, жоқарыда деп көрсетилиўи сыяқлы қәсийетлерди көрсетеди. *Мурны аспанда*, кеўли айларда болды, дәўири шым-шытырық болған шөгирме (И.Юсупов).

Тобық соматизми менен келген фразеологизмлер:

Тобық – аяқ мүшесиниң меронимлик бөлеги. Қандай да бир нәрсени өлшеў. Мысалы, суўдын тереңлигин өлшеўде де туўра мәнисте суў *тобықтан келеди* деп түсинилсе, ал фразеологиялық мәниде *тобығына келмеў*- терең емес деген мәнисти аңлатады. Мысалы: *Тобығына шекем сумлық жайлаған* – оғада сумлықлы, ҳайяр деген мәнисте.

Тырнақ соматизми менен келген фразеологизмлер:

Тырнақ та адамның аяқ мүшесиниң бир бөлеги, көлеми киши. Сонлықтан бармақ компонентли фразеологизмлерди аңлататуғын мәнис киши нәрсе менен екинши нәрсени салыстырып, өлшемин көрсетиў нәзерде тутылады. Мысалы: *Тырнағына турмайды* – тең емес, *тырнақ илгендей* – аз ғана, азғантай, кишкене, *тырнақтың жасаўындай, тырнақтың ушындай* – аз ғана, азғантай, кишкене деген мәнилерди билдиреди. Мысалы: Қоңсылардан сорастырайын, бәлким *тырнақ илгендей* бир нәрсе таўып қаларман (А.Әбдиев)

Жуўмақ. Жуўмақлап айтқанда, қарақалпақ тилинде соматикалық фразеологизмлерде аяқ, қол, бас, бармақ, көз, бел, көкирек, мурын, қол соматизмлери қатнасыўы менен қандай да нәрсениң, адамның тәбиятына қатнаслы түсиниклерди олардың көлемин, өлшемин, мөлшерин аңлатыўда өнимли жумсалады.

Әдебиятлар

1. Насыров Д.С., Доспанов О.Д. Қарақалпақ тилиниң диалектологиялық сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1983.

2. Пахратдинов Қ., Бекниязов Қ. Қарақалпақ тилиниң фразеологиялық сөзлиги. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2018.

3. Жумамуратова Р.А. Қорақалпоқ ва инглиз тилларидаги лексика-фразеологик лакуналар тадқиқи чоғиштирма аспект): Филол.фан.б-ча.фалс док (PhD) дис.автореф. – Нукус, 2021.

4. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. 7 томлық. Үшинши том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2023.

5. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. 7 томлық. Төртинши том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2023.

6. Қарақалпақ тилиниң түсиндирме сөзлиги. 7 томлық. Бесинши том. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2023.

Ádebiyattanıw

A.ÁBDIEVTIŃ «ÁYYEMGI QARAQALPAQLAR» ROMAN-DIALOGIYASÍNDA FOLKLORIZMLERDIŃ QOLLANÍLÍWÍ

Allamuratova Zuxra Maxsetbaevna – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı, docent*
allamuratova@gmail.com
Qaypbergenova Azada Muratbay qızı – *magistrant*
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ФОЛЬКЛОРИЗМА В РОМАНЕ-ДИАЛОГЕ А.АБДИЕВА "ДРЕВНИЕ КАРАКАЛПАКИ"

Алламуратова Зухра Махсетбаевна – *доктор философии по филологическим наукам, доцент*
Кайпбергенова Озода Муратбаевна – *магистрант*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

THE USE OF FOLKLORISMS IN A. ABDIEV'S NOVEL-DIALOGUE "ANCIENT KARAKALPAKS"

Allamuratova Zukhra Makhsetbaevna - *Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Associate Professor*
Kaipbergenova Azada Muratbayevna – *master's student*
Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch so'zlar: folklorizm, mifologiya, afsona, rivoyat, roman, an'ana, tipologiya, obraz.

Rezyume. Maqolada yozuvchi Allanazar Abdievning «Ayyemgi qaraqalpaqlar» roman-dialogiyasidagi folklorizmlarning qo'llanilishi tahlil qilingan. Mazkur asardagi qo'llanilgan folklorizmlar orqali folklor va badiiy adabiyot orasidagi bog'liqlik jihatlari aniqlangan.

Ключевые слова: фольклоризм, мифология, легенда, миф, роман, традиция, типология, образ.

Резюме. В статье анализируется использование фольклоризмов в романе-диалоге писателя Алланазара Абдиева "Ayyemgi qaraqalpaqlar" Через фольклоризмы, использованные в данном произведении, были выявлены аспекты взаимосвязи между фольклором и художественной литературой.

Key words: folklore, mythology, legend, tale, novel, tradition, typology, image.

Summary. The article analyzes the use of folklorisms in writer Allanazar Abdiyev's novel-dialogue "Ayyemgi qaraqalpaqlar" Through the folklorisms used in this work, the connections between folklore and literature are revealed.

Kirisiw. Xalıq dóretiwshiliginiń qáliplesken dástúrleri jazba ádebiyat ushın kórkem-estetikalıq dereklerdiń biri bolıp esaplanadı. «Hárbir milliy ádebiyat óziniń baslanıwı hám onnan keyingi rawajlanıw basqıshlarında sol xalıqtıń awızeki dóretiwshiligine onıń jetekshi dástúrlerine tayanadı. Sebebi, kórkem dóretiwshilik processiniń hárbir basqıshı insaniyattıń kórkem sanasınıń ózinen aldıngı basqıshlardı hám onıń nızamlı rawajlanıwınan ibarat» bolıp esaplanadı [1:26]. Sol sıyaqlı búgingi ádebiyattanıwda folklor menen jazba ádebiyat arasındaǵı baylanıslardı izertlew arqalı kórkem oy-pikirdiń jetekshi principlerin belgilew áhmiyetli máselelerden sanaladı. Folklordıń tásiri hám jazıwshınıń xalıq awızeki dóretiwshiliginen paydalanıwda novatorlıqqa umtılıwı kórkem sheberliktiń ózine tán qırların payda etedi.

Ádebiyatlar analizi. Maqalamızda aldımızǵa qoyǵan maqsetimiz A.Ábdievtiń roman jazıwda folklorǵa jazıwshınıń dóretiwshilik qatnasınıń ózine tán kórkem sheberligin ashıp beriwden ibarat. Biz birden romandaǵı folklorizmlerge toqtamastan aldın folklorizm túsinigine azı-kem toqtalıp ótsek. Bul boyınsha ilimpazlar hár qıylı ilimiy-teoriyalıq pikirler aytadı. Belgili ilimpaz G.S.Vardugina [2], N.E.Ukrainceva [3] hám t.b. Bunnan tısqarı, folklorizmler boyınsha jergilikli ilimpazlardan O.Sobirov [1] B.Sarımsaqov [4], G.Begmuratovalar [6] ilimiy izertlew jumısların alıp barǵan.

Tiykarǵı bólim. B.Sarımsaqovtıń «Folklorizmler tipologiyasına baylanıslı» degen maqalasında: Hárqanday folklor ónimi folklorizm esaplana bermeydi… Folklorizm ataması professional sóz sheberi tárepinen zamanagóy sániyat penen ádebiyatqa engizilgen folklor materialınıń tábiyatın júdá anıq sáwlelendiredi. Sebebi, jazba ádebiyat yaki basqa kórkem óner túrleri quramındaǵı folklorǵa baylanıslı barlıq material endi óziniń tábiyiy jaratılısı, janlı jasaw hám funkciya orınlawshı bolıp qoymay, sol materialdıń professinal dóretiwshi tárepinen, birinshi gezekte dáwir talabı, onıń dóretiwshilik manerası hám stili sıyaqlılar menen baylanıslı kórkemlik maqsetine úziliksiz baǵdarlanǵan, ekinshi márte jańarǵan forması. Usı kózqarastan, jazba ádebiyat quramında folklor joq, al folklorizmler bar» degen juwmaqqa keledi [4:37-45].

Folklorizmler túsinigine tolıq anıqlama beretuǵın bolsaq: «Folklorlıq dástúr qáliplesken dóretiwshilik usıldıń dawamı, al ádebiyattaǵı dástúr eskini ózgertpey qollanıw emes, kerisinshe, onı ózgertip rawajlandırıw, jalǵastırıw. Sonlıqtan, ádebiyatta daralıq-individul sıpat basım boladı da, avtor ózine deyingini qaytalamaydı, burıngını sińire otırıp ózi qabıllaǵan shınlıqtı xalıqqa qaytadan jańarǵan túrinde usınadı. Ilimde bunı «folklorizm» dep ataydı» [5].

Bul atama «folklor menen shuǵıllanıwshı hám qızıǵıwshı degen dáslepki mánisinde júdá tar bolıp, házirgi dáwir qaraqalpaq ádebiyattanıwında «folklorizm» terminin folklor materialın sheber kórkem ózlestiriwshi mánisinde jazıwshılar hám shayırlar dóretiwshiligine baylanıslı oǵada keń mánide túsiniw hám talıqlaw maqsetke muwapıq» [6:35].

Joqarıda kórsetilgen ilimpazlardıń ilmiy-teoriyalıq pikirlerin maqullaǵan halda A.Ábdievtiń «Áyyemgi qaraqalpaqlar» romanınıń qurılısındaǵı jazıwshınıń

folklorǵa qatnaslı orınlarına «folklorizm» ilimiy terminin qollanǵanbız.

A.Ábdievtiń «Ómir, ólim hám ómir» romanınıń birinshi kitabı «Áyyemgi qaraqalpaqlar» shıǵarmasında hár qıylı formalarda folklorizmlerden sheberlik penen paydalana alǵan. Mısalı, romanda: qaharmanlıq dástanlardaǵı folklorlıq motivlerden, terme-tolǵawlardan, ańız hám ápsanalardan, salt-dástúr jırlardan, kishi folklorlıq janrlar – naqıl-maqallardı kóriwimizge boladı hám bulardıń hárbiriniń óz poetikalıq funkciyası bar.

Romanda sak-massagetlerdiń payda bolıwı, olardıń qalay qaraqalpaq xalqına baylanıslı ekenligi haqqında ańız hám ápsanalar menen tolıqtırılǵan syujet bar. Avtor bul syujetti bayıtıwda túrli folklorlıq janrlardan, folklorlıq bayanlaw usılların hám motivlerden paydalanǵan. Romanda qaharmanlıq dástanǵa tán bayanlaw usılları hám motivlerdi, naqıl-maqallardı, túrli aytım hám ańız-ápsanalardı kóbirek ushıratamız.

Shejirege tán prologtan soń, avtor tiykarǵı syujetke kirisedi. Syujet Massagettiń Qońırat arısı qıyat qáwiminiń kósemi Aq Alp Saqtıń ulı Qaratas-Qayraqtıń batır sıpatında tuwılıp, kámalǵa keliwi, onıń erjetiwi hám batırlıq mashqılardı orınlap ósiwi menen baslanadı. Barlıq qaharmanlıq dástanlarda batırlarǵa usı tárizde sıpat beriledi. Bul jerde avtor «Alpamıs», «Qoblan», «Edige» dástanlarındaǵı batırlardıń tuwılıwı, ǵayrıtábiyiy sıpatlar menen erjetiwi sıyaqlı motivlerdi qollanǵanlıǵın kóriwimizge boladı. Biraq, jazıwshı A.Ábdiev batırdıń káramatlı belgiler menen tuwılıw procesin bayanlap otırmaydı. Bul romannıń tiykarǵı bas qaharmanı Qaratas-Qayraq emes ekenliginen derek beredi. Biraq soǵan qaramastan Qaratastıń batırlıq sıpatların folklordaǵı Alpamıs, Qoblanlar sıyaqlı táriypleydi:

«Ol bala waqtınan baslap at minip, «kókbóri» oyınına túsip, jarıslarda qatnasıp, kózge iligip kiyatır. Óspirimlikke jetiwi menen jawıngerlik mashqılarda júripti. Jayaw, atlı qılıshlasıw, nayzalasıwdan baslap, eki júzli aybaltada, qalqanda háreketleniw, qollanıw sheberliklerin, qorǵanıwdan baslap, hújimge ótiw jatlıǵıwların ótti. Shawıp kiyatırǵan at ústinde qılıshlasıw, nayzalasıwda da, at ústinde baratırıp aldıdaǵı, arttaǵı, qaptaldaǵı dushpandı oqjaydan atıp túsiriwde de, shawıp baratırǵan at qaptalında, bawırında tura alıwdan da, attıń bawırınan aylanıp, qayta erge qonıwǵa deyingi ámel-usıllardı qunt penen úyrengen: at útinde pıshıq sekilli háreketlenedi» [7:27]. Alpamıs, Qoblan, Edigelerdiń de batırlıq sıpatları, jawıngerlik ónerlerin iyelewi, ózi jasap atırǵan aymaqtıń eń alǵır azamatı bola alıwı súwretlenedi.

Qaharmanlıq dástanlarda batırdı ideal, heshqanday kemshiliksiz súwretlew tradiciyası bar. Sebebi xalıq neshe jıllar dawamında dástandaǵıday qaharman-batırlardı romantizaciya etip kelgen, sonlıqtan da jırawlar olardı úlken sıpatlar menen táriyiplegen. Hátteki qasındaǵı ekinshi dárejeli obrazlarǵa da (súyikli yarı, jora-joldası, mingen atı) aqıllılıq, sadıqlıq, danıshpanlıq, mártlik sıyaqlı sıpatlardı sińdirgen. Máselen, Alpamıstıń atı Bayshubar jılqılardıń ishinde aǵlası, al qalıńlıǵı Gúlparshın bolsa, aqıllı, opalı hám gózzallıqta teńi joq qız. Bular batır obrazınıń ele de ideallasıwına alıp keledi. Dástanlardaǵı usı sıpattı jazıwshı Qaratas batır obrazına da jámlegen. Qaratastıń qalıńlıǵı Qarakóz, onıń atı Bayshubar da teńsiz etip súwretlenedi. Avtor Qarakózdi túrli kórkem súwretlew quralları menen asırıp táriyiplemese de, onıń aqıllı hám parasatlı ekenligin syujet dawamında anıqlastırıp beredi. Al atı Bayshubarǵa (Qarakózdiń de atı súwretlenedi, atı "Torı") bolsa tómendegishe táriyip beriledi:

«Ekewiniń atı da júzden júyrik, mıńnan shıqqan tulparlardan. Qaratastıń Bayshubar atlı qarabayırı Jılqıshı ata mingen jılqılar áwladınan eken. Shapqır, qarıwlı, iri turpatlı, uzın bel, suwsızlıqqa, ashlıqqa shıdamlı, tózimli, urısqa úyretilgen, qayırımlı-qayımshıl, qattı shawıp kiyatırıp birden jalt qaymıǵıp qalıw, izge shalt burılıw ma, jawdı, onıń atın tislew, tebiw kibi naǵız jawıngerlikke say qásiyetler boyında bar tulparlardan» [7:29].

At jigittiń joldası, degendey batırdıń batırlıǵı atınıń halatına da baylanıslı. Qaharmanlıq dástanlarda atqa da jawıngerlik sıpat júklenip, batırdı kóplegen qıyın jaǵdaylardan alıp shıǵıwshı, qorǵawshı etip súwretlenedi. «Áyyemgi qaraqalpaqlar» romanında obraz sıpatında kóterilmegeni menen, batırdıń joldası sıpatında beriledi. Bul da qaharmanlıq dástannıń janrlıq motivinen paydalanǵanınan dárek. Alpamıstıń Bayshubar, Qoblannıń Torı at, Edigeniń Sarı ala at atlı tulparları yańlı Qaratastıń jigitlik joldası Bayshubarı boladı. Bul Qaratastıń obrazın hám xarakterin jaratıwda dástúriy motivlerge súyengenliginiń belgisi sanaladı.

Sonday-aq qaharmanlıq dástanlarda batırlardıń boyında ilahiylıq, tábiyattan tıs kúshlerdiń tásiri boladı. Batırdıń ilahiy piri yamasa qollawshı ruwxı boladı. Máselen, «Alpamıs» dástanında erjetken Alpamıstıń boyına batırlıqtı quyıwshı, onı qıynalǵanda qutqarıwshı, durıs jol kórsetiwshi piri – Jayılǵan baba boladı. Jazıwshı A.Ábdiev te romanda Qaratastıń kewline nur quyıwshı pir haqqında bayanlaydı. Pir kelgennen soń, batırdıń boyında ózgerisler: kúsh, ıntıqlıq sıyaqlı sıpatlar artadı:

«Saydan dóńge kóterile baslaǵan Qaratastıń kózine appaq kiyimdegi appaq saqallı qarıyaǵa uqsas nurlı eles kórindi de onı orap aldı. Óziniń tula bedenine ıssı háwirdiń kirip, basınan baslap pútkil tánine, júrek, bawır, búyrek, ishek-shabaǵına sheyin, qol-ayaǵına, barmaq, tırnaq, tabanına shekem jaylaǵanın sezindi. Nur háwiri dım jaǵımlı, lázzetli edi deyseń, jigit biyxush halda, kózi jumılıp, júzi jadırap, kúlimsirep, óziniń hazarsız ǵana áste ep penen shóp ústine qulap baratırǵanın ańladı.

Bul jatısta qansha jattı, yadıńda emes, ózine kelgende átiraptı qoyıw qarańǵılıq qaplay baslaǵan ımırt eken, al óziniń bul jerge qapılǵanda ımırttan góshpisim erte kelgenin biledi» [7:92].

Usı jerde A.Ábdievtiń dóretiwshilik qatnasın seziniw múmkin. Bul pir tek batır Qaratasqa ǵana emes, al onıń qalıńlıǵı Qarakózge de iláhiy nur keledi. Bul tiykarǵı syujettiń Qaratastan awısıp, Tumarǵa (Tumariske, shıǵarmada usılay beriledi) ótip atırǵanlıǵınan dárek beredi. Sebebi usı waqıyadan soń Qarakózdiń boyına bala pitip, onnan Tumar atlı batır qız tuwıladı. Bunda biz jazıwshınıń dóretiwshilik qatnas islegenligin kóremiz. Sonday-aq, qaharmanlıq dástanlardaǵı jáne bir element batır tuwılmastan aldın onıń anasınıń jolbarıstıń júregine jeriwi. Bul folklorlıq motiv bolıp, jańa tuwılajaq batırdıń kúsh-qúdiretin, sıpatın arttırıp kórsetiw ushın qollanaıladı. Mısalı dál usınday motivti biz «Qoblan» dástananda Qoblannıń tuwılıwında da kórsek boladı. Bul dástandaǵı Qoblannıń tuwılmastan aldın-aq qaharmannıń er júrek batır tuwılatuǵınınan derek edi. Sol sıyaqlı A.Ábdiev romanda batır qız Tumarǵa usınday sıpatlardı júklew ushın qaharmanlıq dástannıń usı motivi tiykar bolǵan:

"-Júrek kerek...

– Júrek! Meniń júregim be? – deydi Qaratas hayranı shıǵıp.

– Jaq, jańa soyılǵan jolbarıstıń ıssı júregin jegim kelip turıptı. Dım háwes etemen. Aytpayın desem de, sabırsızlıq etip, shıdamay, al ayttım, aǵası. Seni qıyın awhalǵa qaldırıp turıppan...» [7:96].

Joqarıdaǵı sıpatlar avtordıń folklordıń dástan janrı elementlerin úsh maqsette paydalanǵan degen juwmaqqa kelemiz; birinshiden: Syujetti quraw hám rawajlandırıw maqsetinde, ekinshiden: obraz jaratıw ushın, úshinshiden: shıǵarma arxitektonikasın (kompoziciyasın) qurıw maqsetinde.

Dástannıń bunday janrlıq belgileriniń barlıǵı áste-aqırın jańa batır qızdıń – Tumardıń tuwılaman degenge shekemgi syujetti bayanlawda paydalanılǵan. Qaratas, Qarakózlerdiń xarakterlik sıpatın ashıp beriw hám Tumar qızdıń da obrazınıń jaratılıwına sharayat jaratıp beredi.

Juwmaq. Folklor hám ádebiyat baylanısın jańa ilimiy kózqaraslar tiykarında ádebiyattıń jetilisken janrı-roman hám hár jazıwshınıń jeke dóretiwshilik laboratoriyası mısalında úyreniw bizge ata-babalarımız dóretken milliy miyraslardıń házirgi dáwir ádebiyatınıń dóretiwshilik tájriybesindegi ornın durıs belgilep, xalıqtıń óz milliy miyrasına, tariyxına bolǵan kózqaraslardıń da anıqlastırıwǵa járdem beredi. Sol sıyaqlı biz qarastırıp ótken A.Ábdievtiń «Ómir, ólim hám ómir» romanında jazıwshı bul tájriybeden sheber paydalanǵanın ayrıqsha atap ótsek boladı. Biz bul romandı úyreniw arqalı, ondaǵı folklorizmlerdiń basqa jazba ádebiyat úlgilerinen parqlı túrde qollanılǵanlıǵın, olardıń poetikalıq funkciyasındaǵı ózine tán ózgesheliklerin folklorizmlerdiń poetikalıq funkciyası, folklorlıq obraz hám janrlardıń stilizaciyası sheberlik penen islengen bolıp, jazıwshınıń izlenisleri nátiyjesinde dóretiwshiliginde pútkilley jańa baǵdar, usıl hám sheberlik máselelerin anıqlastıra aldıq.

Ádebiyatlar

1. Собиров О Ўзбек реалистлик прозасы ва фольклори. – Тошкент: «Фан», 1979.
2. Вардугина Г.С. Фольклоризм как элемент поэтики:Автореф. дисс. … канд. Филол. Наук. – Челябинск, 1996.
3. Украинцева Н.Е. Фольклоризм прозы Ф. Абрамова (1970-1980 годов: характер, эволюция, типы, заимствований): Автореф. дисс. … канд.наук. – Бирск, 2010.
4. Сарымсақов Б. Фольклоризмлар типологиясы масаласига доир. // Ўзбек тили ва адабиёти. – Тошкент: 1990. №4. 37-45-б.
5. Обаева Г. Әдебияттаныў ғылымының бастаўындағы фольклорды игеру мәселеси. XIX Международная научно-практическая интернет-конференция. Проблемы и перспективы развития науки в начале третого тысячелетия странах СНГ).
6. Бегмуратова Г. Ғәрезсизлик дәўири қарақалпақ романларында фольклоризмлер. Диссертация жумысы. – Нөкис: 2019.
7. Әбдиев А. Әййемги қарақалпақлар («Өмир, Өлим ҳәм Өмир» диалогиясының биринши китабы). Роман. –Ташкент: 2025.

PROFESSOR K.QURAMBAEVTÍŃ ÁDEBIY BAYLANÍSLARDÍŃ RAWAJLANÍWÍNA QOSQAN ÚLESI

Ametova Muxabbat Orazimbetovna – *erkin izleniwshi*
ametovamukhabbat625@gmail.com
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

ВКЛАД В РАЗВИТИЕ ЛИТЕРАТУРНЫХ СВЯЗИ ПРОФЕССОРА К.КУРАМБАЕВА

Аметова Мухаббат Уразымбетовна – *самостоятельный соискатель*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

PROFESSOR K. KURAMBAEV'S LITERARY RELATIONS CONTRIBUTION TO PROGRESS

Ametova Muxabbat Orazimbetovna – *independent researcher*
Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch so'zlar: adabiy aloqa, badiiy tarjima, monografiya, adabiy maktab, turkiy xalqlar adabiyoti.

Rezyume. Maqolada taniqli o'zbek olimi Q.Quramboyevning ijodiy yo'li, turkiy xalqlar adabiy aloqalarida tutgan o'rni va ilmiy asarlarining ahamiyati haqida so'z boradi.

Ключевые слова: литературная связь, художественный перевод, монография, литературная школа, литература тюркских народов.

Резюме. В статье рассматривается творческий путь известного узбекского ученого К.Курамбаева, его роль в литературных связях тюркских народов и значение его научных трудов.

Key words: literary communication, literary translation, monograph, literary school, literature of the Turkic peoples.

Summary. The article discusses the creative path of the renowned Uzbek scholar K.Quramboyev, his role in the literary relations of the Turkic peoples, and the significance of his sciyentific works.

Kirisiw. Házirgi zaman dúnya ádebiyattanıwında jazba ádebiy janrlardıń qáliplesiwi hám evolyuciyalıq rawajlanıwın liropoetikalıq oylaw dárejesinde úyreniw principiniń ústemlik etiwi ádebiy processtiń milliy kórkem oylaw kontekstinde tutqan ornın belgilewge tiykar boldı. Etnomádeniy jaqtan bir-birine jaqın bolǵan xalıqlar ádebiyatınıń óz ara baylanısları hám tipologiyalıq uqsaslıǵın izertlew bárqulla ilimde aktuallıqtı júzege keltirgeni hámmemizge belgili. Usı orında, etnikalıq kelip shıǵıwı, social-mádeniy rawajlanıwı, kórkem dástúrleri, turmıs tárizi, tili hám milliy qádiriyatlarında ulıwmalıq bolǵan xalıqlar ádebiyatınıń janrlar sistemasın tariyxıy-genetikalıq jaqtan ulıwmalıq tiykarǵa iye ekenligi tiykarlandı. Bul bolsa Oraylıq Aziyanıń Aralboyı etnomádeniy arealında erteden qońsı bolıp jasap kiyatırǵan ózbek, qaraqalpaq hám túrkmen xalıqlarınıń ádebiyatındaǵı qosıq formalarınıń ráń-báreńligin ádebiy dástúrlerdiń milliy ózine tán ekenligi, dóretiwshilerdiń poetikalıq sheberligi, óz ara ádebiy baylanıslar, kórkem awdarma hám kórkem tásir procesi kontekstinde izertlewdiń keń múmkinshiliklerin jaratadı. Usınday múmkinshilikler ádebiyattanıw iliminde hár bir ádebiyatshınıń ádebiyattı hár túrli aspektte izertlewine keń jol ashqanı belgili.

Xalqımızǵa belgili ádebiyatshı alım Karimbay Qurambaevtıń ómiri, dóretiwshiligi, ilimiy miynetlerine názer taslaǵanımızda onıń xalıqlar arasındaǵı dos-tuwısqanlıqtı, ádebiy baylanıs máselelerin úyreniw menen ádebiyatlar ortasındaǵı ádebiy tásir, ádebiy tipologiyalıq uqsaslıq, stadial-analogiyanı ilimiy tiykarda tiykarlap, tuwısqan túrkiy xalıqlar ádebiyatınıń máselelerin salıstırmalı ashıp beriw menen ádebiyattanıw ilimine kirip kelgeni kózge taslanadı. Sonıń menen birge professor K.Qurambaev ádebiy baylanıs máselesine tereń aralasıp, kórkem ádebiyattıń milliy hám internacional ruwxın júzege shıǵarıwǵa, dóretiwshilik tájiriybeniń birqansha máselelerine kóbirek itibar qarattı. Biz de usı maqalamızda professor K.Qurambaevtıń ilimiy dóretiwshilik miynetleri, alımnıń ádebiy baylanıs máselelerin rawajlandırıwdaǵı xızmetleri haqqında sóz etpekshimiz.

Temaǵa baylanıslı ádebiyatlar. Marhum túrkmen alımı Axmet Mámmedov tuwısqan xalıqlar ádebiyatında ádebiy baylanıs máseleleri haqqında sóz etkende, birinshi náwbette professor K.Qurambaevtıń atın tilge alıp, ol haqqında: "K.Qurambaev ádebiy baylanıs, ádebiyattanıw iliminiń, ádebiy sınnıń qaysı máseleleriniń aktual, úyreniliwi zárúr ekenligin jaqsı biledi. Qalaberse de, ol geybir ádebiyatshılar sıyaqlı ilimniń aldınan maqset etilgen kishkene bálentligine jetip, sonıń menen sheklengen joq. Onıń birinshi jumısı - kandidatlıq dissertaciyası hám kitabı tereń praktikalıq áhmiyetke iye boldı. Biraq ol qáliplesti. Kóp oqıp, tájriybe topladı. Sonlıqtan, kem-kemnen ádebiy baylanıstıń "Nar túye" kárwan jolınıń jolın júrip, kúndelik táshwishlerin ádebiyatlardıń ádebiy baylanıs máselelerine baylanıstırdı" [2:155] – degen pikirlerdi aytqan edi. Haqıyqatında da, alım K.Qurambaev tuwısqan xalıqlar ádebiyatınıń baylanısların hártárepleme izertlep, olardıń tipologiyasın hám milliy ózgesheliklerin ashıp beriwge háreket etip, ilimde ádebiy baylanıs tarawına sadıq boldı. Alım ádebiyatta, ayrıqsha túrkmen, ózbek, qaraqalpaq xalıqlarınıń ádebiy baylanıslarınıń máselelerin arnawlı izertlewi, onıń 1992-jılda "Инонациональный поэтический опыт и его роль в развитии национальных литератур. (На материале туркменской, узбекской и каркалпакской поэзии)" degen temadaǵı doktorlıq dissertaciyasın Ashxabatta jaqlawına sebep boldı.

Biraq, alımnıń ádebiy baylanıs máselelerine arnalǵan birinshi maqalaları ótken ásirdiń 60-jıllarında gazeta-jurnallarda jarıq kórgen edi. Máselen, onıń túrkmen shayırları Kemineniń lirikası, túrkmen jazıwshısı Berdi Kerbabaev, Xıdar Deryaev, Reyimbay Sabirovlardıń dóretiwshiligi hám tuwısqan xalıqlar ádebiyatı máselelerine arnalǵan ilimiy maqalaları Túrkmenistanda «Ádebiyat hám óner», «Muǵallimler gazetası», «Túrkmen dúnyası», «Tashawız xabarları», «Ashxabat keshesi», «Túrkmen ádebiyatı», «Túrkmen tili hám ádebiyatı», «Qaraqum» sıyaqlı gazeta hám jurnallarda járiyalanǵan edi. Sonıń menen birge alımnıń ózbek shayırları Alisher Nawayı, Aybek, jazıwshılar Ǵafur Ǵulam, Pirimqul Qadırov,

Abdulla Qadırıy hám t.b. dóretiwshiligi hám ádebiy baylanıs máseleleri, olardıń shıǵarmalarınıń kórkem awdarmaları haqqındaǵı pikirleri bayan etilgen ózbek, rus, qaraqalpaq tillerinde jazılǵan ilimiy maqalalar, monografiyalıq jumısları oqıwshılar tárepinen jaqsı kútip alındı. Máselen, "Xıdır Deryaev" (1977), "Hamza hám qaraqalpaq ádebiy ortalıǵı" (1989), "Ǵafur Ǵulam hám ádebiy baylanıs" (Gulandam Qurambaeva menen birgelikte, 2006), "Ádebiy tásirden dóretiwshilik ózinshelikke" (2007), "Ádebiy process. Dóretiwshilik wazıypası. Ádebiy baylanıslar" (2009) sıyaqlı birqansha miynetlerin aytıp ótiwge boladı.

Professor K.Qurmabaevtıń qaraqalpaq ádebiyatı hám tuwısqan xalıqlar ádebiyatı máselelerine arnalǵan "Kewil-kewilden suw isher…" (1991) atlı monografiyalıq jumısı qaraqalpaq klassik shayırları Ótesh, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq hám de XX ásir qaraqalpaq doretiwshilikleri Abbaz Dabılov, I.Yusupov, T.Qayıpbergenov, Sh.Seytov hám t.b. dóretiwshiligi hám tuwısqan xalıqlar ádebiy baylanıslarınıń tariyxıy tiykarların izertlewge arnalǵanı menen de qunlı. Bul monografiyada túrkmen hám qaraqalpaq ádebiy baylanısların izertlewde tiykarǵı úsh baǵdar tańlap alınǵan. Olardıń birinshisi «Ádebiy baylanıslardıń tariyxına názer», ekinshisi, «Maqtımqulı hám qaraqalpaq shayırları», úshinshisi, «Ádebiy baylanıslardıń jańa basqıshları». Alım bul kitapta ayırıqsha bir pikirge itibar bergenin aytıp ótiwimiz kerek. Ol da bolsa, «Túrkmen-qaraqalpaq ádebiy baylanıslarınıń tariyxıy dárekleri haqqında sóz etkende, eń birinshi gezekte ullı shayır házireti Maqtımqulınıń shıǵarmalarınan baslaw kerek. Sebebi, ullı shayırdıń gumanistlik ideyalar menen suwǵarılǵan qatarları, úgit-násiyat motivleri menen tolıp-tasıp turǵan qosıqları, dáwirdiń social máselelerin mártlik penen ortaǵa alıp shıqqan poetikalıq miyrası endi kóp ásirlerden beri qaraqalpaq shayırlarınıń itibarın ózine tartıp keledi. Berdaq, Kúnxoja, Ájiniyaz, Ótesh sıyaqlı klassikalıq shayırlar Maqtımqulını ózlerine ustaz esaplap, onıń dóretiwshiligine úlken húrmet qaratıp, shayır shıǵarmalarındaǵı progressiv ideyalardı óz zamanlarına say rawajlandırǵan" [5:10] - dep, ádebiy baylanıslarda Maqtımqulı dóretiwshiliginiń ornın kórsetedi.

Durıs, alımnıń ádebiy baylanıs máseleleri boyınsha ilimiy-izertlewleriniń úlken bir tarawın júzege keltirgen ayırıqsha baǵdarlardan biri bul XVIII ásir túrkmen klassik shayırı Maqtımqulı Pıraǵınıń dóretiwshiligi hám tuwısqan xalıqlar ádebiyatı máseleleri bolıp tabıladı. Sebebi, joqarıda belgilep ótilgeni sıyaqlı túrkiy xalıqlar ádebiyatında Maqtımqulı júdá úlken abıray-itibarǵa hám húrmetke iye shayır bolıp, onıń dóretiwshiligi ádebiy baylanıslarda «kópiri» xızmetin atqaratuǵını hámmemizge belgili. Sonıń ushın alım K.Qurambaev tuwısqan xalıqlar ádebiyatındaǵı forma hám mazmundaǵı óz ara uqsaslıq hám dástúrlerdi Alisher Nawayı, Maqtımqulı, Abay, Ájiniyaz, Berdaq, Furqat hám Andalıp lirikalıq miyrası mısalında da jaqsı úyrenip Maqtımqulınıń dóretiwshiligine tán qásiyetlerdiń qaraqalpaq poeziyasında dawam etetuǵının «Maqtımqulı dástúrlerine sadıq» bolǵan I.Yusupov qosıqları mısalında izertlegen izertlewinde bılay jazadı: «I.Yusupovtan keyin qaraqalpaq ádebiyatında Maqtımqulı jolında qosıq jazıw dástúrge aylandı. Házirgi qaraqalpaq poeziyasında Maqtımqulıǵa uqsatıp jazǵan shayırlar kóp. Olardıń kópshiligi tájiriybeli qálemkeshler. Ayırımların tilge alıp ótemiz. T.Qabulovtıń «Maqtımqulıǵa múrájat», U.Pirjanovtıń «Bolmas», J.Izbasqanovtıń «Bolmasa», Á.Ótepbergenovtıń «Bolar ma», Á.Ájiniyazovtıń «Bolar», U.Daniyarovtıń «Basladı», «Bolar sen» qosıqları Maqtımqulınıń poeziyasına húrmetiniń ózine tán tımsalı, ádebiy uqsaslıqqa jaqsı bir mısal. Qosıqlarda Maqtımqulınıń qálemge alǵan temalarınıń jańasha talqılawların kóremiz» [4:123]. Haqıyqatında da, Maqtımqulıda danalıqqa iylengen hikmet ólshemdegi ózine tán ritmikalıq hawaz hám insan ruwxına tásir ushın qollanılǵan basqa da poetikalıq faktorlar kópshilik qálem iyelerin ózine tartadı.

Ullı shayır dóretiwshiligi haqqında sóz ete otırıp, alım bul pikirlewlerin bir jerge jámleydi hám 2012-jılda Tashkentte "Tafakkur" baspasında «Maqtımqulı - ilhám bulaǵı" atlı monografiyasın járiyalaydı. Bul monografiya haqqında professor Bahadır Karimov óziniń "Ilhám bulaǵı máwijleri" atlı maqalasın 2012-jılda "O'zbekiston adabiyoti va san'ati" gazetasında járiyaladı. Maqalada monografiyanıń áhmiyeti hám onıń ózgesheliklerinen biri "Qurılısına góre bul kitap ózbek, túrkmen, qaraqalpaq ádebiy baylanıslarınıń sinkretik analizine arnalǵan hám usı tárepleri menen de ózine tán ózgeshelikti júzege shıǵaradı" [2] -dep, belgilenedi.

Bunnan keyin ilimpaz A.Pazılov ta (Қарақалпақстан жаслары газетасы. Нөкис, 2013. №49) óziniń "Maqtımqulınıń dóretiwshiligi hám ádebiy baylanıs haqqında" atlı maqalasında "Maqtımqulı – ilhám bulaǵı" kitabınıń ózbek, qaraqalpaq, túrkmen ádebiy baylanıslarınıń rawajlanıwındaǵı ornı hám áhmiyeti máselelerin sóz etedi.

Alımnıń "Maqtımqulı – ilhám bulaǵı" kitabında orın alǵan maqalalar óz gezeginde Túrkmenstan gazetalarında hám jurnallarında jarıq kórgen edi. Máselen, alımnıń "Maqtımqulı hám qaraqalpaq ádebiy ortalıǵı" (rus tilinde "Ashxabad" jurnalı, 1992, 7-san), "Qaraqalpaq ádebiyatında Maqtımqulınıń ádebiy dástúrleri" ("Túrkmen tili hám ádebiyatı" jurnalı, 1992, 2-san), "Maqtımqulı hám qaraqalpaq shayırları" "Qaraqum" jurnalı 1992, 7-san) t.b.

Professor K.Qurambaevtıń "Maqtımqulı – ilhám bulaǵı" atlı kitabı 2013-jılda túrkmen alımı hám shayırı Axmet Mámmedov tárepinen túrkmen tiline kórkem awdarma islendi hám "Magtymgulı Garagalpagıstanda" atı menen oqıwshılarǵa inam etildi.

K.Qurambaev óziniń "Awdarma hám awdarma juwapkershiligi", "Maqtımqulı – ilhám bulaǵı" sıyaqlı kitaplarında Maqtımqulınıń qosıqlarınıń ózbek tiline kórkem awdarmaları haqqında pikir júrgize otırıp, "Ózbekstanda Maqtımqulı shıǵarmaların kórkem awdarmalawǵa umtılıwlardıń az emes ekenin, biraq usı kúnge shekem shayır, jazıwshı, ádebiyatshı alım Jumaniyaz Sharipovtıń awdarmaları sıyaqlı jetik awdarmalarǵa dus kelmedik" [6:125] - degen pikirlerdi bildiredi. Sonday-aq, alım kórkem awdarmalardıń ayrımlarına sın kózqarasın da bildiredi. Máselen, ol ilimpaz M.Azimovtıń "Miynet hám sheberlik miywası" atlı maqalasına óziniń sın kózkarasları menen juwap bergen orınlarında kózge taslanadı.

Belgili marhum alım Baxtiyar Nazarov "Awdarma hám awdarma juwapkershiligi" atlı kitabında jazǵan sóz basında usı waqıtqa shekem kórkem awdarma menen baylanıslı ilimiy izertlewlerdiń az ekenin belgiley otırıp, bul máseleniń hesh waqıt gónermeytuǵının jámáát itibarındaǵı júdá baslı másele ekenin aytadı hám bul haqqında professor K.Qurambaevtıń maqalalar toplamın óz aldına kitap kórinisinde baspadan shıǵarılıwı "máseleniń jańadan janlanǵanlıǵınıń súyinshisi" dep, joqarı bahalaydı. Usı

kózqarastan qaraǵanda Maqtımlulıtanıw alımıń kórkem awdarma jóninde jan kúydirip, haqıyqıy bildirgen pikirleri búgingi kúndegi ádebiyattanıw, ádebiy process, ádebiy baylanıslar ushın úlken áhmiyetke iye. Sonıń menen birge, bayan etilgen pikir-usınıslar kórinip turǵanı sıyaqlı, Maqtımqulınıń ózbek tilindegi awdarmaları házirgi ádebiy processte sın tarawında da itibardı ózine tartqanı hám onıń rawajlanıwına túrtki bolǵanı sózsiz.

Professor K.Qurambaevtıń keyingi shıqqan kitaplarınan jáne biri "Nawayınıń dóretiwshilik bostanınan ilhamlanıp" (Navoiyning ijod bostonidan ilhomlanib) atlı monografiyası ózbek tilinde 2021-jılda Tashkentte "O'zbekiston" baspasınan jarıq kórdi. Onda avtor ullı ózbek klassikalıq shayırı Alisher Nawayınıń túrkiy xalıqlar ádebiyatında tutqan ornı hám onıń ádebiy baylanıslardı rawajlandırıwdaǵı úlesi, ádebiy tásir, shayır shıǵarmalarınıń kórkem awdarmaları máselelerin keń túrde izertlegen. Kitapta ádebiy baylanıs máseleleri eki baǵdarda izertlenedi. Birinshisi, Alisher Nawayınıń túrkmen ádebiyatı menen baylanısı máseleleri bolsa, ekinshisi, Alisher Nawayınıń ádebiy dástúrleriniń qaraqalpaq ádebiyatında dawam ettiriliwi hám rawajlandırılıwı máseleleri úyreniledi. Sonıń menen birge kitapta zamanaǵóy ádebiyatlarda da Alisher Nawayınıń ádebiy dástúrleriniń dawam ettiriliwi hám rawajlandırılıwı haqqında da pikir júrgiziledi.

Juwmaq. Ulıwma alǵanda, túrkiy xalıqlar ádebiyatınıń ádebiy baylanısları ustaz shayırlar dóretken ádebiy miyras, mektep boyınsha rawajlansa, ekinshi tárepten ádebiyattanıw ilimi arqalı ádebiyatshı alımlardıń ilimiy izertlewleri menen jetilisiwi, úshinshi tárepten kórkem awdarma máselesi ádebiy baylanıslardıń kárwan jolın alıs-alıs mánzillerge alıp baradı. Bul bolsa, ádebiy baylanıstıń kóp túrliligin belgileytuǵını hámmemizge málim. Sonlıqtın, professor K.Qurambaevtıń ózbek, qaraqalpaq hám túrkmen ádebiy baylanısları jóninde alıp barǵan izertlewleri tiykarǵı úsh baǵdar: birinshisi, tuwısqan xalıqlar ádebiyatlarınıń tariyxıy tamırların anıqlaw, ekinshisi, ádebiy baylanıs máselelerinde Maqtımqulınıń ádebiy mektebiniń tutqan ornı hám xızmeti, úshinshisi, kórkem awdarma máseleleri ekeni kózge taslanadı.

Joqarıda keltirilgen miynetler professor K.Qurambaevtıń ómiri dawamında xalıqlar arasındaǵı dos-tuwısqanlıqtı bekkemlew, ádebiyatlar arasındaǵı baylanıstı rawajlandırıw jolında tınımsız izleniwleriniń nátiyjesinde dóretken ilimiy miynetleriniń jemisi edi. Bul kitaplar biziń házirgi kúnimizde Mámleketimiz rawajlanıwınıń kepili bolǵan jas áwladtı milliy qádiriyatlarımızǵa sadıqlıq ruwxında tárbiyalawda túrkiy xalıqlar ádebiy miyrası, ádebiy baylanıslar máselelerin biliwde oǵada áhmiyetli. Sonıń menen birge alımnıń ilimiy izertlewleri tiykarındaǵı nátiyjeler jas áwladtıń milliy-ruwxıy dúnya tanımın tereńlestiriwge, olardı watanǵa sadıq, dos-tuwısqanlıqtı qádirlew, el mápin oylaytuǵın insan ruwxında tárbiyalawǵa da xızmet etedi.

Ádebiyatlar

1. Karimov B. Ilhom chashmasi mavjlari. – Toshkent: «O'zbekiston adabiyoti va sa'nati», 2012.
2. Mämmedow A. Üç edebiýatyň hyzmatynda. – Garagum żurnaly, 1999.
3. Qaraqalpaqstan jasları gazetası. – Nókis, 2013, №49.
4. Qurambaev K. Kewil- kewilden suw isher… – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1991.
5. Quramboyev K. Adabiy jarayon. Ijod mas'uliyati. Adabiy aloqalar. –Toshkent: «Cho'lpon», 2009.
6. Quramboyev K. Maxtumquli – ilhom chashmasi. – Toshkent: «Taffakkur», 2012.

KÓRKEM ShÍǴARMADA PSIXOLOGIZMNIŃ FUNKCIYASÍ (A.SULTANOVTÍŃ ShÍǴARMALARÍ MÍSALÍNDA)

Baltabayeva Nursulu Koshkinbayevna – *erkin izleniwshi*
dilkamay@gmail.com
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

ФУНКЦИЯ ПСИХОЛОГИЗМА В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ПРОИЗВЕДЕНИИ (НА ПРИМЕРЕ ПРОИЗВЕДЕНИЙ А. СУЛТАНОВА)

Балтабаева Нурсулу Кошкинбаевна – *самостоятельный соискатель*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE FUNCTION OF PSYCHOLOGISM IN LITERARY WORKS (ON THE EXAMPLE OF A. SULTANOV'S WORKS)

Baltabayeva Nursulu Koshkinbayevna – *independent researcher*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: adabiy jarayon, janr, novella, nasr, g'oya, tematika, kompozitsiya, syujet, badiiy psixologizm.

Rezyume. Maqolada badiiy adabiyotning fundamental xususiyatlaridan biri bo'lgan badiiy psixologizm va uning asar poetikasidagi funksiyalari nazariy jihatdan tadqiq etilgan. Tadqiqotda taniqli qoraqalpoq yozuvchisi Alpisbay Sultanovning "Kelinshek bola almaǵan hayal" ("Kelin bo'la olmagan ayol") va "Baxıtsız shańaraq" ("Baxtsiz oila") asarlari asosiy obyekt sifatida olingan.

Ключевые слова: литературный процесс, жанр, новелла, проза, идея, тема, композиция, сюжет, художественный психологизм.

Резюме. В статье теоретически и аналитически исследуется художественный психологизм как одно из фундаментальных качеств художественной литературы, а также его функции в поэтике произведения. В качестве объекта исследования взяты повести известного каракалпакского писателя Алпысбая Султанова «Kelinshek bola almaǵan hayal» («Женщина, так и не ставшая невестой») и «Baxıtsız shańaraq» («Несчастная семья»).

Key words: literary process, genre, novel, prose, idea, theme, composition, plot, artistic psychologism.

Summary. The article theoretically and analytically explores artistic psychologism, one of the fundamental characteristics of fiction, and its functions within the poetics of a literary work. The research focuses on the works of the famous Karakalpak writer Alpisbay Sultanov, specifically "Kelinshek bola almaǵan hayal" ("The woman who could not become a bride") and "Baxıtsız shańaraq" ("The unhappy family").

Kirisiw. Ádebiyattanıw iliminde kórkem shıǵarmanıń qunlılıǵı tek ǵana syujet sızıqlarınıń tartımlılıǵı menen emes, al ashılıp atırǵan insan xarakteriniń ishki dúnyası, ruwxıy izlenisleri hám emocionallıq jaǵdayınıń qanshelli tereń sáwlelengeni menen belgilenedi. Kórkem ádebiyat – bul adamtanıw ilimi. Sonıń ushın da qaharmannıń ruwxıy dúnyasındaǵı qubılıslardı, onıń ıshqı terbelisleri menen sezimler evolyuciyasın ashıp beriwde psixologizm bas qural xızmetin atqaradı. Zamanagóy qaraqalpaq prozasında hayal-qızlar táǵdirin, jámiyetlik hám turmıslıq qarama-qarsılıqlardıń insan ruwxıylıǵına tásirin izertlew ádebiyattanıwdıń eń aktual máselelerinen biri bolıp qalmaqta.

Ádebiyatlar talqılaw hám metodologiya. Kórkem psixologizm ataması hám onıń súwretlew formaları jáhán ádebiyattanıwında tiykarınan rus hám batıs alımları tárepinen sistemalastırılǵan:

Lidiya Ginzburgtıń "Psixologiyalıq proza haqqında" miyneti kórkem psixologizm teoriyasın eń jetik tiykarlap bergen fundamental shıǵarma. Ginzburg onda qaharman xarakteriniń ishki hám sırtqı faktorlar tásirinde qáliplesiwin hám Lermontov, Tolstoy, Dostoevskiy shıǵarmalarındaǵı psixologiyalıq tallaw usılların ashıp beredi [1].

Baxtin Dostoevskiy romanları mısalında "polifoniya" (kóp dawıslılıq) hám qaharmannıń ózi menen ishki sóylesiwin (dialogizm) analizleydi. Bul introspekciya hám ishki monologlardı túsiniw ushın eń tiykarǵı derek esaplanadı [2].

Ózbek ádebiyatında psixologizm máseleleri roman janrınıń rawajlanıwı hám jadid ádebiyatı kontekstinde keńnen úyrenilgen. Matyakub Qoshjanovtıń "Ózbek romanlarında psixologiyalıq tallaw" kitabı Abdulla Qadiriy hám Sholpan shıǵarmalarındaǵı milliy psixologizm, qaharmanlardıń óz betinshe tábiyatı, iybeliligi hám ruwxıy keshirmeleri qalay kórkemlik penen sáwlelendirilgenin tallap bergen eń salmaqlı ilimiy miynetlerdiń biri [3].

Bahadır Karimovtıń "Ruwxıylıq álipbesi" kitabında Sholpan dóretiwshiligi, atap aytqanda, "Keshe hám kúndiz" romanındaǵı kórkem psixologizm, qaharmanlardıń (Miryoqub, Razzoq sufiy) ruwxıy dúnyasındaǵı ózgerisler zamanagóy ádebiyattanıw kózqarasınan tereń tallanǵan [4].

Kórkem shıǵarmada psixologizm belgili bir ishki sistemaǵa iye bolıp, ol belgili bir quramlıq bólimler, yaǵnıy elementler arqalı qáliplesedi. Jazıwshı qaharmannıń abstrakt ruwxıy dúnyasın oqıwshı kóre alatuǵın hám seze alatuǵın dárejege keltiriw ushın áyne usı elementlerden paydalanadı.

Tiykarǵı bólim. Qaraqalpaq prozasında hayal-qızlar táǵdiri hám ashıqtan-ashıq aytılmaytuǵın ishki qıyınshılıqlardı sáwlelendiriw Alpısbay Sultanovtıń "Kelinshek bola almaǵan hayal" [5:108] shıǵarmasında psixologizm (qaharmanlardıń ruwxıy halatı, ıshqı sezimleri hám dúnyasınıń kórkem súwretleniwi) ózine tán ózgeshelik penen ashıp berilgen:

Shıǵarmanıń eń úlken ruwxıy soqqısı joqarı kóterilip, shadlıq penen baslanıp atırǵan toy, bet asharshınıń jańlaǵan dawısı, aq jamılǵan jas kelinshek hám tawardıń ushındaǵı túyilgen pullar. Ekinshiden, baxıtlı demlerden shette qalǵan, ótmishte aldanǵan hám "kelinshek bolıp júzi ashılmaǵan" hayaldıń (Shárigúldıń) tereń qayǵısı. Úyde

sırttaǵı quwanıshlı ashılıw dawısı esitilip turǵanda, Shárigúldiń eki qollap qulaǵın jawıp, ózin krovatqa taslap jatıwı – onıń sırtqı dúnyadan, óziniń baxıtsızlıǵın eske salatuǵın haqıyqatlıqtan qashıwǵa umtılıwın bildiriwshi kúshli psixologiyalıq detal esaplanadı.

Jas bala Murattıń bergen sorawları psixologiyalıq tásir etiwshı qural xızmetin atqarǵan. Balanıń sabırsızlıǵı hám biygúna sorawları Shárigúldiń ıshqı dúnyasındaǵı jaranı tırnawshı quralǵa aylanǵan. Bala hesh nársege túsinbegen halda: “Apa, seniń de betińdi usınday etip ashtı ma?!...”, “Eger iyilip kelinshek bolmaǵan bolsań, men kimniń balasıman?” – dep soraydı. Jazıwshı Shárigúldiń bul waqıttaǵı ruwxıy awırmanlıǵın “jarasına duz sepken menen barabar boldı” dep tikkeley túsindiredi.

Ananıń perzentine ayta almaytuǵın sırı (“kelinshek eteyin dep aldadı meni”) hám ishindegi nalası balanıń pák dawısı arqalı jáne kórinedi.

Shárigúldiń ótmishine kóz jiberiw (retrospekciya) arqalı onıń xarakter sıpatları ashıladı. Ol ógey ananıń qamaǵına túspew ushın Nókiske qashıp kelgen, yaǵnıy óz táǵdirine ózi iye bolıwdı qálegen kúshli hayal. Biraq, Jalǵas penen ushırasqandaǵı onıń ruwxıy halatı “kózine ottay ıssı kóriniwi” oǵan bolǵan minnetdarshılıq hám isenim sezimin bildiredi. Sabaq waqtında 80 minut dawamında Jalǵastıń háreketlerin baqlap, biyhush bolıwı - jas qızdıń pák, kózsiz sezimin, erkek iynine súyeniw qálewin kórsetedi.

Tap usı úlken isenim menen baslanǵan qatnasıqtıń aqırı (araq, pivo alıp kelip “baxıttı belgilew”) onıń kelinshek bola almay, jámiyette “jasırın” islewine sebep bolǵan. Bul jerde pivo iship kórmegen qızdıń tazalıǵı menen Jalǵastıń sulıw sózler arqalı onı duzaqqa túsiriwdegi psixologiyalıq ayırmashılıǵı ayqın kórinedi.

Sırtta Jalǵasqa sálem berip, onıń qıyalın maqtap atırǵanda, Shárigúldiń ishindegi kek hám ókpe-giyne oyanadı. “Adam jasasa jasay beredi eken-aw, kúyewi súymese de... xojalıq bolıp otıra beretuǵınına hayran qalasań!”. Bul jerde Shárigúl ózin qorlanǵan sezinedi. Sebebi, Jalǵastıń nızamlı hayalı (Murattı ǵarǵaytuǵını, jaman qıyal) jámiyet aldında abıraylı, “júzi ashılǵan”, al ózi bolsa sulıw, jaqsı bolsa da kóleńkede qalıwǵa májbúr. “Beti ashılǵan nasharlardıń da ármanı bar ma bul dúnyada?!...” degen ishki monologı - onıń jámiyetlik statusına, hayallıq baxtına bolǵan tereń saǵınıshın hám ármanın bildiredi.

Shıǵarmadaǵı psixologizm ishki monologlar, perzentlik sezimi menen analıq baxıtsızlıqtıń soqlıǵısıwı arqalı berilgen. Shárigúl – tek ǵana aldanǵan hayal emes, ol óz sezimleriniń qurbanı bolǵan, biraq soǵan qaramastan balası ushın jasap atırǵan, ishki dúnyası qarama-qarsılıqlarǵa tolı dramalıq xarakter.

Endi shıǵarmanıń eń kulminaciyalıq hám tragediyalıq bólimi beriledi. Bul jerde psixologizm tek ǵana ishki dúnyanı sáwlelendirip qoymastan, syujettiń rawajlanıwın, xarakterlerdiń ózgeriwin hám ideyalıq maqsetti ashıp beriwi tiykarǵı kórkemlik xızmetti atqaradı.

Jazıwshınıń psixologiyalıq súwretlew usılları hám olardıń kórkemlik xızmetleri tómendegilerden ibarat.

“Mákkarlıq” hám “Biygúnalıq” kontrastı Jalǵastıń Shárigúldi óz duzaǵına túsiriw procesinde júdá tereń psixologiyalıq detallar arqalı berilgen. Ol qızdıń kózinshe “jaǵımlı hawaz benen qosıq aytadı” ómiriniń qıyınshılıqların aytıp, qızdıń ayawshılıq sezimlerin oyatadı.

Jazıwshı bul jerde oqıwshıda Jalǵasqa qarata jerkenish, al Shárigúlge qarata qorǵaw sezimin oyatadı. Jalǵastıń aytqan tostları (“Adam adamǵa isenip jasaydı, onıń ishki jaman niyeti menen sırtqı jasalma mártligi ortasındaǵı psixologiyalıq eki júzlilikti kórsetip beriwge xızmet etken. Sharigúldiń más bolıwı, denesiniń bosasıwı hám Jalǵastıń háreketlerine tıyım salıwı fiziologiyalıq emes, ruwxıy haldan shıǵıw sıpatında súwretlengen.

Bul jerde Sharigúldiń ayıpsız ekenligi, onıń isenimi hám pákligi hiylekerlik qurbanı bolǵanlıǵı psixologiyalıq jaqtan dálillenedi. “Negedur qarsılıq kórsete almadı” degen gáp qızdıń oǵan bolǵan iseniminiń hám ishiwshilik zorlıǵınıń ruwxıy tásiri ekenligin ańlatadı.

Waqıyadan soń Jalǵastıń bir hápte kórinbey ketiwi – bul da psixologiyalıq esap-sanaq. Ol qızdıń ashıwı basılıwın, jaǵdayǵa kóniwin kútedi. Shárigúldiń “Endi Jalǵasqa jipsiz baylanıp qalǵan edi” hám “Bolatuǵın is bolıp ketkennen keyin qızdıń kóniwden basqa ilajı da joq edi” degen qıyalı – dástúriy jámiyettegi hayal-qızlardıń “namıs” sezimi aldındaǵı biysharalıǵın, qorǵansızlıǵın bildiredi. Jalǵastıń úyleneyin dep “atalıq parızların” sıltaw etiwi bolsa, qızdı úmit penen islewge májbúr etken psixologiyalıq manipulyaciya xızmetin atqaradı.

Aradan bes jıl ótip, Jalǵas óz balasın (úlken hayalınan tuwılǵan) úylendirip, Shárigúldiń kóz aldında toy ótkerip atırǵan túnde, úyge más bolıp keliwi shıǵarmanıń eń kúshli psixologiyalıq noqatı. Jalǵas Shárigúldi kóleńkede qaldırıp, óz ómirin “gúrkirep” jasap atır, biraq tún ishinde báribir Shárigúldiń bosaǵasına zorǵa súyrelip keledi. Murattıń anası menen túnde kiyatırǵan ákesiniń júzine jaltaqlap qarawı – baladaǵı ıshkı irkiliwin, túsinbewshilikti hám ruwxıy qısılıwdı sáwlelendiredi. Shárigúldiń “Oǵan qay jerde bolsa da, bul úyge kele beriwi múmkin... Sebebi, ol seniń ákeń, balam!” - dep aytıwı onıń táǵdirge tolıq boysınǵanın, biraq isindegi qayǵı menen ayanıshtıń birigip ketken quramalı ruwxıy halın ashıp beredi.

Bul jerde psixologizm tómendegi kórkemlik xızmetlerdi tabıslı atqarǵan:

Jalǵastıń egoist, hiylekerli obrazı hám Shárigúldiń pák, iseniwshi obrazı tolıq ashıp berilgen. Jámiyettegi hayal-qızlardıń májbúriy tańlawları, erkeklerdiń juwapkershiliksizligi hám “jasırın ómir” qurbanlarınıń ıshqı azabın oqıwshıǵa tásirli etip jetkeriwge xızmet etken.

Shıǵarmada psixologizm tek ǵana fonlı bezew emes, al qaharmanlardıń ishki tábiyatın ashıwshı tiykarǵı kórkem qural xızmetin atqarǵan. Jazıwshı Shárigúl obrazında isenimsizlik, maqtanısh hám tragediyalıq shıdamlılıq koncepciyasın jaratqan bolsa, Jalǵas obrazında sırtqı mártlik penen ishki egoistlik manipulyaciya kontrastın sheberlik penen ashıp bergen.

Shıǵarmada psixologizmniń tikkeley (ishki monologlar) hám jasırın (psixologiyalıq detallar) usılları óz ara tıǵız baylanısqan. Shárigúldiń sırtqı quwanıshlı bet ashar dawısınan qashıp, qulaǵın jawıp jatıwı – onıń jámiyetlik statusına hám hayallıq namısına bolǵan ishki qıyınshılıǵın sáwlelendiretuǵın eń ótkir psixologiyalıq detal esaplanadı.

Novella zamanagóy qaraqalpaq prozasında hayal-qızlardıń qorǵansızlıǵın, erkeklerdiń juwapkershiliksizligin hám “jipsiz baylanıs” (kónligiw) psixologiyasın real túrde kórsetedi. Shıǵarma aqırında balanıń (Murattıń) jaltaqlap qalıwı – bul ruwxıy tragediyanıń áwladlar táǵdirine tiygizetuǵın úlken tásirin bildiretuǵın eń joqarı psixologiyalıq noqat bolıp tabıladı.

Demek kórkem psixologizm – bul jazıwshınıń qaharmanlardıń ishki dúnyası, ruwxıy jaǵdayları, sezimleri

hám oy-pikirlerin shıǵarmada arnawlı kórkem qurallar járdeminde súwretley alıw sheberligi. Shıǵarmada psixologizm tek ǵana qaharmannıń keypiyatın kórsetiw emes, al shıǵarma ideyasın ashıw hám syujet sızıqların háreketke keltiriw ushın xızmet etetuǵın eń áhmiyetli elementlerden biri bolıp esaplanadı.

Alpısbay Sultanovtıń qálemine tiyisli "Baxıtsız shańaraq" [6:69] novellası da qaraqalpaq prozasında ıqsham janr sheńberinde tereń insanıylıq tragediyalardı hám ruwxıy azaplardı ashıp bergen kóp qırlı shıǵarmalardıń biri bolıp esaplanadı. "Baxıtsız shańaraq" atamasınıń ózi-aq shıǵarmada tınıshlıq emes, al psixologiyalıq dramatizm jetekshi ekenligin kórsetedi. Jazıwshı hárbir qaharmandı óz qayǵısı, ishki "men"i menen jalǵız qaldıradı. Olar óz ishki keshirmelerin sırtqı dúnyaǵa ashıq kórsetpeydi, kerisinshe, sezimlerdi ishke jutıw – qaharmanlardıń ishki dúnyasındaǵı dinamikanı jáne de kúsheytedi.

Shıǵarma baslanıwınan-aq, qaharmannıń sociallıq hám shańaraqlıq ortalıq penen psixologiyalıq sáykes emesligi kórinedi. "Áwladımızda kórkem ónerge qızıqqan birde-bir adam bolmaǵan" – bul detal qaharmannıń ishindegi talant sırtqı ortalıq yamasa tárbiya jemisi emes, al onıń tábiyatı hám tuwma umtılısı ekenligin kórsetedi. Ata-ananıń ajırasıwı hám Mehribanlıq úyi ortalıǵı qaharmanda kúshli jalǵızlıq hám ruwxıy boslıqtı júzege keltirgen. Súwretlew óneri menen shuǵıllanıwı bul boslıqtı toltırıw, sırtqı dúnyadaǵı suwıqlıqtan qashıp, óziniń gózzal hám reńli dúnyasın jaratıw quralı sıpatında kórinedi.

Bala oqıtıwshınıń sırtqı kórinisin hesh qanday jasırın, ádepsiz niyetlersiz, tek bar gózzallıǵı hám sol qálpinde – "qanday kórgen bolsa, sol halatında" súwretleydi. Xudojnik ushın dene hám kiyim tek sızıqlar obyekti esaplanadı. Direktor hám mektep ortalıǵı bolsa bul súwretke sociallıq, ádep-ikramlılıq hám subyektiv úlgiler menen qaraydı. Direktordıń "jaslıq eteseń" degen gápiniń astarlı mánisin bala uzaq waqıt túsinbeydi, sebebi onıń qálbinde úlkenlerge tán bolǵan sezim ele qáliplespegen edi.

Shıǵarma dawamında oqıtıwshı menen sóylesiw qaharmannıń ruwxıy dúnyasındaǵı sezimlerin hám náziklikti jáne bir márte ashıp beredi. "Bul salǵan súwretiń barıp turǵan naturalizm" degen ustazınıń bul bahası jas xudojniktiń ishki dúnyasında túsinbewshilik hám awırıw oyatadı. Onıń "Onda bul súwretti jırtıp taslayman!" degen keskin reakciyası – onıń dóretiwshilikke qanshelli qatań qatnas jasaytuǵının, hárbir sızılǵan sızıǵı onıń júrek bólegi ekenligin kórsetedi.

"Men biraz ózimdi basıp alıp, úndemedim. Basqa sóylemedim" – Bul únsizlik ádebiyattanıwda "jasırın psixologizm" delinedi. Qaharman sırtqı tárepten moyınsınıp, úndemey turǵanday kórinse de, onıń ishinde ózin ańlaw, "Naturalizm ne?" degen soraw átirapında úlken ishki rawajlanıw procesi baslanadı. Ustazdıń oǵan bergen xoshameti bolsa onıń ruwxın sındırmay, kerisinshe, alǵa umtılıwına tiykar boladı.

Tashkenttegi joqarı oqıw ornına kiriwden keyingi jaǵday avtor tárepinen júdá gózzal ekspressivlik-psixologiyalıq detallar menen súwretlengen. "Quwanıshlarım sheksiz edi, ayaǵım jerge tiymesten, qustay qanat qaǵıp, ózimdi ushıp júrgendey sezer edim".

Bul tek ǵana quwanısh emes. Bul Mehribanlıq úyinde ósken, balalıǵında jalǵızlıqtı sezingen insannıń óz ómir jolın tapqanı, óziniń tán alınǵanın sezgenligi ushın qálbinde oyanǵan sheksiz ruwxıy kóterińki jaǵdayı bolıp esaplanadı. Bul onıń ómirindegi psixologiyalıq burılıs noqatı. Shıǵarmanıń eń shıńı hám filosofiyalıq bólegi onıń sońǵı gáplerinde sáwlelenedi. "Aynalamdaǵı zatlarǵa, adamlarǵa qatnasım da ózgerip, waqıyalardı obrazlar arqalı kóriw qábileti payda bola basladı" – bul psixologiyada professional ózgeris delinedi. Qaharman endi ápiwayı adam emes, ol endi xudojnikke aylandı. Eger ol burın dúnyanı tek vizual, "naturalistlik" jaǵdayda kórip, qanday bolsa solay sızǵan bolsa (balalıǵındaǵı muǵallim waqıyasın esleń), endi ol waqıyalardıń ishki mánisin, filosofiyasın hám psixologiyalıq mánisin kóre baslaydı. Adamlar hám buyımlar onıń názerinde ápiwayı dene emes, al belgili bir keypiyat, belgi hám simvolikalıq obrazlarǵa aylanadı. Shıǵarmanıń kulminaciyalıq shıńı júz beredi hám waqıyalar kútilmegen tárepke ózgeredi.

"Ustaz sóz basladı:

– Sen sizlerdi "naturshica keledi" dep eskertken edim. Aytqanımız bolmadı, ol ayazlap qalıptı, bul qız professional naturshica emes. Sabaqlarımızda úzilis bolmasın dep, iltimas etip, razılıǵın aldıq. Onı uyaltpań, oǵan soraw da bermeń, sabaq dawamında tek súwret salıw menen shuǵıllanasız. Túsinikli me?

– Awa! - dedik hámmemiz bir awızdan [6:71].

"Hámme bolajaq súwretshiler dem almay qaldı" – bul máwritte auditoriyada sap estetikalıq zayıqlanıw húkim súredi. Qızdıń aq kiyimde payda bolıwı hám onıń kelbeti studentler sanasında jamanlıq emes, bálkim ilahiy bir obraz – "aq mramordan jaratılǵan Venera" sıpatında qabıl etiledi. Ishki tınıshlıq - dóretiwshilik qıyalınıń eń joqarı shıńı. Saxnanıń qásiyetliligi hám tınıshlıq bir studenttiń qopal buyrıǵı ("Aq kiyimińizdi sheshiń!") menen buzıladı.

Professional bolmaǵan qızdıń ishki keshirmeleri onıń is-háreketleri hám kiyimi menen baylanıslı detallar arqalı ashıq psixologizm usılında kórsetilgen. Qız dáslep ózin qorǵaw hám uyalıwdı jeńiw ushın auditoriyadan betin burıp, tóbege tigiledi. Bul onıń sırtqı dúnyadan ajıralıwǵa bolǵan ruwxıy urınıwı bolıp tabıladı.

"Jipek janıwar jáne de sırǵanap..." sózi júdá áhmiyetli detal. Bul jerde kiyim tek ǵana gezleme emes, qızdıń namısı, uyalshaqlıǵı hám ishki dúnyasın sırtqı basımnan saqlap turǵan simvolikalıq belgi bolıp esaplanadı. Túyinniń sheshiliwi – qızdıń ruwxıy qorǵawsız qalıwı, onıń ishki dúnyasınıń pútkilley sınıwın kórsetedi. Onıń "solqıldap jılap jiberiwi" hám saxnadan qashıp ketiwi – bul ruwxıy jarılıwdıń kórinisi bolıp tabıladı.

Bas qaharman waqıyalardı artqı qatardan, biraz aralıqtan baqlaydı. Bul aralıq oǵan waqıyaǵa qalıs hám tereńirek psixologiyalıq baha beriw imkaniyatın beredi. "Bilmedim, bálkim naturshicaǵa qoyılıp atırǵan talaplar durıs shıǵar..." Qaharmannıń ishinde eki qádiriyat soqlıǵısadı: bir tárepten kórkem óner nızam-qaǵıydaları (naturshica talapları), ekinshi tárepten adamgershilik, ustazdıń eskertiwi hám qızǵa degen ayanısh sezimi. Ol alamannıń keypiyatına qosılmaydı, onıń miyinde tayarlıq hám ishki monolog ótedi.

Shıǵarma dawamında kórkem ónerdi páklik, gózzallıq hám Venera dep bilgen studentler (deneli jigitler) menen onı tek materiallıq jalańashlıq dep qabıl etken "awzı bos" studentler arasındaǵı qarama-qarsılıq fizikalıq tóbeleske kóshedi. Avtor kórkem psixologizm arqalı gózzallıq ayaq astı etilgen jerde tártip te, dóretiwshilik te sınıwın dálilleydi. Bunnan keyin shıǵarma qaharmanı hám "na-

turshica” qız ortasında júz bergen dialog waqıyalardı ele de ayqınlastıradı.

“- Qayaqta oqıysız?

- Hesh jerde oqımayman. Usı instituttıń “drama hám kinoaktyorlıq” bólimine hújjet tapsırıp, ekinshi márte jıǵıldım.

- Neshinshi trolleybusqa minbekshisiz?

- Minbeymen.

- Nege?

- Janımda pulım qalmaptı. Úyge jayaw baraman...

- Meyli, men sizge joldas bolıp barsam?

- Maǵan joldas kerek emes. Sabaqlarıńızdan qalmań, kete beriń.

- Siziń kóz jasıńızdı kórip, taslap kete almayman ǵoy.

- Nege bunshelli mehribansız, jetim óskensiz be?

- Awa, anam ákem menen men kishkene waqtımda ajırasıp ketken. Sonnan keyin men Mehribanlıq úyinde...

- Exhe, qıyınshılıq kórgen ekensiz.

- Áy, soramań...

- Nesin sorayman? Meniń ómirim de soǵan uqsas. Men tiri jetimmen... Jaqsı bolıptı, siz institutqa kirgen ekensiz. Baxtıńız bar eken. - Quday qálese, siz de ele kirip ketesiz.

- Áy, qáydem...

- Jaqsı tayarlanıp, kóbirek kitap oqıw kerek. Qıyın emes ǵoy” [6:73-74].

Bul úzindi novellanıń psixologiyalıq burılıs noqatlarınan biri bolıp, onda qaharmanlardıń ishki dúnyası dramalıq hám emocionallıq boyawlarda ashıp berilgen. Aldıńǵı waqıtta kórkem óner dárgayında ayanıshlı tárizde jalańashlanǵan, namısı ayaq astı etilgen qız endi pútkilley basqa – turmıslıq, hám sociallıq qıyınshılıqlar iyrimindegi kishipeyil, iybelı qız hám pidayı perzent kórinisinde kórsetiledi. Shıǵarmada qızdıń shańaraqlıq sharayatı hám onıń bul qıyınshılıqlar aldındaǵı ruwxıy jaǵdayı dialoglar arqalı júdá anıq berilgen.

“Sipsekeshlik etip júrmen...” - Kúni keshe ǵana auditoriyada studentler ushın gózzallıq qudayı (Venera) bolıp kóringen qız búgin tirishilik hám anası keselligi sebepli eń awır hám tómen esaplanǵan miynetke de tayar. Bul onıń ruwxıy kúshinen hám juwapkershiliginen dárek beredi.

Qızdıń “Aptekadan qarızǵa sorayman... Júdá jaqsı hayal, yaq demegen” dep aytıwı onıń sharasızlıǵın, sonıń menen birge adamlardıń jaqsılıǵına isenetuǵın biygúna, ashıq kewil iyesi ekenin kórsetedi.

Dialogta qızdıń eń joqarı ruwxıy ózgesheligi - onıń pútkilley hadallıǵı hám hújdanınıń pákligi kórinedi:

“– Apama qalayınsha ótirik aytaman?”. Bul gáp qız xarakteriniń ózegin ashıp beredi. Ol ómiriniń eń awır hám ilajsız waqıtlarında da (anası awır kesel, ózinde pul joq) ótirik sóylewdi, birewdiń pulın sorawsız jumsawdı ózine maqul kórmeydi. Bas qaharmannıń (súwretshiniń) is-háreketlerinde de úlken psixologiyalıq ózgeris baqlanadı. Ol endi qızǵa tek ǵana kórkem óner obyekti, sızılıwı kerek bolǵan “natura” sıpatında qaramaydı. Onda qızdıń tragediyasın kórgennen keyin adamgershilik hám járdem beriw sezimi oyanadı. Keshe alǵan stipendiyasın hesh ekilenbesten qızdıń dárilerine jumsawı – qaharmannıń adamgershiligi hám qızdıń dárti onıń júregin lárzege keltirgeninen dárek beredi. Xudojnik student auditoriyadaǵı turpayı studentlerden ózgeshe túrde qızdıń abırayın hám shańaraǵın qorǵawǵa umtıladı.

Shıǵarmadaǵı “biyshara kesel ananıń ıssılıǵı kóterilip, qattı qıynalıp atırǵan eken” degen súwretleniw waqıyalardıń rawajlanıwındaǵı psixologiyalıq qıyınshılıqtı (dramatizmdi) jáne de kúsheytedi. Jazıwshı usı dialog arqalı eki qaharman arasında ruwxıy jaqınlıq kópirlerin quradı. Alamanda ayaq astı etilgen gózzallıq (qız) hám sol ayaq astı etiwdi awırıw menen baqlaǵan dóretiwshi (jigit) endi real turmıstıń qıyınshılıqları fonında bir-birin insan sıpatında qaytadan tabadı. Bul waqıya shıǵarmadaǵı “Baxıtsız shańaraq” dramasınıń tamırların tereńirek ańlawǵa xızmet etedi.

“Biziń ruwxıy dúnyamız jaqın eken” - Ana jigittiń súwretshiligin esitip, oǵan birden jaqınlıq sezedi. Bul ápiwayı kásiplik qızıǵıwshılıq emes, al turmıstı gúl júzlilik penen qabıl etetuǵın, názik júrek iyeleriniń bir-birin aralıqtan turıp túsiniwi esaplanadı. “Máńgi iz qaldıratuǵın kásip...” - Nawqas hám jarlı jaǵdayda jatırǵan ananıń tilinen shıqqan bul sózler onıń mádeniy dárejesi, dúnyaqarasınıń qanshelli joqarı ekenin kórsetedi. Ol kúndelikli tirishilik táshwishlerinen sharshaǵan bolsa da, ishindegi estetikalıq gózzallıq jámlengen.

“Anam nemec qızı edi. Meni dúnya ádebiyatı úlgileri tiykarında tárbiyaladı” – bul júdá áhmiyetli detal. Mehrigúldiń auditoriyada ne sebepten kútilmegende “Venera” sıyaqlı ilahiy gózzallıqta, batıslıq erkinlik hám ullılıqta kóringeni hám sonıń menen birge ondaǵı joqarı ándiyshe mine usı genetikalıq hám tárbiyalıq tamırǵa barıp taqaladı. Bul shańaraqtıń ruwxıy ortalıǵı átiraptaǵı ápiwayı reallıqtan ádewir joqarı bolǵan.

Ananıń jaslıǵında aktrisa bolıwdı qálewi, biraq oǵan erise almaǵanı - ondaǵı ámelge aspaǵan dóretiwshiliktiń ishki ókinishke aylanǵanın kórsetedi.

“Atam anamdı taslap ketkennen keyin, erkeklerge bolǵan jek kóriwshilik kewlimde kóp waqıtqa shekem ornalasıp alıp ketpey júrdi. Olar bir sóz aytsa, ashıwım qozıp, jaman kórinisip tikeneklenip alatuǵın boldım” [6:76].

Bul moyınlaw arqalı avtor hayal táǵdirindegi psixologiyalıq jaraqatın kórsetedi. Eń jaman tárepi - bul ruwxıy jaraqat shınjır tárizde keyingi áwladqa da ótken. Itibar berseńiz, shıǵarma basında bas qaharman jigit te “Men tuwılǵannan keyin anam menen ákemniń juldızları jaraspay, ákem bizlerdi taslap ketken” degen edi. Yaǵnıy, novelladaǵı qaharmanlardıń barlıǵı - áke mehrinen ayırılǵan shańaraq wákilleri.

Shıǵarma kompoziciyasında jáne bir waqıya ananıń taǵdirine baylanıslı sóz etiledi. Jazıwshı bul arqalı shıǵarmanıń pzixologiyalıq tásirsheńligin arttırǵan.

Ana óz ómir jolın balası yáki jaqınınday bolıp qalǵan bolajaq xudojnikke “qospay-jasırmay”, “janın qıynap-qıynap” aytıp beredi. Bul ápiwayı eske túsiriwler bayanı emes, al ómiriniń sońǵı basqıshlarında bar haqıyqattı aytıp, ishki dúnyasın bosatıw, yaǵnıy ruwxıy tazarıw zárúrligi. Ol óz táǵdiri arqalı dóretiwshi jigitti turmıstıń ayawsız soqqılarınan eskertpekshi, naturshiklik artındaǵı awır sociallıq hám ruwxıy júkti túsindirmekshi boladı.

Mehrigúldiń asxanadan shıqpay, hámme gápti esitiwi hám sońınan esikti “tars ettirip” jawıp alıwı – onıń kúshli ruwxıy lárzege túskeninen dárek beredi.

Qız anasınıń ótmishinen ruwxıy eziledi. Jámiyette naturshica hayallarǵa bolǵan nadurıs kózqaras, shańaraqtıń materiallıq jetispewshiligi onıń jas júregine awır batqan. Onıń “Bul shańaraqtan baxıt tappaysań. Bul baxıtsız

shańaraq...” – degen qıshqırıǵında jaslıqqa tán bolǵan búlginshilik hám sonıń menen birge ilajsızlıq bar. Ol xudojnikti quwıp jiberiw arqalı tiykarınan óz shańaraǵınıń awır sırların, óziniń ázziligin sırtqı dúnyadan qorǵawdı gózleydi. Dáslep tek ǵana baqlawshı hám dóretiwshi sıpatında kelgen jigit waqıyalardıń rawajlanıwında pútkilley basqa adamǵa aylanadı. Ol úyden ketpeydi. Esik artındaǵı jılaw onıń qálbindegi dóretiwshilik sezimdi jámiyetlik hám adamgershilik juwapkershilikke aylandıradı. “Men de olardıń táǵdirine juwapkermen” degen ishki monolog xudojniktiń ruwxıy jetikligin kórsetedi. Ol ózin shańaraqtıń joǵalıp ketken tayanıshı – “etikshi” (ata) ornına qoya baslaydı. Bul tek ǵana ayanısh emes, al jedel tilekleslik hám qaharmanlıq sezim.

Shıǵarmada keltirilgen kútilmegen juwmaq insan ruwxıy dúnyasınıń eń názik táreplerin ashıp beredi. Ondaǵı tiykarǵı filosofiyalıq-psixologiyalıq juwmaq sonnan ibarat: Insan basqalardıń dártin tereń seziniw hám ol ushın juwapkershilikti óz moynına alıw arqalı haqıyqıy shaxsqa hám haqıyqıy dóretiwshige aylanadı.

Xudojnik qızdıń gózzallıǵın hám pákligin kóriw menen birge, onıń shańaraqlıq tragediyasın da túsinip jetedi. Bul úydegi awırıw jigitti ápiwayı súwretshi xudojnikten turmıstı túsiniwshi, qorǵawshı hám qutqarıwshı adamǵa aylandıradı. Shıǵarma adamgershilik, miyrim-shápáát hám táǵdir soqqılarına qarsı birgelikte gúresiw ideyasın alǵa qoyǵan.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, jazıwshı Alpısbay Sultanov óz shıǵarmalarında qaharman xarakterin ashıp beriwde hám waqıyalar tásirin kúsheytiwde kórkem psixologizm elementlerinen sheber paydalanǵanın kóriwge boladı. Avtor personajlardıń tek ǵana sırtqı háreketlerin yamasa sociallıq statusın súwretlep qoymastan, al olardıń ishki monologların, ruwxıy tolǵanısların hám psixologiyalıq evolyuciyaların dinamikalıq rawajlanıwda kórsete alǵan. Shıǵarmalardaǵı kórkem psixologizm personajlar xarakterindegi motivaciyanı hám jeke qásiyetlerdi sáwlelendiriwshi tiykarǵı kórkem qurallardıń biri sıpatında xızmet etedi. Bul bolsa, jazıwshı prozasınıń estetikalıq tásir sheńberin keńeytip, oqıwshıda qaharmanlar menen birge ruwxıy tereń sezimlerdi oyatıwǵa imkaniyat jaratadı.

Ádebiyatlar

1. Гинзбург Л.Я. О психологической прозе. – Ленинград: «Художественная литература», 1977.
2. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. – Москва: «Художественная литература», 1972.
3. Qoʻshjonov M. Oʻzbek romanlarida psixologik tahlil. – Toshkent: «Fan», 1975.
4. Karimov B. Ruhiyat alifbosi. – Toshkent: «Gʻafur Gʻulom» nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2012.
5. Султанов А. Новеллалар. – Нөкис: «Билим», 2008.
6. Qoraqalpoq zamonaviy nasri antologiyasi. – Toshkent: «Oʻzbekiston», 2022.

БЕРДАҚ ШЫҒАРМАЛАРЫНДА МИЙНЕТ ТЕМАСЫНЫҢ ЖЫРЛАНЫЎЫ

Давлетов Барлықбай Абдимуратович – *филология илимлериниң кандидаты, доцент*
davletovbarliqbay9@gmail.com
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ ТЕМЫ ТРУДА В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ БЕРДАХА

Давлетов Барлыкбай Абдимуратович – *кандидат филологических наук, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

THE ARTISTIC EXPRESSION OF THE THEME OF LABOR IN BERDAKH'S WORKS

Davletov Barlykbay Abdimuratovich – *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: қўшиқ, мавзу, ҳалол меҳнат, насиҳат, ғоя, бахт, жамият, меҳнатсевар, адолат, инсонпарварлик хислатлари.

Резюме. Мақолада Бердақ шоир асарларида меҳнат мавзусининиг талқин қилиниши ёритиб берилган. Тадқиқот объекти сифатида «Қачон роҳатланадурсан», «Халқ учун», «Яхширoқ» қўшиқлари танлаб олинган. Шоирнинг ушбу шеърларидаги меҳнатнинг улуғланиши, меҳнатсеварликнинг қадр-қиммати, ҳалол меҳнатнинг бахт-саодатга элтувчи куч эканлиги мисоллар асосида таҳлил қилинган.

Ключевые слова: песня, тема, честный труд, наставление, идея, счастье, общество, трудолюбие, справедливость, гуманность.

Резюме. В статье освещается интерпретация темы труда в произведениях поэта Бердаха. В качестве объекта исследования были выбраны песни «Когда ты наслаждаешься», «Для народа», «Лучше». На основе примеров проанализированы прославление труда в этих песнях поэта, ценность трудолюбия, то, что честный труд является силой, ведущей

Key words: song, theme, honest labor, advice, idea, happiness, society, hard work, justice, humanistic qualities.

Summary. The article highlights the interpretation of the theme of labor in the works of the poet Berdakh. The songs "When Will You Enjoy It", "For the People", "Better" were selected as the object of the research. The praise of labor, the value of industriousness, and the fact that honest labor is a force that leads to happiness are analyzed based on examples.

Кирисиў. XIX әсир қарақалпақ әдебиятының белгили шайыры Бердақ өзиниң көплеген шығармаларында мийнет темасын көтериңкилик пенен жырлаған. Шайырдың усы темада жазған қосықлары адамды ҳадал мийнет етиўге, мийнеттиң арқасында табысқа ерисип, бахытқа бөленетуғынлығын түсиндирмекши болады.

Шайыр қәлеминен дөреген «Қашан рәҳәтланадурсаң», «Халық ушын», «Жақсырақ» қосықларының үшеўинде де ортақ тема сыпатында адам өмириндеги мийнеттиң әҳмийетли орынға ийе екенлиги сөз етилген. Автор мийнет арқалы адамның минезин қәлиплесип, маңлай терин төгип, ҳадал хызмет етиў кереклигин, ҳәр қандай қыйыншылықларға төзимли болыўға шақырған сүўретлеген. Соның менен бирге, жалқаўлық, ериншеклик ҳәм тайын дүньяға умтылыўдан аўлақ болыў зәрүрлиги, ҳадал мийнет арқалы ғана абыройға, үлкен ҳүрметке ерисетуғынлығын атап өтеди.

Әдебиятлар анализи ҳәм методология. Бердақ шайырдың шығармасында мийнет темасының сәўлелениўи ҳаққында илимпазлар Н.Дәўқараев төмендегише унамлы пикирин билдиреди: «халықты мийнет етиўге шақырған қосықлар Бердақта оғада көп. Бердақ өзиниң буныңдай қосықларында қарақалпақ халқының мийнет сүйгиш қәсийетин тағы бир мәртебе дәлийллейди» [1:17]. Ал, Бердақ дөретиўшилигин арнаўлы изертлеген илимпаз И.Сағыйтов төмендегише пикир билдиреди: «Ол мал-дүнья жыйнап, байлық дәўран сүргеннен гөре, жейтуғын бир тислем наныңды ҳадал мийнет етип тапқаның мың есе артық дейди» [2:44]

Бердақ шайырдың «Жақсырақ» шығармасын «Халық ушын» қосығы менен салыстырып, профессор Ә.Пахратдинов былай жазады: «автор өзиниң ел, халық ушын болған ойларының ең хасыл идеяларын тереңлестиреди. Шайыр өз мийнети ҳаққында ойлары, поэтикалық өткир пикирлери «Халық ушын»дағыға қарағанда жүдә конкретлилик пенен айрылып турады. Ең баслы мәселе бундай туўған елге, халыққа, хызмет етиў идеясын кеңнен нәсиятлаў шайырдың дөретиўшилигиниң ең баслы принципине айланғанлығы көринип турады» [3:45]. Ал, профессор Қ.Жәримбетов Бердақтың бул темадағы қосықларын былайынша таллайды: «Шайырдың жоқарыда аты аталған («Жақсырақ», «Қашан рәҳәтланадурсаң?» ҳәм т.б.) ҳадал мийнет тек күн-көрис, тиришилик дереги сыпатында емес, ал адамның инсаныйлық пазыйлетлерин тәрбиялайтуғын күшли мораллық қурал сыпатында қаралады» [4:21].

Талқылаўлар ҳәм нәтийжелер. Бердақтың «Қашан рәҳәтланадурсаң?» атлы қосығында ҳадал мийнет етиўдиң қәдирин улығлап, елге пайдалы азамат болыўға шақырады. Мысалы:

...Мийнетсиз дүнья излеме,
Жанды отқа саладурсаң.
Болай десең елге мырза,
Ел-журтыңды қылғыл ырза,
Ғәриплерге берме ыза,
Өзиң зыян көредурсаң [5:80]

Бул қатарлар арқалы адамды ҳадаллыққа, мийнет сүйиўшиликке, адамгершиликли болыўға ҳәм елге хызмет етиўге бағдарлайды. Шайыр адамның өз өмиринде дурыс жолды таңлап, унамсыз минезқулықлардан аўлақ болыўға, жәмийетке пайдалы азамат болыўы кереклигин жырлайды. Соның менен бирге, қосықта адамгершилик пенен әдеп-икрамлылық мәселесин де тилге алады. Мысалы:

Өзиңнен пәске жүз салма,
Нәмәҳремлерге сөз салма,
Киси ярына көз салма,
Өз ярыңнан қаладурсаң.
... Достың сырын душпанға айтпа
Ел бузыўшы боладурсаң [5:80].

Бунда өзгениң ярына көз салмаў, өтирик сөйлемеў, достыңның сырын айтпаў, жасы үлкенлерди сыйлаў сыяқлы ағла пазыйлетлер де ели ушын хызмет етиўшилердиң мораллық келбетин қәлиплестиретуғын қәсийетлер екенлигин сыпатлап береди. Әсиресе, елге, халыққа хызмет етиўдиң әҳмийетин төмендеги қатарлар арқалы шеберлик пенен ашып береди:

Ер болсаң елиңди бақла,
Елдиң берген дузын ақла [5:80].

Туўған елге ҳадал болыў, халықтың исенимин ақлаў – ҳәр бир азаматтың парызы екенлигин атап көрсетеди.

Бердақ «Халық ушын» қосығында да адамның тек өзиниң жеке басының қайғысы емес, халықтың ийгилигин ойлап өмир сүриў ҳәм елге ҳадал мийнет етиў, әдиллик пенен адамгершилик пазыйлетлерди улығлаў кереклигин сөз еткен. Демек, илимпаз И.Сағитовтың атап көрсеткениндей, «Бул қосық бастан-аяғына шекем халыққа хызмет етиў, халық бахытын гөзлеў идеялары менен толған. Халық ушын туўылған жигит, ер азамат ҳеш ўақытта қара басының ҳәзлигине берилмейди, ол мудамы халық ушын, жәмийет ушын удайына аянбай хызмет етиўи тийис» [2:99]. Яғный, шайыр ҳақыйқый ер-жигиттиң баслы парызы – халқы ушын мийнет етиў, елдиң ғамын жеў ең жоқары адамгершилик қәсийет екенлигин нәсиятлайды. Мысалы:

Жигит болсаң арысландай туўылған,
Хызмет еткил удайына халық ушын,
Жигит болса арысландай туўылған,
Ҳеш қашан да жумыс етпес өзи ушын [5:33].

Қосықта жақсы адам менен жаман адамның келбети қарама-қарсы сүўретленген. Жақсы адам елге пайдасын тийгизип, сөзине берик болатуғынлығын, ал, жаман адам өзиниң пайдасын ойлап, халыққа зыян келтиретуғынлығын сынға алады. Мысалы:.

Ермес жақсы пасықлардың сөзине,
Көп берилмес өз басының ҳәзине,
Ғайрат берип өлгенинше өзине,
Хызмет етер мудам уллы халық ушын [5:34].

Шайыр елге хызмет етиўди адамның ең ҳасыл мурады сыпатында көрсетеди. Мысалы:

Ғош жигиттиң мәдет болса елаты,
Ҳеш ўақытта кемлик қылмас қуўаты,
Изинде қалады жигиттиң аты,
Қалыс хызмет етсе егер халық ушын [5:35].

Шайырдың пикиринше, халық бахты ушын мийнет еткен адамның исми мәңги сақланады. Сонлықтан ҳәр бир адам өз елин-халқын сүйиўге, әдил болыўға. ел ушын, халық ушын ҳадал мийнет етиўге ҳәм халықлық ислерди жоқары қойыўға ҳәм орынлаўға миннетли.

Шайырдың «Жақсырақ» атлы қосығында жоқарыда аты аталған қосықлар менен мазмуны жағынан үнлес болып келеди. Қосықта мийнет темасы тийкарғы идеялардың бири сыпатында берилген. Шайыр адамның қәдири байлық ямаса ҳәмел менен емес, ал, ҳадал мийнети менен өлшенетуғынлығын жырлайды. Ол маңлай тер менен табылған әпиўайы ырысқы-несийбени ҳарам жол менен келген дәўлеттен жоқары қояды. Мысалы:

Түргелип ертеден жумысқа шығып,
Қолыңды қабартып, белиңди бүгип,
Дизеңди сызлатып, мийнетин шегип,
Жеген бир зағараң палдан жақсырақ [5:44].

Шайыр бул арқалы ҳадаллықтың, қанааттың, мийнет сүйиўшиликтиң қәдириниң айрықша екенлигин атап көрсетеди. Соның менен бирге, мийнет етиў, тек жеке басының ғамы ушын емес, пүткил халықтың ийгилиги ушын зәрүр екенлигин нәсиятлайды. Мысалы:

Жумыс исле, туўылған соң ел ушын,
Жаныңды аяма елде ер ушын,
Киндиктен қан тамып, туўған жер ушын,
Өлип кеткениңше хызмет жақсырақ [5:43].

Бул арқалы шайыр мийнетке жәмийетлик қатнас жасайды. Нағыз азамат өзиниң күш-жигерин халқына арнаўы кереклигин атап өтеди. Мысалы:

Әўел берермен деп, соңыра бермеген,
Мийнеткешке ҳақы төлеп көрмеген,
Сөзин жутып, өтирик айтып өлмеген,
Нурмураттан бәлки ҳайўан жақсырақ [5:44].

Шайыр мийнеткештиң ҳақысын жейтуғын, ўәдесинде турмайтуғын, халықты алдаўшыларды қатты сынға алады. Оның пикиринше, мийнетти баҳаламайтуғын адам адамгершилик қәсийети жоғалады. Бул арқалы автор жәмийеттеги социаллық әдилсизлик мәселесин көтереди. Мийнет адамының ҳадаллығы менен мийнетти дурыс баҳаламайтуғынларды қарама-қарсы қойыў арқалы шайыр мийнет адамының қәсийетиниң жоқары екенлигин ашып береди.

Жуўмақ. Жуўмақлап айтқанда, Бердақтың үш қосығында да мийнет ең жоқары адамгершилик қунлылық сыпатында сәўлеленип, адам ҳадал мийнет арқалы ғана абыройға, ҳүрметке жетеди деген идея бериледи. Шайыр мийнетсиз келген байлықты емес, өз маңлай тери менен табылған несийбени жоқары баҳалайды ҳәм жалқаўлық пенен мийнетсиз өмирди сынға алады. Үш шығармада да ериншеклик, өзимшиллик және жеңил жол менен күн көриўдиң унамсыз сыпат ретинде көрсетиледи ҳәм мийнет етиў тек жеке пайда ушын емес, жәмийеттиң гүллеп-раўажланыўына хызмет етиў кереклигин ашып береди.

Әдебиятлар

1. Дәўқараев Н. Бердақ шайыр. Тарийхый –әдебий изертлеў. – Нөкис: Қарақалпақ мәмлекет баспасы, 1950.
2. Сағитов И. Сахра бүлбили. . – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1974.
3. Пахратдинов Ә. Бердақ шайырдың көркемлик дүньясы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 2007.
4. Жәримбетов Қ. Бердақтың нәсиятлары – бизиң руўхый ғәзийнемиз. – Нөкис: ҚР, «Руўхый мәдeният ҳәм ағартыў» жәмийетлик орай, 1998.
5. Бердақ. Таңламалы шығармаларының жыйнағы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.

«ǴÁRIP ASHÍQ» DÁSTANÍNÍŃ DRAMATURGIYAǴA STILIZACIYASÍ

Jambulova Rayxan Abdiraziyevna – *tayanısh doktorant*
rayxanjambulova@gmail.com
Ózbekistan Respublikası Ilimler akademiyası Qaraqalpaqstan bólimi
qaraqalpaq gumanitar ilimler ilim-izertlew inistitutı

СТИЛИЗАЦИЯ ЭПОСА «ГАРИБ АШИК» В ДРАМАТУРГИИ

Жамбулова Райхан Абдиразиевна – *базовый докторант*
Каракалпакское отделение академии наук Республики Узбекистан
каракалпакский научно-исследовательский институт гуманитарных наук

STYLIZATION OF THE EPIC "GARIB ASHIQ" IN DRAMA

Zhambulova Raykhan Abdiraziyevna – *Doctoral Student*
Karakalpak branch of the academy of sciences
of the republic of Uzbekistan karakalpak research institute of humanities

Tayanch so'zlar: doston, janr, folklor, drama, obraz, stilizatsiya, pyesa, xalq dostoni, aktyor, dramaturg, sahnalashtirish.

Rezyume. Maqolada xalq dostoni hisoblangan "G'arib oshiq" dostoning sahnalashtirish masalasi so'z etiladi. Dostonning dramaturgiya janriga stilizatsiyalash va undagi obrazlarning bir- biriga bog'liqligi dramaturgning sahna uchun mos obrazlar yaratish uslubu o'rganilgan.

Ключевые слова: эпос, жанр, фольклор, драма, образ, стилизация, пьеса, народные эпосы, актёр, драматург, постановка.

Резюме. В статье рассматривается постановка народного эпоса «Гариб Ошик» изучаются стилизация эпоса в драматургический жанр, взаимосвязь персонажей в нем, а также метод драматурга по созданию подходящих для сцены образов.

Key words: epic, genre, folklore, drama, image, stylization, play, folk poem, actor, playwright, staging.

Summary. The article discusses the staging of the folk epic "Ǵarib oshiq". The stylization of the epic into a dramaturgical genre and the interrelation of the characters in it, as well as the playwright`s method of creating appropriate images for the stage, are studied.

Kirisiw. Túrkiy xalıqlar óziniń bahalı awızeki dóretpeleri menen basqa xalıqlardan ajıralıp turadı. Bul dóretpelerdiń qaysı birin alıp qarasaqta onda xalıqtıń ásirler dawamındaǵı ótmish táriyxı, social-mádeniy turmıs tárizi, úrp-ádet dástúrleri, xalıq bolıp qáliplesiwin, rawajlanıw basqıshların ózinde jámlegenin kóriwimizge boladı. Dástanlar basqa awızeki dóretpelerden syujeti hám kompoziciyalıq qurılısı jaǵınan ajıralıp turadı. Sebebi, dástanlarda tek ǵana belgili bir syujet sóz etilip qalmastan xalqımızdıń tilek-maqsetlerinde óz boyına sıńdire alǵan, jazba ádebiyat payda bolmaǵan dáwirlerde awızdan-awızǵa, áwladtan-áwladqa ótip búgingi kúnimizge jetip kelgeni bunıń ayqın mısalı bola aladı. Bul dóretpeler xalıqtıń ruwxıy azıǵı bolıp, quwanısh penen qayǵısın jırlap kelgen. Sonıń menen birge, jawgershilik bolıp qonısın ózgertip basqa xalıqlar menen aralasıp awizeki dóretpeleri de bólisip otırǵan. Olardı atqarıwshı jırshılar hesh qanday áspablarsız atqarıp xalıqqa jetkerip kelgen.

Ádebiyatlarǵa sholıw. XIX ásirdıń ekinshi yarımına kelip dástanlardı qıssaxanlar qıssaxanlıq jolı menen xalıqqa jetkerip bergen. Bul óz gezeginde qıssaxanlıq mektepleriniń ashılıwına tiykar bolǵan. Mısal ushın "Ǵárip ashıq", "Góruǵlı", "Sayathan-Hámire" dástanları xalqımızǵa jazba halında hám qıssaxanlardıń atqarılıwında tarqalǵan dástanlardıń biri bolıp tabıladı. "Ǵárip ashıq" dástanın ilimpazlar tiykarınan Ázerbayjan jerinde dóretilgen, Xorezm ellerine shekem tarqalıp, bizge shekem jetip kelgen dep kórsetedi. Sebebi, Ázerbayjan elinde baqsı-jırawlardı " ashıq" dep ataǵan dep kórsetedi. Xalqımız arasında dástan qıssaxanlardıń atqarıwshılıq sheberligi nátiyjesinde til ózgesheligi jaǵınan da biziń tilge uqsaq bolıp ketiwi nátiyjesinde dástannıń qaraqalpaqsha variantı payda boladı. XIX ásirde qaraqalpaq ádebiyatında jazba ádebiyat qáliplesiwi menen birge jańa janrlar menen de bayıp otırdı. Al XX ásirdıń 20-jıllarınan dramaturgiyanıń kirip keliwi ádebiyatımızdı dramalıq shıǵarmalar menen bayıtqan bolsa, teatr, saxna mádeniyatınıń qáliplesiwine alıp keldi. Belgili ilimpaz Q.Maqsetov óziniń ĭaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri miynetinde "Qaraqalpaq ádebiyatında dramaturgiyalıq dóretpelerdiń dáslepki belgileri folklorlıq shıǵarmalarda kórinedi" – dep kórsetedi [1]. Sol tiykarında bir qansha dástanlarda saxnalastırılıp tamashagóylerdıń názerine usınıldı. Mısal ushın qaraqalpaq ádebiyatında eń dáslep ilimpaz alım Nájim Dawqaraevtıń avorlıǵında «Alpamıs» dástanı teatr saxnasına qoyıladı. Awızeki dóretpelerdiń ishinde dástanlar óziniń kóleminıń keńligi jaǵınan ajıralıp turadı. Al bundaǵı aytılajaq tiykarǵı pikir hám ideyalardı jámlestirip ondaǵı obrazlardı bir saxnada janlandırıw álbette úlken miynetti talap etedi. Mısal retinde aytatuǵın bolsaq "Ǵárip ashıq" dástanı belgili jazıwshı A.Begimov hám T.Allanazarovlardıń avtorlıǵında pyesa dóretilip, rejissyor Y.Sharipov basshılıǵında 1956-jılı tungısh márte saxna júzin kórdi.

Bul óz gezeginde xalqımızdıń kewlinen orın alǵan dramalıq dóretpelerdiń birine aylandı. Dástan tiykarınan súyiwshilik mazmunda bolıp keledi. Sonıń menen birge dástanda tek ǵana ıshqı muhabbet sóz etilip qalmastan sol dawirdegi siyasiy dúzim: xalıqtıń bay hám jarlı qatlamlarǵa

bóliniwi, el basındağı hámeldarlarıń jawızlıqları, doslıq, wádege wapa, watanǵa muxabbat, insanlardıń óz ara awızbirshilikte teń huqıqta jasawı sıyaqlı máselelerdi óz ishine aladı. Sonday-aq, dástan 1990-jılǵa kelip rejissyor B.Baymurzaev tárepinen qayta saxnalastırılıp tamashagóylerge usınıladı. Bunnan sońǵı jıllarda joqarıda atalǵan avtorlar tiykarında 2018-jılı tórt aktlı, altı kartınalı "Ǵárip ashıq" muzıkalı drama ataması menen ıqlasbentlerdiń názerine usınıladı.

Talıqlaw hám nátiyjeler. Bul dástannıń teatr saxnasına qoyılıwınıń ózi dástannıń xalıqlıǵı, onıń tereń ideyalıq mazmunı menen birge kórkemlik ózgeshelikleri menen ayırıqsha kózge túsedi. Dástanda sóz etilgen bahalı ideyalardıń barlıǵı eń jaqsı kórkem súwretlew usılları arqalı berilgen. Ideya hám obrazlardıń sheber ushlasıwında xalıq talantlılarınıń bunı dóretiwdegi hám rawajlandırǵanın ayqın seziw menen birge bir neshe ásirler dawamında umıtılmay kiyatırǵan dástannıń sırın ańǵarıw múmkin. Mısal ushın "Ǵárip ashıq" dástanında da kópshilik dástanlarǵa tán qásiyet, yaǵnıy eki dostıń aldın ala ele perzentleri tuwılmastan burın atastırıp qoyıwı menen baslanadı. Bunda patsha Shaxabbaz hám wáziri Hásen menen birgelikte ańǵa shıǵadı. Birinıń aldınan buwaz kiyik shıqsa al ekinshisiniń aldınan buwaz qoyan shıǵadı. Biraq, ekewi de jániwarlardı atpaydı. Sebebi, ekewiniń de hayalları kóz jarıw aldında boladı. Bolǵan waqıyanı bir-birine aytısıp eger tuwılatuǵın perzentleri biri ul, biri qız bolsa bir-biriniń basın qosıwǵa sol jerde wádelesip aqlay quda boladı. Bul xabardı esitken basqa saray ámeldarları Ǵáriptiń ákesi Hásendi jasırınsha óltirip jiberedi. Al, Ǵárip bolsa anası Abadan, qarındası Gúljamal menen jaslay ákeden jetim qaladı. Bul arada patsha wádesinen tayıp Shaxsanemdi Náw sháhriniń patshası Shaxwaletke qalıńlıqqa bermekshi boladı. Pyesada bul bılayınsha beriledi:

Abadan: - Aqirǵı ret soranaman, ruxsat etińiz?

Shaxabbaz: Ájep boladı. Meniń ayar sózim mına qaǵazda jazılǵan. Oqıńız.

(jazılǵan shártnamanı alıp, Shaxabbazdıń qolına berip, iyilip tájim bergen túr menen juwabın kútedi.)

Shaxabbaz: Sulıw shaynamaǵan at ta janǵa tiyedi eken-á? Bul meniń jazǵanım emes, bul shártnamanı ózińnıń jalǵanshı eriń jazǵan. *(shártnamanı jırtıp taslap, ashıwlı túrde)* qalaǵa jar urılsın, kimde-kim Ǵáriptiń meniń qol astımda júrgenin kórse, kóre tura shax wázirlerine xabar bermese, ózi ólimdar, malı patshalıq.

Álbette bul shaxtıń átirapına jıynalǵan shaxqa qarsı wázirlerdiń de til biriktiriwi eki ashıqtıń jolına tosıq boladı. Pyesada Ǵárip jas bolıwına qaramay aqıl-parasatlı sózden taymaytuǵın jigit sıpatında táriyplenip onıń boyına sıńgen qásiyetlerdi avtor bılayınsha kórsetedi:

Ǵárip:- Táǵdir bizdi ayralıqqa salmasa,
Jılama Sánemjan ketsem kelermen.

Shaxsanem:- Sennen qalıp solar baǵımnıń gúli,
Baǵımnan ushırdım shayda búlbúldi.

Ǵárip:- Ájel jetip sum paymanam tolmasa,
Jılama Sánemjan ketsem kelermen.
Úyden shıǵıp dalǵardınıń taldırma,
Ax urıp sen qızıl gúliń soldırma,
Ǵáripjandı kóz jasıń menen óltirme,
Jılama Sánemjan ketsem kelermen.

Súygenine bas qosıw jolındaǵı Ǵáriptiń basınan ótkergen qıyınshılıqları bes jıl anadan, qarındastan, dos-yaran hám watannan uzaqta tawlarda qoy baǵıp júredi. Ótken-ketken kárwanlardan Shaxsanemniń deregin esitip bes jıl degende elge quwısıp, ákesiniń eski joldasları Ǵáripke qol qanat bolıp Shaxsanemge qosılıw tilegine járdem beredi.

Xojabaǵman: - O, Ǵárip sabır et. Mınalar seniń ákeńnıń dosları, seniń tilekslesleriń.

1-adam: Háy, Ǵááripjan! Haqıyqattı aytarǵa til joq, shaǵınarǵa jer joq, barlıq bolǵan isten xabarımız bar.

2-adam: Hásen wázirden qalǵan jalǵız qarar kózi sen edıń. Bizler hámme waqıt sırtıńnan kóz-qulaq bolıp júrmiz.

Ǵárip:- Raxmet atamnıń kózin kórgen qádirdan doslar.

Usılayınsha Ǵáripke qol ushın bergendey insanlar tabıladı. Shaxtıń átirapına jıynalǵan wázirlerdıń qılmıs isleri ashıp beriledi. Bul arada xalıqta Ǵárip tárepte bolıp, shaxtıń wádesinen taymawdı ádil bolıwdı talap etedi. Pyesada bul epizodlardıń barlıǵı sheber beriledi. Jazıwshı dástannıń kelip shıqqan jerine baylanıslı pyesada azerbayjansha nama hám qosıqlardı sheber qollanadı. Bulda dramanıń bir jetiskenligi bolıp tabıladı. Avtorlar dramanı bir qálipte Ǵárip penen Shaxsanemnıń jas waqtıńnan baslap er jetemen degenshe waqıyalardı izbe-izliginde jetilistirip otıradı.

«Dramaturgiya qız kiymesheginen de kóp qıyındılardan quraladı» dep jazǵan edi T.Allanazarov. Álbette, uzınnan-uzın poeziyadan ibarat dástandı eki saatlıq dramalıq shaǵarmaǵa aylandırıp bir qálipke salıw úlken kúshti talap etedi.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, dramaturgiya tarawınıń rawajlanıwı kórkem óner hám kórkem ádebiyatımızdi hár tárepleme rawajlandırıp kelmekte. Drama ómir shınlıǵın súwretleytuǵın janr bolıp tabıladı. Sol sebepli dramalıq shıǵarmalardıń ideya-tematikalıq jaqtan saxnada anıq, tınıq etip ashıp beriledi. Solay eken A.Begimov hám T.Allanazarov tárepinen dóretilgen "Ǵárip ashıq" dástanınıń dramaturgiya tarawına stilizaciyalanıwınıń ózi úlken jetiskenliklerdıń biri bolıp esaplanadı. Sebebi, keń kólemdegi dástandı saxna ushın ıqshamlastırıp qayta dóretiw óz-ózinen bolmaydı. Dástannıń bir neshe mártebe saxna júzin kóriwi avtorlardıń miynetınıń jemisi desek asıra aytqan bolmaymız.

Ádebiyatlar

1. Maqsetov Q., Maqsetova R. Qaraqalpaq xalqınıń kórkem awızeki dóretpeleri – Nókis: «Bilim», 2010.
2. Allanazarov T. Teatr hám dramaturgiya. – Nókis: «Qaraqalpaqstan», 1982.

S.JUMAǴULOVTÍŃ YUMORLÍQ GÚRRIŃLERINDE OBRAZ JARATÍW ShEBERLIGI

Kudiyarova Rıslıxan Kadirbaevna – *assistent oqıtıwshı*
kudyarova82@gmail.com
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

МАСТЕРСТВО С.ДЖУМАГУЛОВА В СОЗДАНИИ ОБРАЗОВ В ЮМОРИСТИЧЕСКИХ РАССКАЗАХ

Кудиярова Рыслихан Кадирбаевна – *ассистент преподаватель*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

S.JUMAGULOV'S SKILL AT CREATING CHARACTER IN HUMOROUS STORIES

Kudiyarova Ryslikhan Kadirbaevna – *assistant teacher*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: yumor, obraz, janr, syujet, badiy tasvir, konflikt.

Rezyume. Maqolada S.Jumag'ulov asarlaridagi yumoristik obraz masalasiga alohida to'xtalib o'tilgan. Obraz orqali qahramonning ichki dunyosi ochib beriladi. Yumoristik obrazlar orqali bo'lsa, yozuvchi qandaydir muammoni ko'tarayotgandek tuyuladi. Yozuvchi S.Jumag'ulov o'zining qisqa syujetli asarlarida yumor obrazi muammosini qanday tasvirlagani haqida fikr yuritiladi.

Ключевые слова: юмор, образ, жанр, сюжет, художественный облик, конфликт.

Резюме. В статье отдельно затрагивается вопрос юмористического образа в произведениях С.Жумагулова. Через образ раскрывается внутренний мир героя. Если юмор через образы, то кажется, что писатель поднимает какую-то проблему. Расскажем и рассудим о том, как писатель С.Жумагулов изобразил проблему образа юмора в своих короткосюжетных произведениях.

Keywords: humor, image, genre, plot, artistic appearance, conflict.

Summary. The article specifically addresses the issue of the humorous image in S. Zhumagulov's works. Through the image, the character's inner world is revealed. If the humor is through images, it seems as if the writer is raising a problem. Let us discuss and discuss how the writer S.Zhumagulov depicted the problem of the humor image in his short-story works.

Kirisiw. Biz bul maqalamızda qaraqalpaq ádebiyatında belgili orın iyelegen S.Jumaǵulovtıń yumorlıq gúrrińlerinde hár qıylı kásiptegi insanlardıń obrazın jasaw sheberligi haqqında sóz etpekshimiz. Onnan aldın gúrriń janrı haqqında toqtalıp ótpekshimiz.

"Gúrriń – turmıstı ıqsham hám qısqa túrde sáwlelendiretuǵın prozanıń povestten kishkene janrlıq túri" [1:172]. Ol, negizinen, jeti-segiz betten aspawı kerek. Biraq, kórkem ámeliyatta kólemi eki bet penen júz bet aralıǵındaǵı gúrrińler de ushırasadı. Gúrrińde bir sózdi qosıw yáki alıp taslaw múmkin emes. Yumor – ómir tirishiligiń san álwan sırlarına jaqtı túsiretuǵın adamnıń ne bir jaǵdayların qamtıytuǵın qubılıs esaplanadı. Yumordı jaratıwdıń qozǵawshı kúshi yumorlıq sezim dep atasaq, yumorlıq sezimtallıq kóbinese kózi ashıq, aynalasına sın kóz benen qaraytuǵın, zamanlaslarına biyik talap qoyatuǵın jaǵımpazlıq ruwxtaǵı adamlarǵa tán boladı.

Tiykarǵı bólim. Jazıwshınıń "Ǵamxorlıq" gúrrińinde Sársen aǵa obrazı mısalında jámiyettegi ayırım insanlardıń minez-qulqı ashıp berilgen. Sársen aǵa neshe jıl dawamında bir mekemede injener bolıp islegen. Gúrrińniń ataması biykarǵa "Ǵamxorlıq" emes, gúrrińniń bas qaharmanı Sársen aǵa haqıyqatında da kúyew balasına ǵamxorlıq etip atırǵanday kórinedi. Qızı turmıstan ayrılǵan bolsa da Sársen aǵa kúyew balasınıń jumısındaǵı baslıǵına barıp, onıń aylıǵı kóbirek jerge ótkizip beriwin soraydı, usı kúyew balam qızım menen ajıralısıp ketken bolsa da táwir kóretuǵın kúyew balam edi, – dep sorap keledi. Baslıǵı Sársen aǵanıń bul iltimasına hayran qalǵan bolsa da, onıń bul sózin jerde qaldırmaydı. Bul kelip-ketiw eki-úsh retke shekem sozıladı. Gúrriń aqırında onıń "Sársen sum" degen laqabı bar ekenligin kelip-ketip júrgen waqtında kórgen adam baslıǵına túsindiredi. Mısalı,

– Men bul adamdı bilemen. "Sársen sum" degen laqabı bar. Ol burıńǵı kúyew balasına ǵamxorlıqtı qurı jasap júrgen joq, bunıń astında bir sır jatır. Bolmasa, ol kisiniń de burıńǵı kúyew balasın atarǵa oǵı, kórerge kózi joq. Ol ǵamxorlıqtı astırtın, óz qızı ushın islep atır. Sebebi, burıńǵı kúyew balası bul jası úlkenniń qızına 50 procent aliment tóleydi. Onıń lawazımı úlkeyip, aylıǵı qansha kóbeygen sayın, qızına aliment sonsha kóbeyip barıp túsip turadı ǵoy. Endi bir nárseni túsindiń be? [4:14].

Sársen aǵa shıǵarmada yumorlıq obraz sıpatında berilgen. Degen menen onıń aldın ózi islep ketken mákemege sózi ótetuǵını anıq bolıp, kúyew balasın jaqsıraq, anıǵıraq aytqanda maylıraq jerge ótkiziwin sorap, ózin tap ǵamxorshı qaynataday etip kórsetkeni menen shıǵarma aqırında onıń ne ushın qatnay beretuǵınlıǵı ashıqlanadı. Sebebi, qızı turmıstan ajırasqanı menen onnan aliment alıp otırǵanlıǵı, kúyew balasınıń aylıǵı qansha kóbeygen sayın aliment muǵdarı da kóbeyetuǵınlıǵı sózsiz. Solay eken, Sársen aǵa bunı júdá jaqsı biledi. Bunı jazıwshı jeńil kúlki menen jámiyettegi usınday insanlardıń joq emes ekenligin eskertkendey boladı.

Kórkem ádebiyattaǵı ómir shınlıǵınıń negizi – adam, yaǵnıy ómirdiń san álwan qubılısları, adam túsine alatuǵın, túsinip baha beriw múmkin bolatuǵın kórkem dúnya adam kelbeti arqalı jasaladı. Jazıwshı sheberlik penen kórkem qıyalınıń arqasında kórkem sózdiń kúshi menen túrli adam obrazların súwretleydi. Hár obraz (kórkem kelbet) – ózinshe bir álem. San mıńlaǵan kelbetlerdiń adamlıq bolmısı da, ómirde atqaratuǵın xızmeti de, shıǵarmadan alatuǵın ornı da hár túrli boladı. Hár bir obrazdı jaratıw tarıyxı bolıwı menen qatar, hárqaysısınıń aqıl-oyı, temperamenti, psixologıyası, isenimi, ómirlik poziciyası, jasaw jaǵdayı hám t.b. túrlishe súwretlenedi. Kórkem shıǵarmada sonday obrazlardıń sáwlesi jasalıp, olardıń san álwan jaǵdaylardaǵı qarım-qatnasına tiykarlanıp, túrli soqlıǵısıwlar arqalı ómirdiń tiykarǵı máseleleri sáwlelenedi.

Jazıwshınıń usı toplamına kirgen “Dizim” dep atalǵan gúrrińi bar. Bul gúrrińde oqıwǵa tapsırıw barısı hám onda imtixannan ótiw jaǵdayı sóz etilgen. Gúrrińdegi texnikum direktorı obrazı yaǵnıy baslıq adamlardıń obrazı kúlki astına alıp berilgeni menen jámiyettiń bir bólegi sıpatında da xızmet atqarǵan. Burınları oqıwǵa tapsırıw waqtında awızeki imtixan tapsıratuǵın bolǵan. Házir bolsa mámleketlik test orayı tárepinen dúzilgen testlerdi sheship oqıwǵa kiremiz. Endi ne ushın gúrriń ataması “Dizim”. Haqıyqatında da, dizimde barlar oqıwǵa kiretuǵın bolǵan, eger dizimde joq bolsań tap hámme sorawǵa juwap berseń de oqıwǵa túse almaytuǵın bolǵan eken. Bunı jazıwshı abiturienttiń tilinen bergen. Mısalı,

“Birinshi imtixan alıwshı kóz áynegin bir dúziwlep qoyıp, áste keyin shalqaydı. Soń qolınıń astındaǵı qanday da bir qaǵazdaǵı dizimge barmaǵın juwırtıp úńile basladı. Ishim “ǵım” ete qaldı. “Taǵı tamam bolǵan jerim usı shıǵar. Qádimgi jıldaǵıday dizimge qaraw” degen baslandı. Ol onnan meniń familyamdı izlep atır. Áne, ele saǵan ańsat bilet túskeni menen keyninen usındayı bar. Olar jáne jıǵıp jiberse, bul texnikumnan tórtinshi márte jıǵılıp qaytqanım boladı. Bul ret te basıma usı dizim degen bále jetetuǵın boldı-aw” [4:31].

Alınǵan bul mısaldan kórinip turǵanınday, abituriyent haqıyqatında da úsh sorawdıń hámmesine tolıq, anıq juwap beredi. Biraq, dizimde bolmaǵanı ushın imtixan alıwshılar onıń juwabına qanatlanbaǵanın aytıp, keyingi jılı tapsırıwın aytadı. Ashıwlanǵan abituriyent kútilmegende olardıń aldındaǵı dizimdi urlap qashıp ketedi. Bunday jaǵdaydı oyına da keltirmegen imtixan alıwshılar onıń izinen juwırıp ketedi. Jolda texnikum direktorı ne shawqım bolıp atırǵanın soraydı. Imtixan alıwshı muǵallimler jaǵdaydı túsindiredi hám onı tez uslawı kerek ekenligin aytadı. Álbette, eger onı tiyisli jerine alıp barsa, hámmesi jumıstan shıǵatuǵını sózsiz. Bálkim shıqpawı da múmkin, sebebi:

Abiturient Ótemuratov, toqta deymen. Bizlerdi mına duyım jurtqa masqara qılatuǵın boldıń. Bir minut sóyleseyik!

- Yaq, bolmaydı! – dedim men tilim awzıma tıǵılıp. Bul dizimdi tiyisli orınlarǵa jetkeremen.

Sen óytpe, inim. Bunnan sen hesh payda taba almaysań. Sol tiyisli orınlarıńnıń balaları da sol qolıńdaǵı dizimde. Onnan góri keliseyik! [4:33].

Bunnan kórinip turǵanınday hámmesi tek óziniń paydasın ǵana gózleydi. Waqıya qaharmanı da imtixan alıwshı muǵallimler menen kelisedi. Buǵan texnikum direktorı da qayıl boladı. Gúrriń aqırında abiturient student bolıw baxtına miyassar boladı. Ol óz jolın tabıw ushın texnikum muǵallimleri hám direktorınıń qılǵan isine muwapıq ózlerine de sol joldı qolladı. Basqasha qılıp aytqanda, dizimdi tiyisli orınlarǵa bergeni menen de payda tappaytuǵın edi. Bári bir student bola almaytuǵın edi. Mısalı,

– Sol dizimniń keynine ózińniń familyańdı tirkep jibereyik. Bul dizimge ilinseń, texnikumǵa kirdim dep qoya ber!

– Aldamaysız ba?

– Yaq, aldamaymız. Aramızdaǵı texnikum direktorı da buǵan qayıl. Bizler bir sózli adamlarmız!

Olar rasında da bir sózli adamlar bolıp shıqtı. Men bul qaysı texnikum ekenin aytpay-aq qoyayın. Usı kúnleri sonda oqıp atırman [4:33].

Hár bir jaman adamnıń qılıǵına kúlseń, oǵan ráhátlenip kúlme, ırza bolganıńnan kúl, ızalı kúlkiniń ózi de qayǵı. Onday kúlkige barqulla óziń de salınbaǵaysań, hár bir jaqsı adamnıń jaqsılıq tapqanına kúlseń, onıń jaqsılıqtı jaqsılıǵınan tapqanlıǵın úlgi etip kúl. Hár bir úlgi alıwdıń ózi de waqtı menen toqtaydı. Kóp kúlkiniń hámmesin de maqtaǵanım joq, onıń ishinde bir kúlki bar – quday jaratqan ornı menen ishten, kókirekten kelmeydi, qoldan jasap, sırtı menen bet-awzına dúzep, kulkini sánlep, sulıwlıq ushın kúletuǵın boyama kúlki”, – degen ullı Abaydıń ózi ráhátlenip kúliwden baslap, olardıń ishki-sırtqı sıpatlarına sholıp ótedi [1:100-101].

Jazıwshı bul gúrrińinde qanday da bir kásip iyesin alıp qaraǵan bolsa da, sol kásip arqalı basqa usı kásipke uqsas insanlardıń obrazı beriwge háreket etkenligin kóremiz. Abaydıń sózleri menen aytqanda, avtor kóz astına alǵan yumorlıq obrazǵa shın ıqlasıń menen kúliwiń kerek, bul gúrrińde de obrazlardıń jaǵdayı kúlkili hám ashınarlı edi.

Hárbir kórkem obraz – óziniń tarıyxı, ózgeshelik, psixologiyalıq jaqtan qaytalanbas qubılıs. Realizm ádebiyatındaǵı adam obrazları kórkemlik jaǵınan hár túrli usılda jasalıwı menen, solardıń barlıǵında da jazıwshınıń ózgeshe baǵdarı usı obraz arqalı kitap oqıwshıǵa tásir etiw, kewline oy salıw, jaqsılıqqa tárbiyalaw kerek. Tárbiyalıq tásir etiwdiń jolı da júdá kóp: tikkeley úlgi usınıp, durıslılıqtı kórsetiw, unamsız jaǵdaylar arqalı neshe obrazlardı súwretlew bar. Satira “aqır-aqıbetinde obrazdı sınawǵa, dártti jeńillestiriwge, islewge bolmaytuǵın kórinislerdi áshkaralay otırıp, tárbiyalaw tiyis” [3:192].

Álbette, ádebiyattaǵı yumordı tek qubılıstı yamasa subyektti kerisinshe kórsetiw, joqqa shıǵarıw, kúlki etiw quralı dep bir tárepleme alıp qaraw qáte boladı.

Epikalıq shıǵarmalarda, sonıń ishinde gúrrińlerde qaharman obrazınıń jaratılıwı tiykarǵı orındı iyeleydi. Jazıwshılardıń idealı tiykarında jaratılıp atırǵan qaharmanlar obrazına dúnya hám ruwxıy álemde júzege kelip atırǵan jetiskenlik hám kemshilikler sińdirilip kelinbekte. Bul bolsa, álbette, oqıwshı sanasına tásir etpey qoymaydı. Dóretiwshiler de áne usı maqsetti jáne de kúsheytiw maqsetinde insannıń sanasına tereńirek kirip barıwǵa hám onda júz berip atırǵan ózgerislerdi ózleri jaratıp atırǵan qaharmanlar obrazına sińdirip barıwǵa háreket etip kelmekte. Qaharman obrazı onıń sózinde, portret súwretlemesinde, avtor táriypinde hám is-háreketler bayanında kórinedi. Bul faktorlar birlesip, kitap oqıwshısı kóz aldına real insan obrazı sáwlelenedi.

Haqıyqatında da S.Jumaǵulovtıń qaysı gúrrińin alıp qaramayıq, onda jámiyettegi insanlardıń obrazı real túrde súwretlengenin iń gúwası bolamız. Mısalı, “Montyordiń monologı” gúrrińin alıp qarayıq. Shıǵarma atamasınan kórinip turǵanınday montyor kásibi haqqında sóz etilgen. Gúrriń qaharmanı Qalbay montyor. Ol óz waqtında sovxozda partkomnan keyin tilge alınatuǵın adam bolǵan. Sol waqıtta toy-merekeden tuppa-tuwrı telejka menen onıń úyine “molla pay” degendey “montyor pay” jiberiletuǵın bolǵan. Eger ‘montyor pay” jiberilmese togın óshirip taslaytuǵın adam bolǵan eken. Mısalı,

Sovxozımızdaǵı Ótebay dúkanshı súnnet toy berdi ǵoy. Oy, jaman. Bizge “montyor pay” jibermepti. Áne, sonda tamasha boldı. Qonaqları endi ortaǵa tabaqtı ala bergende “zamıkanie” dep sovxozdıń svetin óshirdim de tasladımǵoy. Sonnan beri kelip jalınadı. Tıńlamadım. Awıldıń jası úlkeni Nurjan aǵaǵa deyin araǵa tústi-aw. Tıńlamadım. Tań aldında transformatordı jortaǵa uzaq remontlaǵan bolıp, zorǵa jaqtım.

Kúlemen-aw, eki jıldan keyin usı Ótebay dúkanshı kelin túsirip jáne toy berdi. Biysharanıń kózi qattı qorqıp qalıptı. Toydan bir kún burın qarasam, úydiń janındağı transformatorğa bir ılaqlı eshkini "montyor pay" dep baylap ketipti" [4:37].

Kórinip turğanınday, Qalbay montyor pul dese hámme nárseni islewge qayıl insan obrazında súwretlenedi, bunı tek ğana óziniń kásibi arqalı isleydi. Óz kásibinen nápsisi jolında paydalanatuğın insanlar da joq emes, álbette. Ol usı "montyor pay"dı almasa adamlardıń togın óshirip, ózi bolsa arqayın kúlip otıratuğın dárejede ar-namısın satqan adam. Ol tek ğana "montyor pay" bermegen adamlardı ğana emes, al balasın urıp jibergen adamğa ashıwlanıp, awılında bolıp atırğan namazğa da qaramay tokti óshirip taslaydı. Sebebi, qaytıs bolğan adamnıń balası Qalbaydıń balasın urıp jibergen eken. Bul jağday jazıwshı tárepinen tómendegishe súwretlengen:

Tiye bersin Xojabay araq iship suwğa ketip ólgende de bir basa-bas boldı. Onıń kishkentay balası biziń bala menen oynap júrip "Ákeń montyor bolğanına maqtanba?" dep urıp, murnın daladay qan qılıp jiberipti. Ashıw ne qıldırmaydı, ólige de qarağanım joq. Transformatorğa bardım da, svetti óshirip tasladım. Sonnan soń úyde basa bas bolğan. Qarańğıda talay ayaq kiyimler awmasqan, birewdiń kiyimin birew kiyip ketken. Mápriwza kempir úyindegi qonaqlarğa taza sorpa dep, bir tabaq juwındını aparğan. Qıdırbay qarańğıda kórmey, qazan-tabaqtı jalawğa kelgen iyt shığar dep, dalada otırğan Ótep mollanı keseklegen. Qullası, kóp qırğın bolğan-aw... [4:37].

Usı qatarlardan kórinip turğanınday-aq, Qalbay montyordiń obrazı ele de tolıq ashıladı. Ol ózinen basqanı oylamaytuğın insannıń obrazında súwretlenedi. Jazıwshı bul gúrrińdi yumorlıq gúrriń sıpatında alıp qaraydı. Bul gúrrińdi yumor degennen satira dep bahalasa maqsetke muwapıq bolar edi. Gúrrińdi oqıp otırıp insanda hesh qanday kúlki tuwdırmaydı, kerisinshe adamnıń ashıwına tiyiwi sózsiz. Qalbay ózi montyor bolıp, adamlardıń togın óshirip taslay beretuğın bolğanı ushın, oğan hesh kim sóylemew kerek. Eger sóylep qoysańız yamasa toy-sadaqada hayalına tómenlew shıt-shúberek berseńiz barıp togıńızdı óshirip kele beredi. Usınday qásiyetti ózine jámelegen obraz awıldan qalağa kóshkende biraz qıynaladı. Biraq, ol bunıń da jolın tawadı. Adamlardıń úyine ózin qalalıq elektr tarmaqları tarawında monter bolıp isleytuğın adam sıpatında tanıstıradı. Bul boyınsha ózine qızıl knijka alıp qoyıptı. Sherigi Tawbay menen birgelikte "leviy" basıp turadı. Birinshi Qalbay úylerdi aralap, neshe aydan berli tokqa pul tólemegenlerdiń tokların qıyıp ketedi. Ol tekserip bolğannan keyin sherigi Tawbay velosiped penen sol kósheden ótip, svetlerin jağıp beredi. Tawbay jiynağan pullardı ortağa qoyıp, keyin ekewi ortağa túsken pullardı bólisip aladı. Usı waqıya arqalı Qalbay obrazı pútkilley ashıladı. Haqıyqatında da, gúrrińdi birinshi oqığanıńızda júzińizde azmaz bolsa da kúlki juwıradı, degen menen usınday insanlardıń jámiyetimizde jasap, xalıqtı aldawı ashınarlı jağday ekenin kórip tóbe shashımız tikke turadı.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, Saylawbay Jumağulov sońğı jılları jazılğan yumorlıq gúrrińleri arqalı aynalamızdağı júz berip atırğan hár qıylı kemshiliklerdi satiralıq til menen emes, al yumorlıq kúlki menen "emlewge" háreket etip otır. Haqıyqatında da, jazıwshınıń ayırım yumorlıq gúrrińlerinde jan átirapımızda usınday insanlardıń bar ekenligi, onı kúndelikli turmısta kórip júrgenligimiz gúrriń oqıp otırıp kóz aldımızğa keledi hám adamnıń júzinde biraz bolsa da kúlki juwıradı. Biz, bul maqalamızda S.Jumağulovtıń ayırım yumorlıq gúrrińlerinde yumorlıq obrazlar sisteması haqqında aytıp óttik, onıń bunday mazmundağı gúrrińleri ele de kópshilikti quraydı.

Ádebiyatlar

1. Абай. Еки томдық шығармалар жыйнағы. II Том. – Алматы: «Жазыўшы», 2020.
2. Ахметов С, Есенов Ж, Жәримбетов Қ. Әдебияттаныў атамаларының орысша-каракалпақша түсиндирме сөзлиги. – Нөкис: «Билим», 1994.
3. Кожекеев Т. Қым-қуыт здер. – Алматы: «Санат», 1999.
4. Жумағулов С. Мениң ҳаялым жазыўшы. – Нөкис: «Арал» журналы редакциясы, 1992.

A.ÁBDIEVTIŃ «BÚRKIT ShÍŃ» ShÍǴARMASÍNDA OBRAZ JASAW ÓZGEShELIGI

Ktaybekova Zulfiya Kengesbaevna – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı, docent*
ktaybekova77@mail.ru
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

ОСОБЕННОСТИ СОЗДАНИЯ ОБРАЗА В ПРОИЗВЕДЕНИИ А.АБДИЕВА «ВЕРШИНА ОРЛА»

Ктайбекова Зулфия Кенгесбаевна – *доктор философии по филологическим наукам, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

CHARACTERISTICS OF IMAGE CREATION IN A.ABDIEV'S WORK "EAGLE'S PEAK"

Ktaybekova Zulfiya Kengesbaevna – *Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Associate Professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: hikoya, animalistika, qushlar, hayvonlar, syujet, kompozitsiya, obraz, inson, tabiat, ramz.

Rezyume. Qoraqalpoq yozuvchisi A.Abdievning "Burgut cho‘qqi" hikoyasida obraz yaratish xususiyatlariga badiiy tahlil qilingan. Hikoyada yozuvchi tomonidan burgut hayoti orqali inson taqdiri, tabiat qonuni, halollik bilan or-nomus masalasining so‘z yuritilganligi o‘rganilgan. Asardagi burgut, arqar, qarg‘a va boshqa obrazlar orqali tabiatdagi tiriklik uchun kurash, kuchli bilan ojizning munosabati ochib berilganligi misollar asosida talqin etilgan.

Ключевые слова: рассказ, анималистика, птицы, животные, сюжет, композиция, образ, человек, природа, символ.

Резюме. В рассказе каракалпакского писателя А.Абдиева «Вершина орла» проведен художественный анализ особенностей создания образа. В произведении писатель изучает судьбу человека, закон природы, вопрос честности и чести через жизнь орла. На основе примеров интерпретируется, что через образы орла, архара, вороны и других в произведении раскрывается борьба за существование в природе, взаимоотношения сильного и слабого.

Key words: story, animal studies, birds, animals, plot, composition, image, human, nature, symbol.

Summary. In the short story "Eagle Peak" by the Karakalpak writer A. Abdiev, the features of image creation are artistically analyzed. In the work, the writer examines the issue of human fate, the law of nature, honesty and honor through the life of the eagle. The struggle for survival in nature, the relationship between the strong and the weak, is interpreted through examples of the eagle, argali, crow and other characters in the work.

Kirisiw. A.Ábdiev házirgi dáwir ádebiyatında óziniń bir qatar prozalıq shıǵarmaları menen keńnen tanılǵan kórkem sóz sheberlerinen biri. Onıń qáleminen «Mal qora», «Búrkit shıń», «Awır jaza», «Qıyalparaz urlıqshı», «Nashúkir», t.b. sıyaqlı gúrrińleri hár qıylı tematikalarǵa qurılǵanlıǵı menen ayrıqshalanıp turadı. Ásirese, jazıwshınıń «Búrkit shıń» atlı gúrrińinde qartayǵan búrkittiń ómiri arqalı insan táǵdiri, tábiyat nızamı, hadallıq penen ar-namıs máselesin súwretleydi.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. Jazıwshınıń «Búrkit shıń» atlı shıǵarması haqqında ózbek ádebiyattanıwshısı Ǵayrat Májit tómendegishe pikirlerdi bildiredi: «Sóz sheberi búrkit tımsalı arqalı insan ómiriniń bálent-pásin júdá isenimli súwretlegen. Jazıwshı mártlik, bir sózlilik, dawjúreklilikti ulıǵlasa, satqınlıq, jaltaqlawshılıq, ekijúzlilik sıyaqlı illetlerdi qaralaydı» [3] Al, ádebiyat sınshısı J.Esenov jazıwshınıń kórkem dóretiwshiligin joqarı bahalaydı: «Allanazar Ábdiev házirgi dáwir qaraqalpaq prozasında filosofiyalıq oy basım jazıwshı sıpatında ózgeshelenedi» deydi [2:96]. Jáne de, Á.Ábdievtiń prozalıq shıǵarmaların talqılay otırıp, professor P.Nurjanov bılay jazadı: «ol waqıya hám hádiyselerdi qurı dizip súwretlewden waz keship, olardı kórkem–psixologiyalıq súwretlewdiń álwan túrlerin qollanıw arqalı sáwlelendiriwge háreket etedi» [1:113-114]. Al, izertlewshi Sh.Ashurova kórkem ádebiyatta quslar hám haywanatlar obrazın ashıp beriwshi shıǵarmalar hám olardıń ózine tán ózgesheligi haqqında tómendegi pikirlerdi keltiredi: «Quslar hám haywanlar haqqındaǵı ápsanalar, mákkar janzatlar haqqındaǵı ertekler, ájayıp maqluqlar haqqındaǵı tımsallar hám fantastikalıq xarakterli estelikler, haywanlar saltanatı haqqında gúrrińetiwshi epikalıq poemalar hám satiralıq povestler – animalistikalıq ádebiyattıń tolıq bolmaǵan kórkem formaları, áne, usılardan ibarat. Biz de joqarıdaǵılardan kelip shıǵıp, bas qaharmanları yamasa tiykarǵı personajları jániwarlar bolǵan kórkem ádebiyattıń gúrrińpovest hám romanların da animalistikaǵa tiyisli shıǵarmalar dep esaplaymız» [5:11].

Izertlewdiń júzege keliwinde kórkem-estetikalıq, strukturalıq-poetikalıq analiz metodlarınan paydalanıldı. Kórkem-estetikalıq talqılaw shıǵarmanıń ideyalıq-kórkemligin mazmunın, estetikalıq tásirsheńligin asırıwǵa ham de avtordıń sheberligin bahalawǵa múmkinshilik berse, strukturalıq-poetikalıq analiz shıǵarmanıń syujet hám kompoziciyasın, obrazlar sistemasındaǵı wazıypaların anıqlawǵa xızmet qıladı.

Talqılawlar hám nátiyjeler. A.Ábdievtiń «Búrkit shıń» gúrrińinde qartayǵan Ata búrkittiń ómiriniń sońǵı waqıtları arqalı ómir menen ólim, hadallıq, jalǵızlıq, ar-namıs hám tábiyat zańlılıǵı tereń filosofiyalıq tiykarda ashıp beriledi. Shıǵarmanıń ideyalıq mazmunı bir neshe filosofiyalıq hám adamgershilik principleriniń birligine qurılǵan bolıp, avtor búrkittiń ómirin sáwlelendiriw arqalı tek tábiyat qubılısların ǵana emes, al adamnıń turmıslıq principlerin, morallıq juwapkershilik hám ruwxıy jaqtan adamgershilik pazıyletleriniń biyikligin súwretleydi.

Gúrrińde dáslep ar-namıs, hadallıq hám súyispenshilik ideyaları jetekshilik etedi. Shıǵarma syujeti Ana búrkit penen Ata búrkit bir neshe jıllar tınısh-tatıw, baxıtlı turmıs keshiriwinen baslanadı. Gúrrińniń bas qaharmanı Ata búrkit, dáslep, shańaraq ǵamxorshısı, kúshli ańshı sıpatında súwretlenedi. Ana búrkit penen balaların tárbiyalap, tábiyat zańı arqalı tirishilik etedi. Olar júdá baxıtlı ómir súredi. Bir kúnleri Ana búrkit waqıt-demi tawsılıp, qazalanadı. Oǵan úyrenisip qalǵan Ata búrkitke bul dúnya tar kórinip, hesh

nárseniń qızıǵı qalmaydı, jekkesirep, saǵınısh azabı júregin órtep, jalǵız ómir súriwden mánis-mazmun tappaydı. Qartayǵan sayın kúshi qaytıp, hesh nársege zawqı soqpay, ań awlawǵa da qızıǵıwshılıǵı sóne baslaydı. Ata búrkittiń bunday jalǵızlıq hám ayralıqqa duwshar bolıwı onıń óz yarına degen sheksiz súyispenshiligin bildiredi. Bul arqalı avtor adamnıń ómirindegi shın mánisindegi súyispenshiliktiń ayrıqsha áhmiyetke iye ekenligin joqarı bahalaǵan.

«Búrkit – jırtqısh qus. Onı lashın dep te ataydı. Ol jırtqısh bolsa da, xalıq ertek hám ápsanalarında, dástanlarda kóbirek mártlik, batırlıq hám ullılıq simvollarında epikalıq qaharmanǵa qáwender joldas sıpatında gewdelendiriledi» [6:16].

Ana búrkit gúrrińde kóp sóz etilmese de, onıń obrazı hadallıqtıń simvolı hám shańaraq uytqısı sıpatında kózge taslanadı. Ol miyrimli ana, sadıq, opadar yar, shańaraq birliginiń tiregi. Ata búrkittiń ómiri onıń óliminen keyin ulıwma ózgerip ketedi. Bul arqalı avtor ómirlik joldasınıń ornı hesh nárse menen tolmaytuǵınlıǵın kórsetedi. Yaǵnıy, Ana búrkittiń obrazı muhabbat, hadallıq hám shańaraq birliginiń simvolına aynaladı.

«Usınday ayralıq datınan júrek-bawırı ezilgen, parra-parra, tilkimlengen Ata búrkit áste-áste Jaratıwshı hámirine – mańlayına jazǵanına kónlige basladı…» [4: 74].

Ashlıqqa ushıraǵanında ol bir neshe kúnnen beri góshi aynıp, sasıǵan ólikseni hám mayda jánliklerdi jewge namıslanıp, hálsiregenine qaramastan, ata búrkit barlıq kúsh-jigerin jumsap, qoyan hám arqarlardı quwıp ketedi. I.Yusupovtıń poeziyasında quslar obrazın talqılaǵan izertlewshi Sh.Arziev búrkit haqqında bılay jazadı: «Búrkit – ásirese, túrkiy xalıqlar ádebiyatında márt, qaytpay, óz maqsetine erise alatuǵın bahadırlar tımsalında beriledi» [7:11]. Shıǵarmada Ata búrkit qartayıp, hálsirep, ashlıq azabınan qansha qıynalsa da, óz tábiyatınan tıs háreketler islemeydi. Jazıwshı búrkittiń bunday háreketleri arqalı ar-namıs – adamnıń eń joqarı ruwxıy baylıǵı ekenligin uqtırmaqshı boladı. Yaǵnıy, insannıń hár qanday jaǵdayda da, ar-namıs, hújdanın satpawı kerekligin, óz qádir-qımbatın bálent tutıwı arqalı ruwxıy jaqtan joqarı pazıyletke iye ekenligin joǵaltpawı kerekliginen derek beredi. Sebebi, biyiklik simvolı bolǵan búrkit ómir boyı biyik shıńlarda, keńislikte párwaz etken tirishilik iyesi sanaladı.

Ata búrkittiń ómiriniń sońında da kókke kóteriliwi, tuwǵan uyasına qaytıp, jan tapsırıwı – shıǵarmanıń eń tereń filosofiyalıq tiykarı bolıp tabıladı. Bul kórinis adamnıń tuwǵan jerge degen tereń súyispenshiligin, qaharmannıń erkinligin, ar-namıslılıǵın, ana Watanǵa degen sadıqlıǵın bildiredi. Avtor quslar patshası bolǵan búrkit obrazı arqalı ideal tulǵanıń modelin jasaydı. Búrkit – ápiwayı qus emes, ol erkinliktiń, batırlıqtıń kórkem simvolı dárejesine kóteriledi.

Jaslıq waqtında barlıq jániwarlar qorqatuǵın ata búrkittiń qartayǵan payıtında hálsirewinen paydalanǵan ǵarǵa onıń kózin shoqıp aladı. Mısalı: «Bir zoń ǵarǵa Ata búrkittiń birazdan berli qıymılsız qalǵanın óldige jorıp kózin shoqıp aldı. Sonda shala jan ata búrkitti ózin qorǵaytuǵın búrkit atawlınıń joqlıǵı qattı qınjılttı. Qattı ashıwı keldi, buyırqandı, qanı tastı. Burın janına jolaw túwe aspannan jerge túsken kóleńkesinen qorqıp, tıǵılarǵa tesik tappay qalatuǵın zoń ǵarǵanıń bul qılıǵı, azarı jeti júyresinen ótip, qanın qozdırıp, denesin silkintti. Ol búytip qorlanıp óliwden arlandı» [4:78]. Bul arqalı avtor biylik etiw, kúsh, ataq, dańq, mártebe – bulardıń barlıǵı waqıtsha ekenligin, al, ar-namıs penen ruwxıy tazalıq – máńgilik degen oydı jetkerip beredi. Mısalı: «Jáne kózin shoqıwǵa qayımlasqan zoń ǵarǵanı basınan tislep alıp, Ata búrkit bar kúshin saldı: ayaqların jerge tirep, túrgeldi, sırqılsa da ata qanındaǵı – tegindegi – negizindegi búrkitlerge tán sońǵı demi aldındaǵı jigerli – kúshti jıynap, qanatların jeńil qaǵıp, áste aspanǵa kóterilip ushtı. Tuwrı diń aspan – shıń basın názerledi. Ashırqasa da sasıq zoń ǵarǵanı jemey, basın tumsıq penen ezgilep-ezgilip jiberip óltirip, jerge taslap – «túpirip» jiberdi» [4:78].

Jazıwshı zoń ǵarǵa obrazı arqalı jámiyetimizde ayırım adamlardıń kúshli adam hálsiregenin sezgen payıtlarda paydalanıp ketetuǵın kimselerdi sınǵa alǵan. Sonlıqtan zoń ǵarǵa shıǵarmada opasızlıqtıń, qorqaqlıqtıń hám ruwxıy jarlılıqtıń simvolı sıpatında súwretlenedi.

Quslar obrazı poetikasın izertlewshi M.Muxammadiyeva bılay jazadı: «Simvollıq quslar obrazlarınıń ádebiyatqa kirip keliwi xalıq awızeki dóretiwshiligine barıp taqaladı. Dáslep, insanlardıń ruwxı da qus sıpatında kóz aldımızda sáwlelengen. Xalıq awızeki dóretiwshiliginde Búlbil, Kepter, Qarlıǵash, Bódene, Qumırı sıyaqlı quslardıń unamlı ózgeshelikleri simvollıq-tımsallıq mánini ańlatsa, Ǵarǵa, Bayıwlı, Hákke sıyaqlı quslardıń unamsız ózgesheliklerine kóbirek itibar qaratıladı» [8:23]. Demek, gúrrińde ǵarǵa obrazı unamsız obraz sıpatında súwretlengen. Ol hálsiregen ata búrkittiń dármansızlıǵınan paydalanıp, hújim jasawı arqalı búrkittiń ar-namısın oyatıp, erlik kórsetiwine sebepshi boladı. Hátteki, ash bolıwına qaramastan, ózine dushpanlıq islegen ǵarǵanı jemey, jerge basın úzip, ılaqtırıwınan ata búrkittiń qanına sińgen qaysarlıǵı hám mártligi kórinip turadı.

Arqar – kúshli, erkin hám qaysar jániwar. Ol gúrrińde ata búrkittiń sońǵı oljası sıpatında sáwlelenedi. Arqar obrazı arqalı jazıwshı ómir ushın gúresiwdiń áhmiyetliligin hám tábiyattaǵı kúshtiń ayrıqshalıǵın kórsetip bergen.

Túlki, qasqır, shaǵal, quzǵın, iytelgi, tuyǵın, kiyik, qulan, qırǵawıl, hákke, quzǵın hám basqa da quslar menen jániwarlar shıǵarmanıń tábiyiy ortalıǵın qáliplestiredi. Olar tábiyattaǵı tirishilik ushın gúresti, kúshli menen ázziniń qarım-qatnasın kórsetip bergen.

Gúrrińdegi waqıyalar xronikalıq syujet tiykarında berilgen. Sebebi shıǵarmada sáwlelengen hádiyselerdiń barlıǵı Ata búrkittiń ómiriniń sońǵı máwritlerine shekemgi waqıttı izbe-izlikte bayanlap kórsetken. Shıǵarmanıń baslanıwı menen juwmaǵı kompoziciyalıq qurılısı jaǵınan sheńberli kompoziciyaǵa qurılǵan bolıp, bir keńislikte, yaǵnıy, búrkittiń uyasınan baslanıp, sol jerde juwmaqlanadı. Usı arqalı shıǵarmanıń kompoziciyası qaharmannıń tutas ómir jolın tolıq ashıp, tiykarǵı ideyanıń tásirli jetkeriliwine xızmet etedi.

Shıǵarmada tábiyattaǵı súwretlewler qaharmanlardıń kewil-keypiyatı menen tıǵız baylanıslı halda, qaharmannıń sırtqı háreketleri hám ishki psixologiyalıq keshirmeleri menen qatar rawajlanıp otıradı. Mısalı: «Ata búrkit shıń basına – jerden dem alıs aspan artındaǵı óz qásiyetli de – qásterli, ıssı da – márgiyalı, úyrenisken uyasına jetip quladı. Endi, bul jerge ushıp kelip, onıń kózin shoqıp, etin jewge hesh bir qus, ańnıń júregi daw bermewin sezgen halda kewli bir jaǵınan toq, ekinshi jaǵınan, óziniń de ózi qusaǵan aybatlı da, omırawlı búrkittiń qalmaǵanı, yaki basqa bir er

júrek qus atawlınıń bolmaǵanı kewlinde kúyinish uyalatqan halda, bunıń aqıbeti dúnyanı astın-ústin etetuǵın páleketke alıp kelmes pe eken, degen oyda ata búrkit mazalı, máńgi uyqı qushaǵına enip barar edi» [4:79]. Búrkittiń ómiriniń sońǵı máwritleri arqalı tábiyattıń máńgilik nızamı, erlik penen mártliginen derek berse, ózi sıyaqlı aybatlı tulǵalardıń azayıp ketiwine ókiniwi, jámiyet hám tábiyat ushın úlken qáwip tuwǵızatuǵınlıǵı úlken qáweterge saladı.

Juwmaq. Juwmaqlap aytqanda, A.Ábdiev «Búrkit shıń» gúrrińi ómirdiń mánisin tereń túsiniwge, adamgershilik pazıyletlerdi ulıǵlawǵa baǵdarlaytuǵın filosofiyalıq mazmundaǵı kórkem shıǵarma. Jámiyettegi hár bir adam qıyınshılıqqa jeńilmesten, Búrkit sıyaqlı óziniń qádir-qımbatın saqlay alatuǵınday hadal bolıw zárúrligin uqtıradı. Bul gúrriń arqalı batırlıq, ar-namıstı, adamgershilik pazıyletlerdi qásterlewge hám kelesi áwladqa jetkeriwge baǵdarlaydı.

Ádebiyatlar

1. Нуржанов П. Тынып-тыншымас талант. Әдебият ҳаққында ойлар. – Нөкис: «Билим», 2023.
2. Есенов Ж. Бүркит пәрўаз дөретиўши. – Ташкент: «Adabiyot», 2024.
3. Ғайрат Мажид. Бургут чўққисини кўзлаган эран. //https://ziyouz.uz/ilm-va-fan/adabiyot/gayrat-majid-burgut-choqqisini-kozlagan-eran/
4. Әбдиев Ә. Қарақалпақ қосығы. – Ташкент: «Tamaddun», 2021.
5. Ашурова Ш. Инглизабон Ғарб адабиёти ва ўзбек адабиётида анималистика жанри хусусиятлар (Э.Сетон-Томпсон ва Н.Норқобилов ижоди мисолида): Филол. фан. б-ча фалс. док (PhD) дис. автореф. – Тошкент, 2020.
6. Жумаев А. Ўзбек ва немис эртакларида қушлар образи типологияси ҳамда спецификаси: Филол. фан. б-ча фалс. док (PhD) дис. автореф. – Бухоро, 2022.
7. Arziev Sh. I. Yusupov she’riyatida qushlar obrazi: Filol. fan. b-cha fals. dok (PhD) dis. avtoref. – Nukus, 2025.
8. Muxammadiyeva M. Qushlar obrazi poetikasi («Husni dil», «Rohati dil», «Zarbulmasal» misolida): Filol. fan. b-cha fals. dok (PhD) dis. avtoref. – Toshkent, 2026.

FOLKLOR PROZASÍNDAǴÍ "GÚNA" KONCEPTINIŃ TÚRLERI: DINIY HÁM SOCIAL-TURMÍSLÍQ GÚNA

Qalbaeva Gulparshın Sarsenbaevna – *filologiya ilimleri boyınsha filosofiya doktorı, docent*
Kalbaevagul1977@gmail.com
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

ТИПЫ КОНЦЕПТА «ГРЕХА» В ФОЛЬКЛОРНОЙ ПРОЗЕ: РЕЛИГИОЗНЫЕ И СОЦИАЛЬНО-БЫТОВЫЕ ГРЕХИ

Калбаева Гулпаршын Сарсенбаевна – *доктор философии по филологическим наукам, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

TYPES OF CONCEPTS OF "SIN" IN FOLKLORE PROSE: RELIGIOUS AND SOCIAL- SECULAR SINS

Qalbaeva Gulparshın Sarsenbaevna - *Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Associate Professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Tayanch so'zlar: gunoh, ijtimoiy-maishiy gunoh, motiv, syujet konstruktor, taqiq, jazo, epikalıq matn tarkibi, didaktik funksiya.

Rezyume. Ushbu maqolada "Gunoh" konceptining folklor nasri matn tarkibidagi mantiqiy tuzilishi, konseptual va badiiy xususiyatlari jihatidan farqlanuvchi diniy gunoh va ijtimoiy-maishiy (dunyoviy) gunoh tushunchalarining mazmuniy jihati tahlil qilindi, mantiqiy tuzilishi va didaktik vazifasi ko'rib chiqildi.

Ключевые слова: грех, социально-бытовые грехи, мотив, сюжетный конструктор, запрет, наказание, структура эпического текста, дидактическая функция.

Резюме. В статье анализируется логическая структура понятия «грех» в текстах фольклорной прозы, а также содержание понятий религиозного и социально-бытового (мирского) греха, различающихся по своим концептуальным и художественным характеристикам, кроме того, рассматриваются их логическая структура и дидактическая функция.

Key words: sin, "social- secular" sin, motive, plot constructor, prohibition, punishment, structure of an epic text, didactic function.

Summary. The article analyzes the logical structure of the concept of "sin" in folklore prose texts, as well as the content of the concepts of religious and socio-secular sin-which differ in their conceptual and artistic characteristics – and examines their logical structure and didactic function.

Kirisiw. Dástúriy xalıq mádeniyatında gúna kategoriyası sananıń diniy, morallıq-etikalıq tarawına kirgizilgen bolıp, ol eramızǵa shekem bolǵan dáwirde de insan jáne onıń átirapındaǵı dúnya haqqındaǵı áyyemgi mifologiyalıq túsinikler menen qáliplesken úrp-ádetler hám máresimlerdiń pútkil kompleksine ámel qılıw menen baylanıslı kúndelik minez-qulıq normaların belgilep bergen.

Folklor prozasında gúna koncepti jámiyettegi nızam-qaǵıydalarǵa yamasa Quday tárepinen ornatılǵan nızamlılıqlarǵa (yamasa kult, totem, pirler, diniy ustazlarǵa) qarsı shıǵıw nátiyjesinde diniy-etikalıq, ádep-ikramlıq normalarǵa say kelmeytuǵın is-háreket hám minez-qulqlardı qaralaw ushın qollanıladı. Mısalı, Quday tárepinen yamasa social-jámiyetlik dúzim (urıw-qáwim, etnos úrp-ádetleri, sahra nızamları hám ekologiyalıq mádeniyat penen baylanıslı) tárepinen qadaǵan etilgen (tıyım salınǵan) islerdi islew, tákabbırlıq, boysınbawshılıq, menmenlik, sıqmarlıq, satqınlıq, qıyanet, buzıqshılıq, antın buzıw, ata-anaǵa húrmetsizlik qılıw, dosqa qıyanet etiw sıyaqlı jaǵdaylar tekstte "gúna" sıpatında qaralıp, qattı qaralanadı. Sonıń menen birge "gúna" koncepti shıǵarmanıń kórkemligin támiynlewshi qural yamasa teksttiń kompoziciyalıq dúzilisin qurıwshı (konstruktor) baslı element emes, al jaqsılıq hám jamanlıqtı ayırıwǵa xızmet etiwshi, sonday-aq dóretpeniń tárbiyalıq (didaktikalıq) mazmunın támiyinlewshi qural bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar analizi hám metodologiya. Sońǵı jıllarda "Gúna" koncepti boyınsha lingvistika, mádeniyattanıw, filosofiya, folklortanıw hám basqa da pán tarawları ilimiy kózqarasınan hár qıylı aspektlerdegi salmaqlı ilimiy izertlewler payda boldı [6,7,9]. Sonıń menen birge, etnografiyalıq hám social pánleraralıq tarawlardıń (social lingvistika, kognitiv lingvistika, lingvomádeniyattanıw, etnolingvistika hám basqalar) rawajlanıwına baylanıslı ilimiy izertlewlerde "Gúna" túsinigi hár tárepleme izertlew obyektine aynaldı.

Bul temanıń teoriyalıq tiykarların ashıp beriwde rus, slavyan hám de túrkiy folklorshı alımları tárepinen gúna kategoriyasınıń individual tárepler in anıqlawǵa, ayırım folklor janrlarınıń ayırıqsha ózgesheliklerin úyreniwge, tekstlerdiń syujet dúzilisi, tematikalıq toparları hám olardıń mazmunı hám diniy-etikalıq qádiriyatların xarakteristika-lawǵa arnalǵan ilimiy miynetlerge súyenildi. Atap aytqanda, S.B.Alpatov [1], M.Avzalov [2], V.Y.Propp [5], S.M.Tolstaya [6], G.P.Fedotovlardıń [8] ilimiy izertlewlerindegi teoriyalıq pikirleri basshılıqqa alındı.

"Gúna" termininiń mánisleriniń pútkil spektri-lingvistikalıq, gnesologiyalıq, dogmatikalıq, folklor-mifologiyalıq túsindirmeleri kórip shıǵıldı.

Izerlewdiń júzege keliwinde – tipologiyalıq, salıstırma-tariyxıy, strukturalıq analiz metodlarınan paydalanıldı.

Talıqlawlar hám nátiyjeler. "Gúna" koncepti diniy táliymatlardıń tiykarǵı túsinikleriniń biri, ol nızamsızlıq, Qudaydıń ámirlerin buzıw degendi ańlatadı.

Folklor shıǵarmalarında "gúna" syujetti háreketlendiriwshi– konfliktti júzege keltiriwshi mexanizm. Qaharmanlar arasındaǵı tiykarǵı konfliktler kóbinese qaharmanlardıń gúna islewinen baslanadı.

1. Diniy gúna – bul Quday tárepinen (iláhiy kúshler) ornatılǵan tártip-qaǵıydalardıń buzılıwı.

2. Social-turmıslıq (dúnyalıq) gúna bolsa social-jámiyetlik nızamlardıń hám morallıq-etikalıq teń salmaqlıqtıń buzılıwı bolıp tabıladı.

Dúnya xalıqları folklorında sonday aq, diniy kitaplarında "gúna" túsinigi Adam Ata menen Hawa Ene beyish bağında Qudaydıń jewge tıyım salǵan (tabu) miywelerin jegennen soń dúnyada gúna payda boldı, dep túsindiriledi. Qadaǵan etiw (tıyım salıw, tabu) insan hám dúnya arasındaǵı teń salmaqlılıqtı tártipke salıw mexanizmi, onıń buzılıwı gúna dep tán alınadı hám ol tábiyiy apatlar, ólim, kesellik hám insan baxıtsızlıǵı menen jazalanadı. Jaza jer júzinde de, aqırette de ámelge asırılıwı múmkin; jerdegi gúnanıń aqıbeti jaman hádiyse bolıwı múmkin, onıń qunın gúnakárdıń ózi, onıń jaqınları hátteki pútkil jámiyet aǵzaları "tólewi" kerek boladı.

Ayırım folklorlıq shıǵarmalarda aytılıwınsha, gúnanıń jazasınan qutılıw jolı (pákleniw) júdá awır keshedi. Gúnakar gúnasın juwıw ushın pútkil ómiri dawamında jer bawırlap júrip (eńbeklep) qara qoydıń júni aǵarǵansha baǵadı, sonda ol keshirilgen boladı. Bunnan basqa da gúnanı juwıw usılları bayanlanadı, jeti jup temir gewishi tesilgenshe qara qoydı baǵadı, otta kúygen terektiń shaqaları jańadan bórtik shıǵarǵansha kóz jası menen suwǵaradı hám t.b. Folklor shıǵarmaları teksinde bunday jaza usıllarınıń qollanılıwı gúnanıń jazasınan qutılıw ańsat emes ekenligin dálilleydi.

Folklordıń kishi prozalıq janrlarında (ertek, ápsanalarda) diniy hám dúnyalıq gúna konceptleri tekst qurılısın eki qıylı logikalıq tiykarǵa quradı. Bul eki túsinik syujette bir-birinen tómendegi konceptual ayırmashılıqlar hám kórkem ayrıqshalıqlar menen ajıralıp turadı:

I. Folklor prozasında diniy gúna – insan hám Jaratıwshı (yamasa muqaddes kúshler) arasındaǵı vertikal qatnasıqlardıń buzılıwı bolıp tabıladı. Mısalı, Jaratqannıń ámirlerine qarsı shıǵıw, tıyım salınǵan islerdi islew, shirk keltiriw, dinshillikti nıqap etiw, diniy máresim hám rituallardı orınlawda eki júzlemeshilik etiw, táǵdirge nalınıw hám t.b.

Túrkiy xalıqlar ápsanalarında kóp duwa etip, ózin taqıwa kórsetken, biraq kewlinde menmenlik (kibr) bolǵan Abıt obraz ushraydı. Ol ózin gúnasız dep bilgeni ushın qorqınıshlı psixikalıq yamasa fizikalıq jazaǵa (mısalı, duwasınıń qabıl bolmay qalıwı) ushıraydı. Jaza tábiyatı ádetde metafizikalıq xarakterde boladı – iymannan ayrılıw, qálıb soqırlıǵı, dozaq azabı eskertiwi yamasa iláhiy ǵázepke ushırawı (topan suwı, qurǵaqshılıq).

Diniy gúna dúnyalıq (social-turmıslıq, etikalıq) gúnalarǵa qaraǵanda insan hám Jaratıwshı (yamasa onıń payǵambarları, awliyeleri) ortasındaǵı vertikal baylanıstı buzadı. Bunday mazmundaǵı áńgimelerdiń tiykarǵa motivleri menmenlik (kibr), mazaqlaw, eki júzlemeshilik, nashukirlik.

Túrkiy xalıqlardıń folklorına tán bolǵan tómendegi áńgimelerdegi, olardıń didaktikalıq hám strukturalıq dúzilisi analizine dıqqat awdarayıq:

"Azazúldiń (Iblis) menmenligi hám onıń qulawı" haqqındaǵı ápsana awızeki folklorda kúndelikli turmıslıq hám didaktikalıq túsindirmeler menen tolı oraylıq kosmogoniyalıq ápsanalar qatarına jatadı.

Ázazúl perishteler ishinde eń kóp namaz oqıp, Qudayǵa tabınatuǵın perishte bolǵan. Jer júzinde oǵan tabınbaǵan birde bir jer qalmaǵan. Quday taala Adam Atanı jaratıp bolıp, perishtelerine oǵan tabınıwdı buyırǵan. Biraq, Ázazúl menmenlenip ketedi. Ol: "Men pák ottan jaratılǵanman, ol bolsa patas ılaydan jaratılǵan, men onnan joqarıman!" – dep Adam Ataǵa tabınıwdan bas tartıptı. Bul menmenlik (kibr) gúnası ushın ol máńgibaqıy lánetlengen. Quday onı perishte kelbetinen ayırıp shaytanǵa (iblis) aylandırǵan.

Bul ápsananıń didaktikalıq funkciyası sonnan ibarat, hátte mıń jıllar dawamında shın júrekten islengen ibadatlar da menmenlik gúnası sebepli bir zamatta biykar etiliwi múmkin. Jaratqannıń qálewi (erki) aldında menmenlik eń qáwipli ruwhıy gúna esaplanadı.

Diniy ápsanalarda (sonday-aq, ibratlı ráwiyatlarda hám didaktikalıq erteklerde) kóbinese biygúna adam menen gúnakar adam ortasındaǵı báseke motivi súwretlenedi. "Zarlıqtıń menmenligi hám gúnakardıń táwbe etiwi" ápsanasında Zarlıq qırıq jıl úńgirde (jer tólede) namaz oqıwdan basqa hesh nárse qılmaǵan halda jasaydı. Ol ózin biygúna dep esaplap, ólgennen soń tuwrı jánnetke barıwına gúmansız isengen. Bir kúni úńgirdiń qasınan elge qaraqshı sıpatında tanılǵan gúnakar adam ótedi. Gúnakar adam namazxan, salıx adamdı (Zarlıqtı) kórip jılap jiberedi, ol ómiri dawamında islegen gúnalarınan pushayman boladı hám uyalǵanınan úńgirge kiriwge júreksinbey, úńgirdiń bir qaptalına kelip otıradı. Zarlıq onı bayqap, mensinbey: "Bul patas, gúnakar adam meniń qasımda otırıwǵa qalay dáti bardı" dep oylap, gúnakar adamdı quwıp jiberedi. Sol waqıtta aspannan ayan túsedi: seniń 40 jıl dawamında islegen ibadat-namazlarıń kibr sebepli, insaniyattı mensinbegeniń ushın zaya ketti, al gúnakar adam ayıbın, gúnaların moynına alıp, shın júrekten táwbe etkeni ushın keshirildi –degen saza keledi.

Bul ápsananıń semantikalıq júgi diniy máresimlerdi orınlawdaǵı (namaz oqıw, oraza tutıw, sadaqa beriw) ekijúzlilikler qaralanıp, Quday aldında miyrim-shápáát, kemtarlıq diniy máresimlerdi ekijúzlemeshilik penen orınlaǵannan góre abzalıraq ekenligin dálillewdi maqset etedi.

Tárbiyalıq áńgimelerdiń eń joqarı didaktikalıq shıńı – dúnyalıq gúnanıń diniy gúna dárejesine kóteriliwi bolıp tabıladı. Mısalı, joqarıdaǵı sóz etken ápsananıń jáne bir variantında uzaq jıllar dawamında Qudayǵa sıyınıp duwa etken Zarlıq menmenligi sebepli beyishke ılayıq kórilmeydi, biraq joldaǵı shóllegen iytke gewishi menen suw bergen ápiwayı gúnakár insan gúnalarınan páklenedi. Bul jerde dúnyalıq miyrim-shápáát (sawap) diniy rásmiylikten ústin qoyılıwı arqalı tekst óziniń eń gózzal didaktikalıq oy-juwmaǵına iye bolǵan.

Qaraqalpaq ápsanalardaǵı diniy gúna konceptine tiykarlanǵan sufistlik kózqaraslar, Islam dini dogmaları hám de muqaddes shaxslar (áwliyeler, anbiyalar, Xızır/Qıdır) obrazları menen baylanıslı halda súwretlenedi.

Orta Aziya xalıqları folklor prozasında payǵambarlar hám awliye-anbiyalardı, suwpılardı hurmet qılmaslıq haqqındaǵı ápsanalar júdá kóp ushırasadı. Xoja Ahmed Yassawiy, Bahawatdin Naqshband, áwliye haziret Qızır (Xilal) haqqındaǵı ápsanalar ayrıqsha orın tutadı. Olardı húrmet etpew gúnası har dayım materiallıq yamasa fizikalıq joq bolıp ketiw menen jazalanadı. Bir ápsanada Qızır payǵambar yamasa ataqlı áwliyeniń tilenshi, qálender kórinisinde bay húkimdardıń aldına barǵanlıǵı haqqında aytıladı. Óz baylıǵı kózin kór qılǵan bul bay húkimdar esigine tilenshi, qálender kórinisinde kelgen qonaqtı aydap, quwıp jiberedi, izinen iytlerin jiberip, masqara etedi, qatqan nan beredi. Qálender ketiwi menen húkimdardıń baylıǵı

kúlge aylanadı, qudıqları qurıydı, ózi bolsa maqaw keselge shatıladı.

Bunday mazmundaǵı áńgimelerde súwretlengen gúna hám onıń artınan kelgen jaza, qáweterler arqalı sociallıq minez-qulıq normaları tártipke salınadı. Hár qanday tilenshi, qálender Qudaydıń elshisi bolıwı múmkin hám miymandoslıqtan bas tartıw yamasa iymandı masqaralaw Jaratqannıń Ózine qarsı islengen gúna menen teńlestirilgen.

Qaraqalpaq ápsanaları, ráwiyatları hám mifologiyalıq áńgimeleri syujetinde diniy gúna (Islam dogmaları menen baylanıslı) hám social-turmıslıq (dúnyalıq) gúna (úrp-ádetler, sahra nızamları hám ekologiyalıq mádeniyat penen baylanıslı) konceptleri óz ara sintezlesken halda folklor prozasınıń etikalıq hám sociallıq normalar irge tasın quraydı. Bunday epikalıq teksttiń jámiyetke tásiri qanday – yaǵnıy tekst sociologiyası kózqarasınan bul eki koncept ápsanalar syujetinde ayırıqsha emocionallıq tásirler, etikalıq qadaǵan etiw (tıyım salıw) hám jaza mexanizmleri arqalı kórinis tabadı.

Qudaylıqqa dawagerlik etiw hám menmenlik, tákabbırlıqtı qaralawshı áńız-ápsanalarda (mısalı, Gáwir qala yamasa Xorezmshaxlar dáwiri menen baylanıslı ápsanalarda) zalım húkimdarlar óz qúdiretine, baylıǵına isenip, ózin jer júziniń qudayı dep daǵazalaydı yamasa Allanıń erkine qarsı shıǵadı. Diniy gúná esaplanǵan bul qılmıs ushın jaza mexanizmi sıpatında aspannan órt jawıwı, qalanıń bir zamatta jer astına jutılıwı (jer jutıw) yamasa húkimdardıń shıbın yamasa jılan shaǵıwınan qayǵılı ólimge duwshar bolıwı menen jazalanadı. (Mısalı Namrud ápsanası variaciyaları).

Qaraqalpaq toponimikalıq ápsanalarında atap aytqanda, Sultan Uays tawı, Hákim ata, Shamun Nábiy zıyarat orınları haqqındaǵı ápsanalarda áwliyelerge hám muqaddes zatlarǵa húrmetsizlik aqıbetinde gúnáǵa jol qoyıladı. Qala xalqı yamasa xan elge ápiwayı tilenshi yamasa dárwish kórinisinde kelgen áwliyeni (yamasa Qızırdı) tanımay, onı mazaq etedi, masqaralaydı yamasa elinen quwadı. Bul isi ushın olar áwliyeden duwa, aq pátiya alıwdıń ornına nálet (ǵarǵıs) aladı. Bul diniy gúna izinen tábiyat ta gúnakárlardı jazalaydı: dáryalar qurıp, qum dúbeleyleri qalanı kómip jiberedi.

Diniy gúnanıń jáne bir kórinisi – kápirlik hám iymansızlıq. Islam dinine shekemgi dáwirler menen baylanıslı bolǵan áńız-ápsanalarda muqaddes dindi qabıllawdan bas tartqan, butlarǵa tabınǵan qáwimlerdiń is-háreketleri qaralanadı. Nátiyjede olardıń jasaǵan orınları jin-jıpırlar hám jawız ruwxlar mákanına aylanadı, ózleri bolsa tiriley tas háykellerge aylanıp ketedi.

II. Social-turmıslıq gúná koncepti insan hám jámiyet (urıwlıq qatnasıqları, shańaraqqa, doslıqqa sadıqlıq, erarxiyaǵa baǵınıw) arasındaǵı tártipti saqlawshı sociallıq-huqıqıy norma bolıp tabıladı. Bul koncept Islam dini nızam-qaǵıydalarınan aldın qáliplesken, sap kóshpeli etnikalıq etika, urıw-qáwim konvenciyaları, tabiyattı, materiallıq dúnyanı asıraw principlerine tayanadı.

Social-turmıslıq gúna (yamasa dúnyalıq gúna: xalıq awızeki prozada kóbirek "Obal", "zıyan", sózinde turmaw, "námártlik" dep júritiledi) – insannıń jámiyette, shańarqta, urıw-qáwim, tábiyat hám basqa da insanlar aldındaǵı qatnasıqlarınıń buzılıwı bolıp tabıladı. Social-turmıslıq gúnanıń mánisi – kisiniń haqısın jew, doslıqqa qıyanet, wádeni buzıw, ata-ananı qorlaw, nandı obal qılıw, tábiyatqa (suwǵa, terekke, haywanlarǵa, quslarǵa) zálel jetkiziw.

Mısalı: Bir bay jetimniń jerin tartıp aladı. Nátiyjede baydıń baylıǵı janıp ketedi yamasa perzentlerinen qayır kórmesligi súwretlenedi. Xalıq buǵan "jetimniń haqı tuttı" yamasa "Eshektiń haqı iytke buyırmaydı" dep baha beredi. Bunday gúnanıń jaza tábiyatı materiallıq hám sociallıq turmısta kórinetuǵın boladı – bereketten ayrılıw, el-xalıq arasında shermende bolıw, jalǵızlıq.

Nandı basıw hám azıq-awqattı ısırap qılıw eń awır social-turmıslıq gúná bolıp tabıladı. *Mizdaqxan* yamasa áyyemgi Úrgenish ápsanalarında qala xalqınıń toqshılıqtan toyıp sekirip, nan hám súttiń qádirine jetpegenligi, balalarınıń quyrıǵın nan bólegi menen sıpırǵanlıǵı súwretlenedi. Bul jerde gúna social-ekologiyalıq xarakterge iye. Írısqını jaypaw – tábiyat menen dúzilgen teń salmaqlılıq shártnamasın buzıw bolıp tabıladı. Jer bunday jámiyet adamların qabıl etpeydi jáne onıń bereketin ushıradı (as urıw dep aytıladı).

Ata-ananı narazı etken, olardıń sózin eki etken, qartayǵan shaǵında olardı taslap qashqan perzentlerdiń baxıtsızlıǵın sóz etiwshi áńgimelerde jaza mexanizmi ǵarǵıs motivi menen ashıp beriledi. Ata-ana qashıp ketip baratırǵan perzentiniń artınan ǵarǵaǵanda, perzenti hám onıń kóligi (at, túye) sahrada qatıp, tastıń úlken bir bólegine aylanadı. Bul jámiyet ishindegi ierarxiyanı saqlawshı eń qatań jámiyetlik tabu bolıp tabıladı.

Miymandoslıq hám ant (lebiz) shártlerin buzıw motiviniń syujet jelisinde shól sharayatında jolawshıǵa suw bermew, úyine kelgen músápirdi quwıw yamasa qáwimler aralıq dúzilgen kelisimdi («Ant») jeke máp jolında buzıw waqıyaları sóz etiledi. Aydalada qonaqqa turar jay bermew, onı ólimge yamasa jazaǵa tartıw awır jınayat (gúna) sanalǵan. Bunday gúnaǵa batqan adam qáwimnen aydalǵan.

Diniy hám social-turmıslıq gúna konceptleriniń sintezin salıstırmalı túrde analiz eteyik.

Qaraqalpaq ertek, áńız-ápsanaları waqıttıń ótiwi menen áyyemgi dúnyalıq qadaǵan etiw-tabulardı Islam dini nızam-qaǵıydalarına sáykeslep, integraciyalanǵan pútin bir sistemanı jarattı:

Kriteriya	Diniy gúna	Social-turmıslıq (dunyalıq) gúna
Tiykarǵı obyekti	Quday, payǵam-barlar, áwliyeler, muhaddes orınlar	Nan (rısqı), ata-ana, urıw-qáwim aqsa-qalı, tábiyat (suw, ósimlik terek, qus-lar, haywanlar)
Gúnanıń sebebi	Shirk keltiriw, men-menlik (kibr), áwli-yeni, payǵambardı kemsitiw, jazalaw	Ashkózlik, ısırap-gershilik, jaqınla-rına zulımlıq etiw
Mifolo-giyalıq jaza	Jáhannem (dozaq) jazası, lánet, makan-jaylardıń joq bolıwı (jer jutıw)	Tasqa aylanıw (*Tas boluv*), jer jutıw, baxıtsızlıq
Sociallıq funkciyası	Insannıń ruwxın iláhiy tártipke boysındırıw	Kundelikli turmıslıq etika, etnikalıq tártip-intizam hám ekologiyalıq mádeniyattı saqlaw

Juwmaq. Joqarıdaǵı analizlerge tiykarlanıp tómendegishe ilimiy-teoriyalıq juwmaq jasaymız:

Xalıq awızeki prozalıq janrlarda diniy gúna hár qanday situaciyalarda metafizikalıq aqıbetlerge alıp keledi, biraq olar tez arada real turmısqa prognoz etiledi (aqıldan azıw, bir zamatta jarlılıq, tasqa aylanıw). Bunday dóretpelerdiń didaktikalıq mazmunında kóbirek diniy dogmatism funkciyası basım keledi. Social-turmıslıq gúna shaxsqa jetkizilgen materiallıq shıǵındı qaplaw arqalı dúzetiliwi mumkin bolsa, diniy gúna (ásirese, menmenlik hám ekijúzlemeshilik) tereń ishki ruwxıy pákleniwdi (katarzis) talap etedi.

Ápsanalarınıń syujet arxitektonikasında diniy gúná kóbirek dúnyanıń makro-dárejesin (kosmos, mámleketler táǵdiri, civilizaciyalar almasıwın) tártipke salsa, social-turmıslıq gúna mikro-dárejede – hár bir shaxstıń shańaraqta, jámiyetlik ortalıqta hám tábiyat qoynında ózin qanday tutıwı kerekligin belgilewshi ámeliy sabaqlıq (didaktika) wazıypasın óteydi. Eki konceptte de juwmaqlawshı noqat birden-bir ideyaǵa – ádalat hám teń salmaqlıqtıń absolyutlıǵına xızmet etedi.

Ádebiyatlar

1. Алпатов С В. Повествовательная структура легенды (книжные источники и поэтика фольклорных сюжетов об искушении). Диссертация на соискание учебной степени кандидата филологических наук. – Москва: 1998.

2. Afzalov M. O‘zbek xalq ertaklari haqida. – Toshkent: «Fan», 1964.

3.Жирмунский В. М. Тюркский героический эпос. – Москва: «Наука», 1974.

4.Добровольская В Е. Несказочная проза о разрушении церквей. // Русский фольклор Материалы и исследования, Вып XXX СПб, 1999. – С. 500-512.

5.Пропп В. Я. Исторические корни волшебной сказки. – Ленинград: Изд-во ЛГУ, 1986.

6. Толстая С.М. Грех в свете славянской мифологии. // Концепт греха в славянской и еврейской культурной традиции Сборник статей, – Москва, 2000. – С. 9-43.

7. Чернейко Л.О. Лингво-философский анализ абстрактного имени. – Москва: 1997.

8.Федотов Г.П. О национальном покаянии. Федотов Г.П. Судьба и грехи России. – Москва: 2005.

9. Христофорова О.Б. Логика толкований Фольклор и моделирование поведения в архаических культурах. – Москва: 1998.

HÁZIRGI ZAMAN QARAQALPAQ BALALAR PROZASÍNDA QAHARMAN OBRAZÍ HÁM ONÍŃ OQIWShÍ ShAXSÍNA TÁSIRI

Qosbergenova Aysanem Muratbaevna – *magistr*
aqosbergenova@mail.ru
Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

ОБРАЗ ГЕРОЯ В СОВРЕМЕННОЙ КАРАКАЛПАКСКОЙ ДЕТСКОЙ ПРОЗЕ И ЕГО ВЛИЯНИЕ НА ЛИЧНОСТЬ ЧИТАТЕЛЯ

Косбергенова Айсанем Муратбаевна – *магистр*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

CHARACTER IMAGE IN MODERN KARAKALPAK CHILDREN'S PROSE AND ITS INFLUENCE ON THE READER'S PERSONALITY

Qosbergenova Aysanem Muratbaevna – *magistr*
Nukus State Pedagogical Institute after named Ajiniyaz

Tayanch so‘zlar: qoraqalpoq bolalar nasri, qahramon obrazi, shaxs shakllanishi, bolalar psixologiyasi, badiiy matn, axloqiy tarbiya, hissiy-irodaviy sifatlar, pedagogik ta’sir, o‘quvchilar kompetensiyasi.

Rezyume. Maqola zamonaviy qoraqalpoq bolalar nasri va unda tasvirlangan qahramonlarning kichik maktab yoshidagi o‘quvchilar shaxsini shakllantirishdagi o‘rniga bag‘ishlangan. Tadqiqot doirasida adabiy qahramonning bolalar psixologiyasiga, xususan, ularning hissiy-irodaviy fazilatlari, axloqiy qadriyatlari va ijtimoiy moslashuviga ta’sir ko‘rsatish mexanizmlari tahlil qilinadi. Shuningdek, maqolada o‘quv jarayonida badiiy adabiyotlardan samarali foydalanish orqali bolalarda kasbiy va hayotiy kompetensiyalarni rivojlantirish bo‘yicha tavsiyalar berilgan.

Ключевые слова: каракалпакская детская проза, образ героя, формирование личности, детская психология, художественный текст, нравственное воспитание, эмоционально-волевые качества, педагогическое воздействие, компетенция учащихся.

Резюме. Статья посвящена современной каракалпакской детской прозе и роли изображенных в ней героев в формировании личности учащихся младшего школьного возраста. В рамках исследования анализируются механизмы влияния литературного героя на детскую психологию, в частности, на их эмоционально-волевые качества, нравственные ценности и социальную адаптацию. В статье также приводятся рекомендации по развитию профессиональных и жизненных компетенций у детей путем эффективного использования художественной литературы в учебном процессе.

Key words: Karakalpak children's prose, character image, personality formation, child psychology, literary text, moral education, emotional and volitional qualitiyes, pedagogical influence, students' competence.

Summary. This article is dedicated to the role of modern Karakalpak children's prose and the characters depicted in it in shaping the personality of primary school students. Within the framework of the study, the mechanisms of the literary hero's influence on children's psychology are analyzed, specifically regarding their emotional-volitional qualitiyes, moral values, and social adaptation. The article also provides recommendations for developing professional and life competenciyes in children through the effective use of fiction in the educational process.

Kirisiw. Búgingi globallasıw hám málimleme texnologiyaları jedel rawajlanıp atırǵan dáwirde balalar shaxsın qáliplestiriwde kórkem ádebiyattıń, atap aytqanda, balalar prozasınıń ornı sheksiz. Balalıq dáwiri – insan kamalınıń tiykarı bolıp, bul basqıshta oqıwshı ózin qorshaǵan ortalıq penen salıstıradı, qádiriyatlardı ańlaydı hám turmıslıq kónlikpelerdi ózlestiredi. Zamanagóy qaraqalpaq balalar prozası óziniń tárbiyalıq potencialı hám kórkemlik tartımlılıǵı menen jas áwladtıń dúnyaqarasın bayıtıwda áhmiyetli qural bolıp xızmet etpekte.

Bul temanıń aktuallıǵı sonda, kórkem shıǵarma qaharmanı bala ushın tek ǵana obraz emes, al ózin identifikaciyalaytuǵın (uqsatatuǵın), minez-qulıq modellerin qabıl etetuǵın hám sezim-ıqrar tájiriybesin arttıratuǵın subyektke aylanadı. Oqıwshılardıń ádebiy qaharmanlar menen “sóylesiwi” olarda tilekleslik, juwapkershilik, erk-ıqrar hám dóretiwshilik pikirlew sıyaqlı áhmiyetli pazıyletlerdiń qáliplesiwine tikkeley tásir etedi. Bul izertlewde zamanagóy qaraqalpaq jazıwshılarınıń shıǵarmaların tallaw tiykarında, kórkem obrazlardıń balalar psixologiyasına tásir etiw mexanizmleri hám olardı pedagogikalıq processlerde nátiyjeli qollanıw máseleleri jarıtıp beriledi.

Ádebiyatlar analizi. Qaraqalpaq balalar ádebiyatınıń rawajlanıw basqıshların tallaw procesinde ádebiy qaharmanlar sisteması da ózine tán evolyuciyanı basıp ótken. I.Qurbanbaevtıń “Qaraqalpaq balalar ádebiyatı” (1992) shıǵarmasında atap ótilgenindey, folklorlıq dástúrlerden jazba ádebiyatqa ótiwde qaharmanlardıń tárbiyalıq wazıypası birinshi orınǵa shıqqan [1]. Al, házirgi zaman qaraqalpaq prozasındaǵı qaharmanlar endi balalar psixologiyasındaǵı quramalı processlerdi – ózlikti ańlaw hám sociallıq beyimlesiwdi sáwlelendire alatuǵın dárejede qáliplesken. Folklor miyrası, atap aytqanda, “Qaraqalpaq folklorı” (2015) toplamlarında sáwlelengen obrazlar (batırlar, danalar hám ápiwayı qaharmanlar) balalar oy-pikirinde ádep-ikramlılıq idealdı qáliplestiriwshi fundamentallıq tiykar esaplanadı [3]. Sonıń menen birge, Yu.Paxratdinovtıń “Ómirbek laqqı da yumor-satira máselesine” (1992) izertlewinde kórsetip ótilgenindey, komik obrazlar, atap aytqanda, Ómirbek laqqı sıyaqlı personajlar balalarda sın pikirlewdi rawajlandırıw hám qıyın turmıslıq jaǵdaylardı yumor arqalı jeńiw psixologiyasın payda etedi [2]. Zamanagóy balalar prozası áne usı dástúriy qádiriyatlardı zamanagóy pedagogikalıq

qatnaslar menen úylestirip, oqıwshılarda jetik insan pazıyletlerin tárbiyalawǵa xızmet etpekte.

Qaraqalpaq balalar prozasınıń qaharmanları oqıwshılardıń emocionallıq-ıqrarlıq sıpatların qáliplestiriwde áhmiyetli pedagogikalıq qural wazıypasın atqaradı. Ádebiy qaharmanlar arqalı bala tek ǵana óz minez-qulqın tártipke saladı, al jámiyettegi óz ornın ańlawǵa, juwapkershilik hám tilekleslik sıyaqlı joqarı kompetenciyalardı ózlestiriwge umtıladı.

Tiykarǵı bólim. Házirgi zaman qaraqalpaq balalar prozası óziniń janrlıq hám tematikalıq kólemi menen burıngı dáwirlerden ajıralıp turadı. I.Qurbanbaevtıń izertlewlerinde atap ótilgenindey, balalar ádebiyatınıń tiykarǵı wazıypası – kórkem obrazlar járdeminde oqıwshınıń ádep-ikramlılıq-estetikalıq dúnyasın bayıtıw bolıp tabıladı. Zamanagóy prozada qaharmanlar endi tek ǵana "jaqsı" yamasa "jaman" qálpinen shıǵıp, quramalı psixologiyalıq portretke iye bolmaqta.

1. Qaharmannıń identifikaciya funkciyası: Kishi mektep jasındaǵı balalar ózlerin ádebiy qaharmanlar menen salıstırıw (identifikaciya) procesi arqalı sociallıq rollerdi úyrenedi. Házirgi qaraqalpaq prozasında jazıwshılar zamanagóy mektep oqıwshısı ushırasatuǵın mashqalalardı (teńlesleri menen múnásibet, texnologiya menen baylanıs, qorshaǵan ortalıq ushın juwapkershilik) qaharmanlardıń xarakteri arqalı ashıp beredi. Bul bolsa oqıwshıda mashqalalı jaǵdayda durıs qarar qabıl etiw kónlikpesin - kompetenciyanı qáliplestiredi.

2. Folklor hám zamanagóylik sintezi: "Qaraqalpaq folklorı" (2015) toplamlarında qáliplesken arxetipler zamanagóy prozada qayta talqılanbaqta. Máselen, xalıq erteklerindegi danalıq hám batırlıq sıpatları zamanagóy qaharmanlarda "aqıllı jetekshilik" hám "ekologiyalıq sana" sıyaqlı zamanagóy talaplarǵa sáykeslesken. Bul ózgeris balalarda milliy ózlikti saqlap qalǵan halda global dúnyaǵa beyimlesiwsheńlikti tárbiyalaydı.

3. Yumor hám sın kózqarastan pikirlew: Yu.Paxratdinov óz jumısında atap ótkenindey, komik qaharmanlar (máselen, Ómirbek laqqı dástúrleriniń zamanagóy prozadaǵı kórinisleri) balalar psixologiyasında "psixologiyalıq jeńillik" hám "kritikalıq qatnas"tı qáliplestiredi. Yumoristlik shıǵarmalar balanı májbúrlew arqalı emes, al qızıqtırıw hám kúldiriw arqalı ádep-ikramlılıq juwmaqlar shıǵarıwǵa shaqıradı. Bul usıl pedagogikalıq kózqarastan eń nátiyjeli esaplanadı, sebebi ol balanıń oqıw motivaciyasın arttıradı hám oqıw procesin ruwxıy basımsız ámelge asırıwǵa járdem beredi.

4. Pedagogikalıq hám menedjment kompetenciyaların qáliplestiriw: Zamanagóy proza qaharmanları óz háreketleri menen balada "menedjment" – yaǵnıy óz waqtın basqarıw, jámáát ishinde islew hám juwapkershilikti seziw kompetenciyaların rawajlandıradı. Qaharmannıń qıyınshılıqlardı jeńip ótiwi – oqıwshı ushın jeke rawajlanıwdaǵı eń jaqsı metodikalıq sabaqlıq.

Házirgi zaman qaraqalpaq balalar prozasında qaharman obrazı balalardıń dúnyaǵa kózqarasın qáliplestiriwde, olarda milliy qádiriyatlarǵa húrmet, watan súyiwshilik, miynet súygishlik hám insanıylıq pazıyletlerdi tárbiyalawda áhmiyetli kórkem qural sıpatında xızmet etedi. Balalar prozasında jaratılǵan qaharmanlar oqıwshı ushın tek ǵana kórkem qaharman emes, al turmıslıq ideal, ibrat úlgisi bolıp tabıladı. Sonlıqtan balalar ádebiyatında qaharman xarakteriniń haqıyqıy, tásirsheń hám tárbiyalıq jaqtan jetik súwretleniwi ayırıqsha áhmiyetke iye. Qaraqalpaq balalar ádebiyatı da usı principler tiykarında rawajlanıp, jas áwladtıń ruwxıy jetilisiwine xızmet etetuǵın kóplegen shıǵarmalardı dóretti [4].

Qaraqalpaq balalar prozasında qaharman obrazınıń ózine tán táreplerinen biri onıń milliy ruwx penen suwǵarılǵanlıǵı bolıp tabıladı. Shıǵarmalarda qaharmanlar xalıq úrp-ádetleri, shańaraqlıq qádiriyatlar hám milliy dástúrler ortalıǵında erjetedi. Bul bolsa balalardıń milliy ózligin ańlawına járdem beredi. Qaharmanlardıń úlkenlerge húrmet, kishilerge izzet kórsetiwi, ana jurtqa muxabbatı hám xalıq máplerin óz mápinen ústin qoyıwı sıyaqlı qásiyetleri oqıwshılar sanasına tikkeley tásir etedi. Nátiyjede kitapqumar qaharman menen ruwxıy jaqınlıq payda etip, onıń pazıyletlerin óz ómirine engiziwge háreket etedi.

Búgingi kúnde texnologiyalar rawajlanıp, balalardıń informaciya alıw dárekleri keńeygen bir waqıtta kórkem qaharmanlardıń tárbiyalıq áhmiyeti jáne de artıp barmaqta. Sebebi kórkem shıǵarmadaǵı qaharman balaǵa tayar násiyat bermeydi, al óziniń is-háreketleri hám turmıslıq tájiriybesi arqalı belgili bir juwmaqqa alıp keledi. Usı jaǵınan zamanagóy qaraqalpaq balalar prozasında dóretilgen qaharmanlar jas áwladtıń ruwxıy-ádep-ikramlılıq jetilisiwi, erkin pikirlewi hám shaxs sıpatında qáliplesiwinde áhmiyetli faktor esaplanadı. Demek, zamanagóy qaraqalpaq balalar prozasında qaharman obrazı tek ǵana kórkem-estetikalıq wazıypanı atqarıp qoymastan, al oqıwshılardıń shaxsınıń qáliplesiwine kúshli tásir etetuǵın tárbiyalıq qural sıpatında da kórinedi. Qaharmanlardıń unamlı pazıyletleri, milliy ruwx penen suwǵarılǵan minezi hám turmıslıq tájiriybesi jas kitapqumarlar ushın ruwxıy úlgi wazıypasın atqarıp, olardıń bárkamal insan bolıp kamalǵa keliwine xızmet etedi.

Qaraqalpaq balalar prozasında qaharman obrazı oqıwshı shaxsınıń qáliplesiwinde áhmiyetli kórkem-pedagogikalıq qural sıpatında kórinedi. Balalar ádebiyatınıń tiykarǵı wazıypalarınan biri jas áwladqa ruwxıy-ádep-ikramlılıq tárbiya beriw bolsa, bul wazıypa, bárinen burın, shıǵarmadaǵı qaharman xarakteri arqalı ámelge asırıladı. Balalar kóbinese ózlerin shıǵarma qaharmanı menen salıstıradı, onıń is-háreketlerin bahalaydı hám belgili dárejede oǵan eliklewge umtıladı. Sonlıqtan qaraqalpaq balalar prozasında dóretilgen obrazlardıń xarakter qásiyetleri oqıwshılardıń dúnyaǵa kózqarası hám turmıslıq poziciyasına tikkeley tásir kórsetedi.

Qaraqalpaq balalar jazıwshılarınıń shıǵarmalarında qaharmanlar kóbinese qarapayım shańaraqlarda ósip kiyatırǵan, bilim alıwǵa umtılıwshı, miynet súygish, haq sózli hám batır balalar sıpatında súwretlenedi. Bunday obrazlar arqalı avtorlar jas kitapqumar sanasına unamlı pazıyletlerdi sińdiriwge háreket etedi. Eger burın balalar ádebiyatında pútkilley unamlı qaharmanlar ústinlik etken bolsa, búgingi shıǵarmalarda qaharmannıń ishki keshirmeleri, qáteleri hám ruwxıy izlenisleri de sáwlelendirilmekte. Bul bolsa obrazdıń tábiyiyligin arttırıp, oqıwshınıń oǵan bolǵan isenimin kúsheytedi. Oqıwshı qaharmannıń kemshiliklerin kórgen halda onıń óz ústinde islewi hám mashqalalardı jeńip ótiw procesin baqlaydı. Nátiyjede balalarda sın kózqarastan pikirlew hám ózin-ózi tallaw kónlikpeleri rawajlanadı.

Qaraqalpaq balalar prozasındaǵı qaharmanlardıń jáne bir áhmiyetli tárepi olardıń milliy ruwx penen

suwǵarılǵanlıǵında. Shıǵarmalarda ata-anaǵa húrmet, úlkenlerdi qádirlew, doslıqqa sadıqlıq, ana jurtqa muhabbat sıyaqlı qádiriyatlar qaharman xarakteriniń ajıralmas bólegi sıpatında beriledi. Bunday obrazlar arqalı jas kitapqumarlarda milliy ózlikti ańlaw, xalıqtıń tariyxıy-mádeniy miyrasına húrmet penen qaraw sezimi qáliplesedi. Sonday-aq, zamanagóy balalar prozasında qaharmanlardıń jámiyetlik belsendiligi de ayırıqsha áhmiyetke iye. Olar qorshaǵan ortalıqtı saqlaw, qatarlarına járdem beriw, bilim alıw hám jámiyetlik turmısta belsene qatnasıw sıyaqlı pazıyletleri menen ajıralıp turadı. Bul jaǵday jas kitapqumarlardı da belsendi puqaralıq poziciyasına iytermeleydi. Demek, qaharman obrazı tek ǵana estetikalıq zawıq baǵıshlap qoymastan, al oqıwshılardıń ruwxıy, ádep-ikramlılıq hám sociallıq rawajlanıwına xızmet etiwshi áhmiyetli tárbiyalıq faktor wazıypasın atqaradı.

Ilimiy kózqarastan qaraǵanda, házirgi zaman qaraqalpaq balalar prozasında qaharman obrazı hám oqıwshı shaxsı arasında tikkeley baylanıs bar. Qaharmannıń xarakteri, maqseti, turmıslıq kózqarasları hám mashqalalardı sheshiw usılları oqıwshı sanasında belgili bir minez-qulıq modelin qáliplestiredi. Sol sebepli balalar prozasında dóretilip atırǵan obrazlardıń kórkem jetikligi, psixologiyalıq isenimliligi hám tárbiyalıq áhmiyeti zamanagóy ádebiyattanıwdıń áhmiyetli máselelerinen biri bolıp esaplanadı.

Juwmaq. Izertlew sonı kórsetedi, házirgi zaman qaraqalpaq balalar prozası tek ǵana kórkem tekstler jıynaǵı emes, al jas áwladtıń ádep-ikramlılıq, psixologiyalıq hám sociallıq kompetenciyaların qáliplestiriwshi qúdiretli pedagogikalıq qural bolıp tabıladı. Tallawlar sonı tastıyıqlaydı, kórkem qaharmanlar oqıwshılar ushın tek ǵana baqlaw obyekti emes, al ózin-ózi ańlaw, juwapkershilik hám miyrim-shápáát sıyaqlı insanıy pazıyletlerdi ózlestiriwdegi identifikaciya modelleri bolıp tabıladı. Qaraqalpaq jazıwshılarınıń zamanagóy shıǵarmaları folklor dástúrlerindegi danalıq hám milliy qádiriyatlardı búgingi kún oqıwshısı ushın túsinikli bolǵan zamanagóy turmıslıq jaǵdaylarǵa integraciyalay alǵanlıǵı menen áhmiyetli. Keleshekte bul baǵdarda qaraqalpaq balalar ádebiyatın sanlı texnologiyalar menen bayıtıw hám oqıw procesindegi metodikalıq sistemasın jetilistiriw jas áwladtıń ruwxıy-ádep-ikramlılıq jetilisiwinde áhmiyetli orın iyeleydi.

Ádebiyatlar

1. Қурбанбаев И. Қарақалпақ балалар әдебияты. – Нөкис: «Билим», 1992.
2. Пахратдинов Ю. Өмирбек лаққы ҳәм юмор-сатира мәселесине. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
3. Қарақалпақ фольклоры. Көп томлық. 88-100-томлар. – Нөкис: «Илим», 2015.
4. Hayitboyev A. Zamonaviy bolalar adabiyoti: janr, mazmun va shakl. – Toshkent: 2015.

ҚАРАҚАЛПАҚ РОМАН-ЭССЕЛЕРИНДЕ ЖАНРЛЫҚ ДИФФУЗИЯ КӨРИНИСЛЕРИ

(Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама» роман-эссеси мысалында)

Матимов Кошкарбай Генжебаевич – *филология илимлери бойынша философия докторы, доцент*
matimovkoshkarbay811422@gmail.com
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

ЖАНРОВАЯ ДИФФУЗИЯ В КАРАКАЛПАКСКИХ РОМАНАХ-ЭССЕ

(На примере романа-эссе Т.Каипбергенова «Каракалпакнаме»)

Матимов Кошкарбай Генжебаевич – *доктор философии по филологическим наукам, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

SCENES OF GENRE DIFFUSION IN KARAKALPAK NOVEL-ESSAYS

(T.Qayipberganov's novel-essay «Qaraqalpaqnama»)

Matimov Koshkarbay Genjebaevich – *Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Associate Professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: роман-эссе жанри, эссеизм, нома жанри, муаллифлик позицияси, эссе, мемуар, публицистика ва фалсафий проза.

Резюме. Мақолада қорақалпоқ адабиётидаги роман-эссе жанрининг бадиий-эстетик хусусиятлари ва унда жанр диффузиясининг кўринишлари Т.Қайипбергеновнинг «Қорақалпоқнома» роман-эссеси мисолида ўрганилади. Тадқиқотнинг асосий мақсади - роман-эссе жанрида роман, эссе, публицистика, мемуар, тарихий баён ва фольклор анъаналари элементларининг ўзаро синтезлашув механизмларини аниқлаш ва уларнинг асарнинг жанр табиатига таъсирини очиб беришдан иборат. Тадқиқот натижасида асарнинг анъанавий роман доирасидан чиқиб, кўп қатламли жанр структурасини шакллантирганлиги ва бу ҳодисанинг ҳозирги қорақалпоқ романчилигининг бадиий изланишларини белгиловчи адабий йўналишлардан бири эканлиги кўрсатилади.

Ключевые слова: жанр романа-эссе, эссеизм, жанр «нама», авторская позиция, эссе, мемуары, публицистика и философская проза.

Резюме. В статье исследуются художественно-эстетические особенности жанра романа-эссе в каракалпакской литературе и проявления жанровой диффузии в нем на примере романа-эссе Т.Каипбергенова «Каракалпакнаме». Основная цель исследования - выявить механизмы синтеза элементов романа, эссе, публицистики, мемуаров, исторического повествования и фольклорной традиции в жанре роман-эссе и раскрыть их влияние на жанровую природу произведения. В результате исследования показано, что произведение вышло за рамки традиционного романа и сформировало многослойную жанровую структуру, являющуюся одним из литературных направлений, определяющих художественные искания современного каракалпакского романа.

Key words: novel-essay genre, essayism, «nama» genre, author's position, essay, memoir, journalism and philosophical prose.

Summary. The article examines the artistic and aesthetic features of the novel-essay genre in Karakalpak literature and the manifestations of genre diffusion within it using the example of T. Qayipbergenov's novel-essay «Qoraqalpoqnoma». The main goal of the research is to identify the mechanisms of mutual synthesis of elements of the novel, essay, journalism, memoir, historical narrative, and folklore tradition in the novel-essay genre and to reveal their influence on the genre nature of the work. As a result of the research, it is shown that the work has emerged from the framework of the traditional novel and formed a multi-layered dual genre structure, and this phenomenon is one of the literary trends defining the artistic explorations of modern Karakalpak novel writing.

Кирисиў. XX әсирдиң екинши ярымы ҳәм XXI әсир басларында дүнья әдебиятында дәстүрий жанрлық формалардың трансформацияға ушыраўы ҳәм синтезлесиў процеси күшейди. Бул бағдарда роман эссе жанры менен бирлесиўинен пайда болған роман-эссе жанры айрықша орын тутады. Роман-эссе жанры – көркем ойлаў менен публицистикалық, философиялық, мемуарлық – турмыслық тәжирийбелер ҳәм әдебий-критикалық көзқарасларды жәмлестирген синтетикалық жанр. Бул қоспа жанрдың тийкарғы сыпатламасы – дәстүрий көркем прозаның шеңберинен шығып, интеллекуаллық, философиялық ҳәм авторлық субъективликке тийкарланыўында көринеди. Дәстүрий романда автор көпшилик жағдайда ўақыяны сырттан бақлап турыўшы болып көринсе, роман-эсседе автор шығарманың бас қаҳарманына айланады. Оның жеке пикири, көзқараслары, ишки сезимлери менен рефлекциясы сюжетти басқарып турады. Автор образы барлық қаҳарманлардан жоқары турады.

Әдебиятлар анализи ҳәм метод. Бул қоспа жанрдың тәбиятын түсиниўде дүнья жүзлик ҳәм миллий әдебияттаныў илими алымларының теориялық көзқараслары үлкен әҳмийетке ийе. Белгили алым Михаил Бахтин романның басқа жанрлардан айырмашылығы оның бәрқулла, ҳәрекетте, раўажланыўда екенлиги менен түсиндиреди. М.Бахтин теориясына муўапық, роман өзине басқа жанрлық формаларды (күнделиклер, хатлар, эссе ҳәм т.б) өзине жутып жиберип, трансформациялаў имканиятына ийе [1:447]. Соның менен бирге рус алымы М.Н.Эпштейин: – «Ҳәр қыйлы жанрлардың романласыў процеси XVIII әсирдиң орталарынан баслап кең өрис алды. Бирақ, соған параллель түрде, роман кризиси ҳаққында сөз болған XX әсирде романның эссеизация процеси жүз берди» [5:364] – деп көрсетеди.

Роман-эссе жанрының қәлиплесиўи тарийхын изертлеў ең дәслеп оның ишки компонентлериниң тәбиятын түсиниўди талап етеди. Дүнья әдебиятында

М.Монтеньнен басланған эссеизм дәстүри ХХ әсирге келип роман жанрына сиңисе баслады. М.Бахтин роман жанрының басқа қатып қалған жанрлық формалардан айырмашылығы оның «жанрлық қәлиплесиўи еле тамамланбағанлығы» ҳәм «пластикалық қәсийети» менен түсиндирген еди. Солай етип роман жанры өзине дидактикалық, философиялық ҳәм публицистикалық жанрларды өзиниң структурасына интеграциялаў ҳәм оларды трансформациялаў потенциалына ийе болды. Роман-эссе усы интеграцияның тийкарғы нәтийжеси болып табылады. Бул қоспа жанрдың қәлиплесиўинде еки тийкарғы фактор айрықша орын тутады. Бириншиден, субъектив авторлық позицияның күшейиўи менен белгиленеди. Демек, дәстүрий романларда жазыўшы позициясы образлар тасасында сәўлеленсе, роман-эсседе авторлық позиция, яғный «мен» концепциясына үстинлик бериледи. Шығармадағы ўақыялар емес, ал, сол ўақыяларға жазыўшының қарым-қатнасы, оның интеллектуаллық рефлекциясы биринши орынға шығады. Екиншиден, бул жанрдағы шығармаларда ўақыялар басынан аяғына шекем бир сюжетли бағдарда баянланбайды. Онда жазыўшының кеширмелери, еске түсириўлери, еркин ойлары ҳәм турмыслық тәжирийбелери, философиялық көзқарасларынан қуралады. Демек, оқыўшы ўақыяның раўажланыўын емес, жазыўшының ишки сезимлер дүньясындағы ой-пикир ағымын гүзеткендей болады.

Талқылаў. Роман-эссе поэтикасында авторлық субъективлик концепциясы жанрдың идеялық-композициялық тийкарын белгилеўши ең баслы теориялық категория болып табылады. Эпикалық романларда жазыўшы көбинесе ўақыяларды сырттан бақлаўшы ямаса қаҳарманлардың артына жасырыныўшы фигура сыпатында көринсе, роман-эсседе авторлық позиция тексттиң орайына шығады. Бул концепцияға муўапық, көркем шынлық объектив ўақыялардың дизбеги арқалы емес, ал тиккелей автордың дүньяға көзқарасы, оның ишки рефлексиясы, сезимлери ҳәм интеллектуаллық изленислериниң көзқарасы арқалы сәўлеленеди. Автор көркем образ жаратыўдан узақласып, өзиниң концепцияларын сәўлелендириўши философ, публицист ҳәм изертлеўши хызметин атқарады. Роман-эсседе сюжет хронологиялық ўақыяларға емес, ал жазыўшы ой-пикириниң раўажланыў логикасына, ой-қыял байланысларына бағындырылады. Авторлық субъективлик көркем текстке илимий таллаўларды, тарийхый ҳүжжетлерди, еске түсириўлерди ҳәм философиялық көзқарасларды еркин алып кириўге имкан береди. Нәтийжеде, шығармадағы барлық элементлер бир мақсетке – автордың дүнья, адам ҳәм жәмийет ҳаққындағы жеке интеллектуаллық концепциясын тийкарлаўға хызмет етеди. Жазыўшы оқыўшыға таяр ҳақыйқатлықты усынбайды, ол өз шығармасында оқыўшы менен теңдей дәрежеде отырып сырласыў, ашық сәўбетлесиў майданына айландырады. Жазыўшы өзиниң де гүманларын, ишки изленислерин жасырмайды, оқыўшыны өзи менен бирге ойланыўға, изләниўге мәжбүр етеди. Соның ушын да, роман-эссе де автор өзин жоқары қоятуғын үйретиўши емес, ал дүньяның жумбақларын шешиўге умтылған изләниўши ҳәм тең ҳуқықлы сәўбетлес сыпатында тән алынады.

Дүнья әдебиятында жанрлық формалар синтезиниң шексиз раўажланыўы, көркем формалардың трансформацияға ушыраўы қарақалпақ әдебиятына да белгили дәрежеде тәсир жасап атыр. Бул бағдарда дәстүрий сюжетлик ҳәм композициялық қәлиплерди бузып, оқыўшыға көркем шынлық пенен бирге философиялық-публицистикалық мазмунды жәмлеген роман-эссе жанры бүгинги әдебиятымызда төбе көрсетип киятыр. Қарақалпақ прозасында бул жанрлық модификацияның қәлиплесиўи ҳәм өз алдына концептуаллық бағдар сыпатында раўажланыўы тиккелей белгили жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың көркемлик изленислери менен тығыз байланыслы.

Роман-эссе тек ғана еки жанрлық форманың механикалық биригиўи емес, ал турмысты таныпбилиўдиң, көркем ойлаўдың жаңа сапалық басқышы болып табылады. Онда романға тән кең масштабта көлемлилик, эпикалық қамтып алыў мүмкиншиликлери менен эссеге тән еркин пикирлеў, авторлық ишки еркинлик ҳәм жеке субъективлик концепциясы өзара синтезлеседи.

Нәтийжелер. Белгили жазыўшы Т.Қайыпбергенов ХХ әсирдиң соңғы шерегинде, өзиниң дөретиўшилик жолында жаңа бағдар жаратты. Бул бағдар жазыўшының реалистлик-дидактикалық, әпсанаўый-мифологиялық ҳәм Шығыс философиялық мазмунды жәмлеген заманагөй роман-эсселери болып табылады. Көп жыллық эпикалық тәжирийбеге ийе жазыўшы дәстүрий сюжетли роман шеңберинен шығып, халқының өтмиши, бүгинги ҳәм келешек тәғдири, миллий менталитети, халықлық философиясы ҳәм руўхый дүньясын еркин баянлаў ушын роман-эссе жанрын таңлады. Оның қәлемине тийисли «Қарақалпақнама», «Қәлбимниң қамусы», «Қарақалпақпан, тәўекелшимен», «О дүньядағы атама хатлар» сыяқлы шығармалары қарақалпақ әдебиятында бул жанрдың классикалық үлгилери болып табылады. Жазыўшының бул роман-эсселеринде биринши гезекте авторлық субъективлик концепциясы үстемлик етеди. Дүньялық ҳәм миллий ойшыллардың пикирлерин көркем текстке сиңдириў арқалы өзиниң философиялық концепциясын беккемледи. Тарийхый ҳақыйқатты ямаса бүгинги күнниң машқаласын әпсана-рәўиятлар мазмунына жүйи билинбестей етип орынлы түрде сиңирип жибереди. Бунда әпсана-рәўиятлар шығарманы көркемлик безеў емес, ал терең философиялық идеяны ашып бериўши поэтикалық усыл хызметин атқарады.

Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама» деп аталған шығармасы әдебиятымыз тарийхында жанрлық тәбияты, композициялық қурылысы, көркем-философиялық мазмуны жағынан айрықша орын тутаты. Шығармада халқымыздың өтмиши, руўхый дүньясы, жәмийетлик турмыс, жазыўшының жеке көзқараслары ҳәм инсан тәғдири бир-бири менен тығыз байланыста сәўлеленеди. Сол себепли жазыўшының бул шығармасын белгили бир дәстүрий жанр шеңберинде белгилеў қыйын. Шығарма өзине бир неше әдебий жанрлардың элементлерин бирлестире отырып, мазмуны ҳәм формасы жағынан көп қатламлы көркем структураға ийе синтезлескен дөретпе болып табылады.

Жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама» шығармасының жанрлық өзгешелиги, бириншиден

Шығыс әдебиятының әсирлер даўамында қәлиплескен көркемлик дәстүрлерине бойсындырылғаны сезиледи. Екиншиден, шығармада Батыс әдебиятына тән заманагөй роман (роман-эссе), эссе, мемуар, публицистика ҳәм философиялық проза белгилери де анық көзге тасланады. Жазыўшы Шығыс ҳәм Батыс әдебий-эстетикалық тәжирийбелерин механикалық түрде бириктириўди нийет етпейди. Ол бул дәстүрлерди қарақалпақ халқының миллий өтмиши, көркем ойлаў руўхыяты менен байланыстырып жаңа жанрлық форма дөретеди.

Шығарма атамасындағы «нама» компоненти оның жанрлық ҳәм мәнилик бағдарын анықлаўда әҳмийетли орын тутады. Нама – түсиниги кеўил айнасы, руўхый ҳалатты сәўлелендириў сыяқлы терең философиялық мәнилерди өзине жәмлейди. «Нама – (парсыша – хат) өзбек ҳәм парсы классик әдебиятында әдебий жанр түри болып, реал яки қыялый көркем тоқыма, тийкарынан поэзиялық хат формасында жазылған көркем шығарма» [4:279]. Шығыс әдебияты тарийхында «нама» жанрында дөретилген шығармалар үлкен орын ийелейди. Хорезмийдиң «Муҳаббатнама»сы, Әбилқасым Фердаўсийдиң «Шахнама»сы, Заҳириддин Муҳаммед Бабурдың «Бабурнама»сы, Кейқаўыстың «Қабуснама»сы ҳәм басқа да классикалық шығармалар бул жанрдың мазмун ҳәм формалық мүмкиншиликлериниң кең екенлигин дәлиллейди. Бул шығармалардың ҳәр бири өз алдына өзгеше жанрлық тәбиятқа ийе болса да, олардың барлығын инсан, заман ҳәм жәмийет ҳаққындағы кең көлемли көркем-философиялық баянлаў принципи бирлестиреди. Мәселен, Әбилқасым Фердаўсийдиң «Шахнама» шығармасында халықлық мифология ҳәм тарийхый өтмиш үлкен эпикалық көлемде сәўлеленеди. Шығармада патшалар, батырлар, мәмлекетлер ҳәм урыслар тәғдири баянланғаны менен оның тийкарғы идеялық мазмуны халықтың тарийхый шежиреси, Ана Ўатан, жақсылық пенен жаманлық арасындағы гүрес қурайды. Демек, «Шахнама» бир халықтың тарийхын көркем сөз арқалы мәңгилестириўдиң классикалық үлгиси болып табылады. Усы тәрептен, «Қарақалпақнама» менен «Шахнама» шығармалары арасында белгили дәрежеде идеялық-типологиялық жақынлық сезиледи.

Заҳириддин Муҳаммед Бабурдың «Бабурнама»сы мемуарлық, тарийхый-географиялық ҳәм көркем образлылығы менен сыпатланатуғын синкретикалық шығарма болып табылады. Онда автор өз өмиринде жүз берген ўақыяларды баянлайды, заманласлары ҳаққында пикир билдиреди. Қалалар, еллер, халықлар ҳәм тәбият ҳәдийселерин сүўретлейди. Бирақ, «Бабурнама» шығармасының әҳмийети, оның тарийхый-хронологиялық мағлыўматларға ийелинде емес, ал автордың жеке инсаный позициясының, сезим, туйғы ҳәм көзқарасларының берилиўинде көринеди. Усы сыпатлы белгилер Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама» шығармасына да тән. Т.Қайыпбергенов тарийхый ҳәм жәмийетлик мәселелерди сырттан бақлаўшы сыпатында емес, сол халықтың бир ўәкили, оның қуўанышы менен қайғысын жүрегинен өткерген дөретиўши инсан сыпатында баянланады.

Кейқаўыстың «Қабуснама» шығармасы дидакти калық-философиялық мазмунға ийе болып, онда әдеп-икрамлылық, мийнет, билим, дослық, шаңарақ, мәмлекетти басқарыў ҳәм инсанның жәмийеттеги орны ҳаққында ой-пикирлери, көзқараслары баян етиледи. Автордың перзентине қарата айтылған нәсиятлары улыўма инсаныйлық идеяға көтериледи. Усы дәстүр көзқарасынан «Қарақалпақнама» шығармасында өтмиш тәжирийбелеринен сабақ шығарыў, халықтың келешек әўладын руўхый жақтан тәрбиялаў жетекши орын тутады. Демек, жазыўшы Т.Қайыпбергенов «нама» дәстүрине мүрәжат етиў арқалы шығармасына тек тарийхый-әпсаналық баянлаў сыпатында емес, ал философиялық, дидактикалық ҳәм руўхый мазмун да енгизеди.

Шығармада роман жанрына тән белгилер де үлкен орын ийелейди. Роман-инсан ҳәм жәмийет арасындағы қатнасты кең көлемде сәўлелендиретуғын, қаҳарманның тәғдирин тарийхый-жәмийетлик шараят пенен байланыста ашатуғын жанр болып табылады. Жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама» шығармасында халықтың басынан өткерген курамалы процесслери, жәмийетлик өзгерислер ҳәм инсанлардың руўхый эволюциясы кең түрде қамтып алынады. Деген менен шығармада дәстүрий романға тән болған эпикалық сюжет ямаса қаҳарманның тәғдири толық үстемлик етпейди. Оның орнына халықтың улыўмалық образы, миллий сана ҳәм әпсанаўый-аңызлық шежирелер көркемлик орай дәрежесине көтериледи.

Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама» шығармасында эссе жанрына тән болған авторлық пикирдиң, көзқарастың еркин раўажланыўы көзге тасланады. Эссе жанрында белгили бир мәселе ҳаққында жеке көзқарасын билдирип, тәжирийбели турмыслық бақлаўларын философиялық улыўмаластырыўлар менен байланыстырады. Онда қатаң сюжетлик избе-изликке қарағанда, пикир ҳам көзқараслар избе-излиги әҳмийетли болады. Жазыўшы бир тарийхый ўақыядан екиншисине, жеке күнделик турмыстан улыўмалық жәмийетлик жуўмаққа, көркем образдан философиялық таллаўға еркин өтеди. Бул усыл шығарманың мазмунлық шегарасын кеңейтип, жазыўшыға халықтың тарийхы ҳәм руўхый дүньясы ҳаққында терең ой жүргизиў мүмкиншилигин береди.

Көркем шығармадағы автор түсиниги биографиялық автор менен шекленбейди. Биографиялық автор шығарманы дөреткен реал инсан. Автор образы болса тексттиң композициясы, баҳалаў интонациясы, образлар системасы ҳәм баянлаў усыллары арқалы көринетуғын көркем сана орайы. М.Бахтин романдағы автор позициясының өзге даўыслар (көп даўыслылық) менен қатнаста ашылатуғынын белгилеп өтеди [1:199-207]. В.Виноградов «автор образын» шығарманың барлық стильлик элементлерин бирлестириўши орай сыпатында қарайды [2:118-120]. Алымлардың бул теориялық пикирлери жазыўшы Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама» шығармасындағы «мен»ниң бир ўақытта еске түсириўши инсан, гүўа, ойшыл, публицист ҳәм халық атынан сөз айтыўшы субъект болып көриниўин түсиндириўге мүмкиншилик береди.

Авторлық субъективлик – объектив дүньяның жазыўшы көркем ойы арқалы таңлап алыныўы ҳәм баҳаланыўы болып табылады. Ол биринши бет арқалы баян етиў менен шекленбейди. Тема таңлаў, ўақыяларды избе-из орналастырыў, тарийхый

фактлерге түсиник бериў, лирикалық шегинис, юмор ҳәм ирония да субъектив позицияның белгилери есапланады. «Қарақалпақнама»да авторлық «мен» жасырын формада көринбейди. Ол композицияны қозғалысқа келтиретуғын баслы фигураға айланады. Шығармада жазыўшы анасынан еситкен Жерди көк өгиз мүйизинде көтерип турады деген ертек мазмунындағы мифологиялық түсиник балалық сана-сезим, халықлық ой-пикир ҳәм кейинги рефлексияны бир шеңберге тутастырады. Мысалы: *...биз жасаған жер оғыры кең, үлкен. Оны күтә тайнапыр Көк өгиз көтерип турыпты. Ол сәл шаршаған гезде Жерди бир шақынан екинши шақына алмастырып қояды-мыш. Әне, сонда жылдың мәўсими өзгерип, биресе жаз, биресе гүз, биресе қыс, биресе бәҳәр болады-мыш.*

Мен оны тыңлап баратырып-ақ сол Көк өгиздей күшли болыўды әрман етип, анам арқалайын десе де тыңламай, қапталында томпаң-томпаң жортаман. Анам базда иркилип, маңлайымның терин сыпырады, базда самарды төбесине төңкерип мени арқалайды… [3:5] Бунда жазыўшы дүньяға бала көзи менен қарайтуғынлығын мойынлаўы таңланыў, ҳайран болыў ҳәм сораў қойыўы баянлаўдың турақлы принципине айландырады. Бала сезим-ойының аңқаўлығы бул жерде интеллектуал пәсейиў емес, ал болып өткен қубылыстың астарындағы мәнисти қайта көриў усылы болып табылады.

Жуўмақ. Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама» шығармасында субъективлик концепция, жеке өмирине тийисли деталларды биографиялық мақсетте емес, халық тәғдириниң белгиси ретинде таңлайды. Балалық дәўир, ана меҳри, аўылдың социал-жәмийетлик орталығы, атасы, кемпир апасы, әкеси, көше бийи ҳәм жасы үлкенлеринен еситкен әпсана, әңгимелер жеке турмыслық фактлер болыўы менен бирге, қарақалпақтың дәстүрий дүньяға көзқарасын сақлаған руўхый сана хызметин атқарады. Роман-эсседе дәстүрий романларға тән болған бир орайлық сюжет, конфликт ҳәм қаҳарманлардың үзликсиз тәғдири көркем текстти толық басқарып турмайды. Оның орнына ой-пикир ағымы, еске түсириў, тарийхый экскурс, әпсана ҳәм авторлық баянлаўлардан қуралған мозаикалық композиция жүзеге шығады.

Шығармада эссе композициялық еркинликте, субъектив баҳа бериўде, пикирдиң бир темадан екиншисине өтиўинде ҳәм философиялық улыўмаластырыўында көринеди. Мемуарлық модификация жазыўшының жеке өтмиши, еске түсириўлери, гүўалықлары, заманласлары ҳаққындағы пикир-көзқараслары ҳәм турмыслық деталлар арқалы әмелге асады. Деген менен шығарма сап мемуар емес, еске түсириўлер хронологиялық өмирбаян қурыўға емес, миллий характердиң мәнисин ашыўға бағындырылған. Публицистикалық модификацияда заманагөй социаллық мәселелерге тиккелей мүнәсибет, гражданлық пафос, дәлиллеў, оқыўшыға үндеў жетекшилик етеди. Фольклорлық-мифологиялық модификация әпсана, рәўият, нақыл-мақаллар, афоризмлер, ушырма сөзлер, халықлық юмор ҳәм аўызеки сөйлеў интонациясы арқалы көринип, көркем тексттиң миллий поэтикасын көрсетеди. Лирикалық-философиялық модификация жазыўшының өмир, ўақыт, адам, ўатан ҳаққындағы туйғы-сезимлери бериледи. Лиризм дәрекли мағлыўматларды сезимлик мәниске бөлесе, философиялық улыўмалылық инсаный мәселеге көтереди.

Шығармадағы жанрлық элементлер механикалық рәўиште қәлиплестирилген қоспа форма емес. Жазыўшы еске түсиргенде мемуарлық, тарийхый процесстиң жәмлениўи романлық, еркин пикирлеўге ийе болғанда эсселик жәмийетлик мәселелерге баҳа бергенде публицистикалық, халық даналығына сүйенгенде фольклорлық дискурс пайда болады. Бирақ, бул дискурслардың барлығын жазыўшы бир мақсетке, қарақалпақ халқының өзлигин тарийхый, эпикалық ҳәм руўхый жақтан аңлаўға хызмет етеди.

Әдебиятлар

1 Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – Москва: «Художественная литература», 1975.

2. Виноградов В.В. О теории художественной речи. – Москва: «Высшая школа», 1971.

3. Қайыпбергенов Т. Қарақалпақнама. – Нөкис: «Jeti ıqlım», 2021.

4. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. – Тошкент: 2000.

5. Эпштейн М. Парадоксы новизны (О литературном развитии XIX-XX веков) – Москва: «Советский писатель», 1988.

ШЫҒЫС ҲӘМ ТҮРКИЙ ӘДЕБИЯТЫНДАҒЫ ЖАНРЛЫҚ ДИФФУЗИЯ ДӘСТҮРЛЕРИ

Матимов Кошкарбай Генжебаевич – *филология илимлери бойынша философия докторы, доцент*
matimovkoshkarbay811422@gmail.com
Әжинияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

ДИФФУЗИОННЫЕ ТРАДИЦИИ В ВОСТОЧНОЙ И ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Матимов Кошкарбай Генжебаевич – *доктор философии по филологическим наукам, доцент*
Нукусский государственный педагогический институт имени Ажинияза

GENRE DIFFUSION TRADITIONS IN EASTERN AND TURKIC LITERATURE

Matimov Koshkarbay Genjebaevich – *Doctor of Philosophy in Philological Sciences, Associate Professor*
Nukus State Pedagogical Institute named after Ajiniyaz

Таянч сўзлар: жанр диффузияси, жанр синтези, оралиқ жанрлар, Шарқ адабиёти, туркий адабиёт, нома жанри, достон, ҳикоят, «Бобурнома», «Шоҳнома», «Қобуснома», «Муҳаббатнома», роман-эссе, бадиий анъана, жанр эволюцияси

Резюме. Мақолада Шарқ ва туркий адабиётдаги жанр диффузиясининг тарихий-назарий асослари, унинг бадиий тараққиёт жараёнидаги ўрни ва хусусиятлари ўрганилади. Жанр диффузияси бадиий жанрларнинг ўзаро аралашуви ва янги оралиқ шаклларнинг пайдо бўлиш механизми сифатида таҳлил қилинади. Мақолада Шарқ адабиётининг «нома», «достон», «ҳикоят» каби мумтоз жанрларининг ўзаро алоқаси, шунингдек, уларнинг туркий халқлар ёзма адабиётига кўрсатган тасири илмий манбалар асосида очиб берилади. Айниқса, «Бобурнома», «Шоҳнома», «Муҳаббатнома», «Қобуснома» каби асарлардаги жанрий синтез билан бадиий анъаналарнинг кейинги даврдаги роман, роман-эссе ва бошқа оралиқ жанрларнинг шаклланишига кўрсатган тасири таҳлил қилинади.

Ключевые слова: жанровая диффузия, жанровый синтез, промежуточные жанры, восточная литература, тюркская литература, жанр мелодии, эпос, рассказ, Бабурнаме, Шахнаме, Кабуснаме, Мухаббатнаме, роман-эссе, художественная традиция, эволюция жанра

Резюме. В статье рассматриваются историко-теоретические основы жанровой диффузии в восточной и тюркской литературе, ее роль и особенности в процессе художественного развития. Жанровая диффузия рассматривается как механизм смешения художественных жанров и возникновения новых промежуточных форм. В статье на основе научных источников раскрывается взаимосвязь классических жанров восточной литературы, таких как «нама», «дастан» и «хикаят», а также их влияние на письменную литературу тюркских народов. В частности, анализируется влияние жанрового синтеза и художественных традиций в таких произведениях, как «Бабур-наме», «Шахнаме», «Мухаббатнаме» и «Кабус-наме» на формирование более поздних романов, романов-эссе и других промежуточных жанров.

Key words: genre diffusion, genre synthesis, intermediate genres, Eastern literature, Turkic literature, melodic genre, epic, story, Baburnama, Shahnameh, Qabusnama, Muhabbatnama, novel-essay, artistic tradition, genre evolution

Summary. The article examines the historical and theoretical foundations of genre diffusion in Eastern and Turkic literature, its role and characteristics in the process of artistic development. Genre diffusion is analyzed as a mechanism for the intermingling of artistic genres and the emergence of new intermediate forms. The article, based on scholarly sources, reveals the interrelationship between classical genres of Eastern literature such as «nama», «dastan» and «hikayat», as well as their influence on the written literature of Turkic peoples. In particular, the influence of genre synthesis and artistic traditions in works like «Baburnama», «Shahnameh», «Muhabbatnama» and «Qabusnama» on the formation of later genres such as the novel, novel-essay, and other intermediate genres is analyzed.

Кирисиў. Әдебий жанрлардың тарийхый раўажланыў басқышлары ҳәм олардың бир-биринен ажыралыўы, сыпатлы белгилерге ийе болып, өз алдына көркемлик форма сыпатында қәлиплесиўи менен шекленип қалмайды. Әдебий процесстиң барлық дәўирлеринде жанрлардың өзара жақынласыўы бириниң екиншисине композициялық ҳәм т.б. көркемлик элементлердиң өтиўи даўам етип келген. Сол себепли жанрлар тарийхында ажыралып шығыў, араласыўы ҳәм қайта биригиў процесслериниң өзара байланысы сыпатында баҳалаў теориялық жақтан дурыс шешим деп билемиз.

Шығыс ҳәм түркий халықлар әдебиятында поэзия, философия, мемуар, шежире, рәўият, ҳикая ҳәм фольклорлық дәстүрлер раўажланыў даўамында бир-биринен ажыралмаған. Бир шығарма қурамында бир неше жанрлық формалардың ислетилиўи көркем ойлаўдың турақлы формасы болған. Шығыс әдебиятындағы жанрлық диффузияны бүгинги роман, эссе яки мемуар жанрларының өлшемлери менен белгилеўге болмайды. Себеби, орта әсирлик әдебий система жанрлық жиклеўден өзгеше эстетикалық заңлылықларға сүйенген. Сол дәўир шығармаларында көркем баянлаўдың философиялық ойлаў, авторлық позиция, дидактикалық ой-пикир ҳәм лирикалық шегинис пенен араласыўы соңғы қоспа жанрлық формалардың пайда болыўына узақ тарийхый раўажланыўының бағдарын белгилеп берди.

Әдебиятлар анализи ҳәм метод. Бул мәселе бойынша И.Ёқубов: – «…Наўайының «Муҳбул-ул-қулб» шығармасы үйрениў барысында, руўхый, әдеп-икрамлылық, философиялық, эстетикалық көзқараслардың қысса, тарийх, шежирегөй формасында баян етилиўи автордың қаҳарман қәлби ҳәм келбети (авторлық позиция), жоқары интелектуал дәрежеси менен дусласамыз» [1:165] – деп көрсетеди. Бул мәселени үйрениўде «жанрлық синкретизм», «жанрлық байланыс», «жанрлық синтез», «жанрлық диффузия» түсиниклери бир-биринен парқ етеди. Жанрлық синкретизм көркем өнер түрлери ҳәм көркем формалардың еле толық ажыралмаған дәслепки бирлигин аңлатады. Жанрлық синтез – бир неше жанрлардың бир шығарма структурасында мақсетли түрде араласыўына айтады. Ал жанрлық диффузия бир жанрға тән белгилердиң басқа жанр структурасына өтиўи, сол арқалы оның поэтикасын өзгертиретуғын процесс болып табылады. Бул қубылыслар тарийхый жақтан бир-бири менен байланыслы. Ең дәслеп синкретикалық ойлаўдан ажыралып шыққан жанрлар кейинги дәўирлерде қайтадан өзара араласып, синтезлик ҳәм диффузиялық формаларды пайда етеди. Сол себепли Д.С.Лихачев орта әсирлик әдебиятта «жанрлар өзара байланыслы бир пүтин системаны қурайды» [2:42-43] – деген пикирге келеди.

Талқылаў. Шығыс әдебиятындағы жанрлық диффузияның тийкарғы дәреги аўызеки ҳәм жазба дәстүрлердиң өз ара байланысында көринеди. Бир қатар жазба естеликлер халық арасында бурыннан жасап келген миф-әпсаналарды, аңыз-рәўиятларды, ушырма сөз, нақыл-мақаллар ҳәм т.б. эпикалық сюжетлерди өзиниң структурасына еркин қабыллаған. Бирақ, оларды өзгериссиз қайталамаған, авторлық идеяға ҳәм жазба әдебияттың эстетикалық талапларына муўапық қайта ислеген. Мысалы, Әбилқасым Фердаўсийдиң «Шахнама» шығармасы тарийхый хроника, мифологиялық баянлама, қаҳарманлық дәстан, генеалогиялық шежире ҳәм философиялық көзқарас элементлерин бирлестиреди. Шығарманың композициясы Иран патшаларының избе-из тарийхына бағышланған болса да, онда мифологиялық дәўир қаҳарманлық дәўир ҳәм тарийхый дәўир бир-бири менен сыбайлас түрде байланысып келеди. Бунда тарийхый ўақыт пенен мифологиялық ўақыт, жеке инсан тәғдири менен мәмлекет тәғдири, эпикалық баянлаў менен авторлық-философиялық баҳалаў бир структура шеңберинде синтезленеди. «Ўақыялардың избе-из сүўретлениўи композициялық жақтан толық цикл (дәстан) болып, оларда шегинислер: арнаўлар, дидактикалық ҳәм философиялық фрагментлер, гүрриңлер, жеке пикирлер ҳәм лирикалық шегинислер киргизилген» [8]. Демек, «Шахнама»ның қаҳарманлық эпос шеңберинен шығып, тарийхый баянлаў, мифологиялық сюжет, философиялық көзқарас, дидактикалық нәсият ҳәм авторлық субъективликти бир пүтин көркем системаға бириктирилгенин дәлиллейди. Сол себепли «Шахнама» шығармасы Шығыс классикалық әдебиятындағы жанрлық диффузияның ең дәслепки үлгилериниң бири болып табылады.

«Шахнама»ның жанрлық тәбиятын қаҳарманлық эпос түсиниги менен баҳалаў оның көркемлик структурасын толық ашпайды. Шығармада эпосқа тән болған көлемли ўақыялар менен бир қатар, трагедиялық конфликт, лирикалық жоқлаў, дидактикалық нәсият ҳәм тарийхый мағлыўматлар бар. Рустем ҳәм Сухраб, Сияўыш ҳәм т.б. ҳаққындағы сюжетлерде қаҳарманлық (батырлық) сыпатламалар инсан тәғдириниң трагедиясы менен биригеди. Ал, патшалар ҳаққындағы бөлимлеринде көркем образлар мәмлекетлик басқарыў, әдиллик, бийлик ҳәм жуўапкершилик мәселелерин талқылаўдың қуралына айланады. Сол себепли, «Уллы Фердаўсийдиң өлмес «Шахнама»сында халық қаҳарманлығы, Ана Ўатанды сүйиў, тынышлық, әдиллик, ағартыўшылық идеялары мыңнан зыят қаҳарманлар тымсалында, жүзлеген мифологиялық, тарийхый, турмыслық ўақыяларды сүўретлеў процессинде жоқары пафос пенен сәўлелендирилген» [7:4]. Усы тәрептен «Шахнама» Шығыс әдебиятындағы эпикалық жанрдың ашықлығын көрсетеди. Эпикалық сюжет философиялық ҳәм тарийхый мазмунды қабыллаў арқалы дәстүрий батырлық жыр шеңберинен шығып, халықтың руўхый ағымын сақлаўшы улыўма миллий энциклопедиялық шығарма дәрежесине көтериледи.

Шығыс әдебиятындағы жанрлық диффузияның және бир формасы қысса-ҳикаялардың дидактикалық ҳәм романтикалық дәстанлардың композициясына енгизилиўи болып табылады. Атап айтқанда Низамий Ганжаўыйдиң «Ҳамса»сына киретуғын дәстанлық шығармаларында тийкарғы сюжет пенен бир қатарда көплеген қосымша ҳикаятлар, қыссалар ҳәм авторлық философиялық көзқараслар, лирикалық шегинислер қолланылады. Олар шығарманың тийкарғы сюжетлик желисинен сырттағы артық элемент емес, ал автор концепциясын кеңейтетуғын ишки композициялық қатлам болып есапланады. Әсиресе, «Махзан ул-асрор» дәстаны философиялық-дидактикалық мазмун, лирикалық шегинис, нәсият ҳәм қысқа сюжетли ҳикаялардың синтезинен қурылған. Онда әдеп-икрамлылық түсиниклер логикалық баянлаў арқалы емес, ўақыялар, турмыслық дәлиллер ҳәм рәмзий образлар арқалы ашылады [3:14].

Низамий Ганжаўыйдиң «Хысраў ҳәм Шийрин», «Ләйли ҳәм Мәжнун», «Ҳафт-пайкар» дәстанларында муҳаббат, батырлық, романлық авантюра, философиялық диалог ҳәм көркем психологизм элементлери өз ара байланысады. Қаҳарманлардың ишки сезимлери лирикалық монологлар арқалы ашылса, олардың жәмийет ҳәм заман менен байланысы эпикалық ўақыялар арқалы сәўлеленеди. Бул лиро-эпикалық синтез соңғы парсы ҳәм түркий поэзияның тийкарғы дәстүрлериниң бирине айланады.

Шығыс ҳамсашылығы бир сюжетти қайталаў дәстүри емес, жанрлық модельди қайтадан жасаў, миллий тил, руўхый орталық ҳәм авторлық концепция тийкарында жаңалаў усылын қәлиплестирди. Кейин Хысраў Деҳлавий, Әбдирахман Жәмий ҳәм Әлийшер Наўайы Низамий дәстүрине сүйенгени менен оның шығармаларын механикалық түрде қайталамайды.

Ҳәр бир данышпан шайыр ҳамса структурасына жаңа идеялық, миллий ҳәм поэтикалық мазмун жүклейди.

Нәтийжелер. Әлийшер Наўайының жанрлық жаңашылығы ҳаққындағы изертлеўлерде түркий әдебияттың жанрлық системасы араб-парсы поэзиясындағы формалар менен жетилистирилгенин атап өтеди. Соның менен бирге Наўайы сол формаларды түркий тилиниң көркемлик мүмкиншиликлерине ылайық қайта ислеген. Әлийшер Наўайының «Ҳамса»сы бес ири дәстаннан турады ҳәм Низамий дәстүрине сәйкес көркем жуўап сыпатында дөретилген. Оның қурамына «Ҳайрат ул-аброр», «Фархад ҳәм Шийрин», «Ләйли ҳәм Мәжнун», «Сабъаи сайяр» ҳәм «Садди Искандарий» дәстанлары киреди. Наўайы «Ҳамса»сының жанрлық тәбияты бирдей емес. «Ҳайрат ул-аброр» философиялық-дидактикалық мазмундағы дәстан болып, онда нәсият, философиялық көзқарас, суфийлик ағымындағы пикир, қысқа ҳикаят ҳәм т.б. көркем формалар биригеди. «Фархад ҳәм Шийрин» менен «Ләйли ҳәм Мәжнун» муҳаббат дәстаны формасында болса да, олардың ишинде психологиялық, социаллық, философиялық ҳәм лирикалық қатламлар күшли. Сонлықтан да белгили алым У.Жўрақулов докторлық диссертациясында Наўайы «Ҳамса»сының жанрлық тәбиятына итибар қаратады. «Ҳамса» Шығыс-Ислам көркем ой дүньясында жедел түрде көринген синтетизм процесиниң жемиси болып табылады. Себеби, «Ҳамса» өзиниң қәлиплесиў басқышларында илаҳий китаплар, дүнья халықлары мифологиясы, фольклор ҳәм жазба әдебият жанрлары менен избе-из тарийхый поэтикалық қатнасқа кирген. Буған тийкар сыпатында илаҳий китаплар, Пайғамларлар қыссалары, Шығыс ҳәм Батыс әдебиятындағы лирикалық, эпикалық, драмалық түрлерге тийисли жанрлар, композиция, сюжет, образ, мотив, деталь сыяқлы көркем компонентлердиң «Ҳамса»ның поэтикалық структурасына ислам призмасы тийкарында синтезленгенин көрсетиў мүмкин [4:15]. Демек Наўайы дөретиўшилигинде әйне «Ҳамса»сында бир неше жанрлық формалардың бир шығарма ишинде өз ара тәсир етиўи анық көринеди. Сонлықтан да, наўайытаныўшы алым У.Жўрақулов: - «Ҳамса»ны эпос, роман, қысса, драма, ғәззел сыяқлы түрли жанрларға тән поэтикалық компонентлерди синтезлеген ғәрезсиз көркемлик система деп баҳалайды.[5:56] Демек, Наўайы поэтикасын Шығыс ҳәм түркий әдебиятындағы жанрлық синтездиң жетик басқышы сыпатында баҳалаўға болады.

Шығыс классикалық әдебиятындағы жанрлық диффузияның және бир дәреги – суфийлик поэзия болып табылады. Суфийлик мазмундағы шығармаларда лирикалық сезим, философиялық көзқарас, диний-идеологиялық нәсият, символикалық ҳикаят ҳәм дидактикалық ой-пикир бир пүтин композицион системаға биригеди. Муҳаббат, шарап, жол, сапар, бағ, бүлбил, пәрўана, шам сыяқлы дәстүрий поэтикалық образлар бир ўақыттың өзинде эстетикалық, философиялық ҳәм диний-мистикалық мәни аңлатады. «Соның ушын суфизмде түрли тараўлар, көзқараслар тутасып, соқлығысқанын, үнлеслигин ҳәм ишки қарама-қарсылығын көремиз. Бунда кең ой-пикир майданында ақыл ҳәм даналық саўлаты да, сезимге батқан, қайнап турған дөретиўшилик пәрўаз да, үрп-әдет, белгилеп қойылған әдеп-икрамлылық нызам-қағыйдалары менен бирге, сол қағыйдаларды писент етпейтуғын еркинлик сезиминиң көриниси де, жасырын сыр менен бир қатарда ашық логикалық-философиялық ой-пикир де бар» [6:5]. Фариддин Аттардың «Мантық ут-тайр» («Қуслар тили») шығармасы буған мысал бола алады. Шығарма сыртқы структурасы бойынша қуслардың Симурғты излеп сапарға шығыўы ҳаққындағы аллегориялық дәстан болып табылады. Бирақ, онда суфийлик тарактат, дидактика, саяхат ҳәм философиялық диалог белгилери бириккен. Қуслардың ҳәр бири белгили бир инсанлық характерди нышанлайды. Олардың сапары, географиялық кеңисликтеги ҳәрекеттен гөре инсан руўхый дүньясының жетилисиў жолын аңлатады. Бул ҳаққында Н.Комилов: - «Суфизм диний исеним, ҳикмет (философия), көркем дөретиўшилик араласпасындағы дидактикалық сезим, ақыл-парасатлылық тәлиймат болып, илаҳий ышқы баянламасы болып есапланады» [6:5] - деп көрсетеди. Илимпаздың бул пикири суфийлик поэзияның философиялық, эстетикалық ҳәм диний-мистикалық қырлары өзара синтезленген көп қатламлы көркемлик система екенлигин дәлиллейди.

Жуўмақ. Шығыс классикалық әдебиятындағы жанрлық диффузия төмендеги тийкарғы формаларда жүзеге асқан: поэзия менен философиялық-дидактикалық пикирдиң биригиўи; жазба әдебият пенен аўызеки фольклорлық сюжетлердиң өзара байланысы; эпикалық баянлаўға лирикалық ҳәм драмалық элементлердиң ениўи; тарийхнама, мемуар, саяхатнама ҳәм көркем сүўретлеўдиң синтези; авторлық «мен», жеке тәжирийбе ҳәм жәмийетлик-философиялық жуўмақтың бир пүтин баянлаўға айланыўы болып табылады. Усы дәстүрлерди жанрлық системаның раўажланыўындағы қосымша яки өткинши қубылыс деп баҳалаў жеткиликсиз. Олар Шығыс көркем ойлаўының тийкарғы поэтикалық принциплериниң бири болып табылады. Дөретиўши ушын көркем шығарма тек эстетикалық форма емес, ал өтмишти сақлаў, билим бериў, әдепликке бағдар көрсетиў, жеке тәжирийбени улыўмаластырыў ҳәм жәмийет пенен руўхый сәўбетлесиў қуралы болған. Сол себепли Шығыс әдебиятындағы жанрлық диффузия дәстүрлери кейинги түркий жазба әдебияттың жанрлық раўажланыўына күшли тәсир етти. Сондай-ақ Юсуп Ҳас Ҳажиб, Ахмет Югнакий, Мамуд Қашқарий ҳәм т.б. сөз зергерлериниң жазба естеликлерде усы синкретлик ҳәм синтезлик принциплер даўам еттирилди.

Әдебиятлар

1. Ёқубов И. Мустақаллик даври ўзбек романлари поэтикаси (монография). – Тошкент: «Nurafshon business», 2021.

2. Лихачев Д.С. Поэтика древнерусской литературы. – Москва: «Наука», 1979.

3. Низомий Ганжавий. Махзан ул-асрор (Сирлар хазинаси) – Тошкент: «Камалак», 2016.
4. Жўрақулов У. Алишер Навоий «Хамса»сида хронотоп поэтикаси. фил.фан.докт. (DSc) дисс. автореферати. – Тошкент, 2017.
5. Жўрақулов У. Алишер Навоий «Хамса»сида хронотоп поэтикаси. (монография). – Тошкент: «Турон-иқбол», 2017.
6. Комилов Н. Тасаввуф. – Тошкент: «Movarounnahr-O‘zbekiston», 2009.
7. Ҳомидов Ҳ. «Шоҳнома»нинг шуҳрати. – Тошкент: «Ўзбекистон», 1991.
8.https://bigenc.ru/wiki/%D0%A4%D0%B8%D1%80%D0%B4%D0%BE%D1%83%D1%81%D0%B8?utm_source=chatgpt.com

QARAQALPAQ XALÍQ DÁSTANÍ “EDIGE” HÁM ONÍŃ POETIKASÍNDAǴÍ AYÍRÍM MÁSELELER

Nizamatdinov Jeńis Minajatdinovich – *filologiya ilimleriniń kandidatı, docent*
nzamatdinov@mail.ru
Berdaq atındaǵı Qaraqalpaq mámleketlik universiteti

КАРАКАЛПАКСКИЙ НАРОДНЫЙ ЭПОС "ЕДИГЕ" И НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЕГО ПОЭТИКИ

Низаматдинов Женис Минажатдинович – *кандидат филологических наук, доцент*
Каракалпакский государственный университет имени Бердаха

THE KARAKALPAK FOLK EPIC "EDIGE" AND SOME ISSUES IN ITS POETICS

Zhenis Minajatdinovich Nizamatdinov – *Candidate of Philological Sciences, Associate Professor*
Karakalpak State University named after Berdakh

Tayanch so‘zlar: doston, Edige dostoni, jirovchilik, versiya, syujet, tarix.

Rezyume. Maqolada Edige dostonining g‘oyaviy, tematik, syujetning tarixiylik jihatlari tahlil qilinadi. Shuningdek, dostonning turkiy xalqlaridagi versiyalari va jirovlarning variantlari solishtirib o‘rganilgan.

Ключевые слова: дастан, дастан Едиге, жырау, версия, сюжет, история.

Резюме. В статье анализируются идейные, тематические и исторические аспекты сюжета дастана Едиге. Также сравнительно изучены версии дастана у тюркских народов и варианты жырау.

Key words: epic, Edige epic, jyrau, version, plot, history.

Summary. The article analyzes the ideological, thematic, and historical aspects of the plot of the Edige epic. Also, the versions of the dastan among the Turkic peoples and the variants of the zhyrau were studied in comparison.

Kirisiw. “Edige” dástanı qaraqalpaq xalqı arasında jırawlardıń úlken ıqlas penen atqarǵan, xalqımızdıń súyip tıńlaǵan dástanlarınıń biri. Bul dástan túrkiy xalıqlar arasına da keńnen taralǵan. Onıń qaraqalpaq, qazaq, noǵay, bashqurt, qırım tatarları xalıqlarında nusqaların ushıratamız. Dástandı jıynaw, járiyalaw jumısları erteden-aq, rus ilimpazları tárepinen qolǵa alındı.

Ádebiyatlar analizi. Shıǵıs xalıqları arasınan birinshilerden bolıp, jazıwshı G.I.Spaskiy (qazaqsha variantın) jazıp alıp russha awdarmasında [1:351], al ilimpaz Xodzko (noǵaysha variantın) inglis tilindegi awdarması [2:485] menen járiyaladı. “Edige” dástanınıń jıynalıw, jazıp alıw hám járiyalanıwı haqqında belgili ilimpaz N.Dáwqaraev “Qaraqalpaq ádebiyatı tariyxınıń ocherkleri” atlı izertlewinde, 1840-jıldıń ishinde Sh.Wálixanov qaraqalpaqlardıń arasında bolıp, tolıp atırǵan folklorlıq, etnografiyalıq materiallardı hám bir neshe mártebe qaraqalpaqlardan “Edige” dástanın jazıp aladı-dep aytıp ótedi. 1862-jılı professor Melioranskiy “Edige” jırın qırǵızsha, qaraqalpaqsha versiyasın, sonday-aq, I.N.Berezin “Edige” dástanın bastırıp shıǵardı. Bul variantlar Sh.Wáliyxanov jazıp alǵan variant, biraq ol tilin qazaqlastırǵan [3:27] - dep jazadı. 1903-jılı Peterburg universitetinii P.M.Melioranskiydiń shákirti I.A.Belyayev qaraqalpaq folklorın jıynaw hám izertlew ushın Qaraqalpaqstanǵa keledi. Ol qaraqalpaq jıraw-baqsıların joqarı bahalay otırıp: “Meniń qolımda “Edige”, “Qoblan”, “Shejire”niń úsh qoljazbası bar” [4:86] – deydi. I.A.Belyayevtıń qaraqalpaq eposların jıynawda alıp barǵan xızmetleri haqqında biz I.T.Saǵiytovtıń miynetlerinen tereńirek túsinip alamız. Ol 1917-jılı Ashxabadta basılıp shıqqan “Протоколы заседании и сообшений членов Закаспийского кружка любителей археологии истории Востока” – degen toplamnıń 3-bóliminde “Edige” menen Toqtamıs tuwralı jırdıń I.A.Belyaevtıń awdarmasında russha basılǵanın, sol toplamnıń 4-bóliminde “Edige”niń qaraqalpaqsha teksti “Qaraqalpaq xalqınıń tariyx etip shıǵarǵan hikayatı” – dep basılǵanın aytadı. Izertlewde “Edige” jırın I.A.Belyayev 1903-jılı Ámiwdárya bóliminiń Shımbay awılındaǵı sheriwshi urıwınan Bekmuxammed (Bekimbet jıraw) degen atqarıwshıdan jazıp alǵanlıǵın aytadı. Atqarıwshı haqqında bılay deydi: “Bekmuxammedtiń ózi sawatsız hám musılmansha bilimsiz bolsa da óziniń tuwısqan poeziyasın shın kewilden súyetuǵın adam edi” [5:14] – degen pikirdi keltiredi.

Jergilikli qánigelerden “Edige” dástanın birinshi mártebe Erpolat jırawdan 1929-jılı folklorist Q.Ayımbetov Shımbay qalasında etnografiya ekspediciyasında jazıp aladı. Bul qoljazbanıń joytılıp ketiwine baylanıslı, jáne Erpolat jırawdan qaytadan 1934-jılı jazıp alıp, 1937-jılı Moskvada bastırıp shıǵaradı. Kitaptıń alǵı sózinde: “Men “Edige”ni 1929-jılı Shımbay qalasında Erpolat jırawdan jazıp alǵan edim. Ol qoljazba túrli sebepler menen joq bolıp ketti. Maǵan “Edige”ni qaytadan jazıp alıwǵa tuwra keldi. 1934-jılı oktyabr ayınıń basında “Edige”ni Shımbay qalasına ilim izertlew institutı tárepinen barǵanda Erpolat jırawdan qaytadan jazıp aldım. Jazǵan waqıtta qobız benen jırlaytuǵın jırdı qara sóz benen awız eki ayttırıp jazıw qıyın boldı. Jıraw qobız benen jırlaǵanda jır sózleriniń uyqası kelisip jırlana beredi. Ol qobızdı qoyıp, awızeki aytqanda uyqasıǵın keltire almay, kóp qıyınshılıq penen aytıp berip otırdı” [6:10-11]. I.A.Belyayev jazıp alǵan Bekimbet jıraw, Q.Ayımbetov jazıp alǵan Erpolat jıraw, 1961-jılı Q.Qayratdinov tárepinen jazıp alınǵan Qıyas jıraw variantlarınan basqa “Edige” dástanınıń Óteniyaz jıraw variantı 1959-jılı Óteniyazov Niyetbay tárepinen jazıp alınadı. Bunnan basqa dástannıń Esemurat jıraw, Jannazar jıraw, Seyitjan jıraw, Jumabay jıraw taǵı basqa variantları jazıp alındı. Bul variantlar Ózbekistan Respublikası Ilimler Akademiyasınıń Qaraqalpaqstan bólimi kitapxanasınıń qol jazbalar fondında saqlanadı. Belgili ilimpaz I.T.Saǵiytov dástanǵa unamlı baha berip, tariyxıy fakt penen folklorlıq dóretpeniń ayırmashılıqlarına toqtaydı [5:55-56]. Folklorist Q.Ayımbetov “Xalıq danalıǵı” kitabında Erpolat jıraw hám ol jırlaǵan “Edige” dástanına toqtap ótip, dástanda tariyxıy waqıyalardıń jırlanıwı, dástan tiliniń baylıǵı, jalpı kompaziciyalıq qurılısınıń sheberligi jaǵınan, sonday-aq, qosıq qurılısı, aytılıw texnikası, noǵaylılar zamanında payda bolǵan tariyxıy jır “Ormanbet biy” tolǵawına kútá jaqın keledi [7:97] – dep aytadı. Kórnekli ilimpaz

V.M.Jirmunskiy "Edige" dástanınıń Erpolat jıraw variantı boyınsha sóz etip, dástannıń qaraqalpaqsha versiyası eń kórkem hám syujetlik waqıyaları jaǵınan keńnen jırlanǵan [1:128] – dep bahalaydı. Folklorist Q.Maqsetovtıń redaktorlıǵındaǵı jámáátshilik miynette dástannıń tariyxqa qatnası, dástannıń dóreliw dáwiri, mazmunı haqqında maǵlıwmat beriledi [8:87-89]. Ol óziniń "Dástanlar, jırawlar, baqsılar" degen miynetinde basqa dástanlar menen bir qatarda "Edige" dástanınıń kórkemlik ózgesheligine, tili máselelerine toqtap ótedi [9:179-198]. "Edige" dástanı boyınsha arnawlı izertlew jumısı folklorist K.Allambergenov tárepinen 1990-jıllarda islendi. Bul ilimiy izertlew 1995-jılı "Qaraqalpaq xalıq dástanı "Edige"" degen atamada kitap bolıp basılıp shıqtı. Bul miynette dástannıń variantları hám versiyaları, syujetlik tipologiyası, dástannıń genezisi, syujetlik ózgeshelikleri, qaharman obrazları hár tárepleme tereń izertlendi. Sonday-aq, ilimpaz K.Allambergenov 2017-jılı "Ámir Temir hám Er Edige" (Ullı atlanıs) atamasında tariyxıy muzikalı drama dóretti. Folklorist K.Allambergenov óziniń izertlew jumısında "Edige" dástanınıń janrlıq ózgesheligi haqqında ilimde ele bir toqtamǵa kelmegenligin aytadı. Ol dástan haqqında izertlewlerinde sóz etken alımlardıń pikirlerine ayırıqsha itibar beredi: "Edige" dástanın "jır" (Sh.Wáliyxanov, N.Dáwqaraev), "ertek, qaharmanlıq dástan, jır" (Q.Ayımbetov, I.Saǵitov), "Dástan hám poema" (V.M.Jirmunskiy, I.A.Belyaev), "Qaharmanlıq dástan" (S.Bahadirova, Q.Bayniyazov), "Individual jeke dóretpe, qaharmanlıq dástan" (K.Mámbetov), "Tariyxıy dástan" (Q.Maqsetov) degen termin menen kórsetilgenin aytıp ótedi [10:49]. K.Allambergenov usılardı kórsetip mınaday juwmaq hám sheshimge keledi: "Edige" dástanınıń, onda tariyxıy-qaharmanlıq motivtıń kúshli ekenligi ańlatıladı. Dástan tematikası, syujetlik mazmunı boyınsha bul motivlerdiń ekewine de juwap beredi, hátte bul motivler birin-biri tolıqtırıp otıradı" [10:51] – dep, dástanda qaharmanlıq motiv, tariyxıylıq motiv teń qatar orın alatuǵınlıǵın názerde tutıp, tariyxıy qaharmanlıq dástan degen juwmaqqa keledi. "Edige" dástanı tiykarınan joqarıda kórsetip ótkenimizdey bir neshe variantları jazıp alınıp, ilimiy baǵdarda bir qatar izertleniwine iye boldı.

Tiykarǵı bólim. Qaraqalpaq qaharmanlıq dástanlarınıń ele ashılmaǵan sóz etiliwi, ilimiy izertleniwi tiyis máseleleri kóp. Bul jerde sonı aytıp óter edik, yaǵnıy, qaharmanlıq dástanlardıń janrlıq ózgesheligi arnawlı baǵdarda izertleniwi zárúr. Atap ótilgen alımlardıń miynetlerinde dástannıń idea-tematikası, obrazları, kórkemliligi, janrlıq ózgesheliktiń bir salası. Bular janrlıq kózqarastan emes, al ádebiy miyras spatında kóp úyrenildi. Sonlıqtan da qaharmalıq dástanlardıń janrlıq ózgesheligin úyreniw dástantanıwdaǵı mashqalalı máselelerden esaplanadı. Qaharmanlıq dástanlar erte dáwirlerden baslap óziniń rawajlanıw basqıshlarınan ótip, awızeki xalıq dóretpeleriniń túrli janrları menen jetilisip keldi. Usılayınsha dástanlardıń janrlıq ózgesheligi qáliplesti. "Edige" dástanı sol XV ásirlerde dórelip búgingi kúnge jetip keliwinde erte dáwirlerden baslap qáliplesken epikalıq dástúrlerdi óz boyına tolıq jámlep klassikalıq usılda jırlanǵan dástan. Dásnanlardıń tariyxıy shınlıqqa qatnası, payda bolıwı, rawajlanıwı, ózgeriske ushırawı birgelkili bolmaydı. Bunnan qaharmanlıq dástanlardıń kóp qabatlılıǵın, kóp tarmaqlılıǵın, onda dáwir belgileriniń ushırasatuǵınlıǵın kóremiz. Usı kózqarastan "Edige" dástannıń janrlıq ózgesheligine názer awdarǵanımızda, bunda dáslep dástannıń dáwirlik ózgesheligin qarastırıw kerek boladı. Dáwirlerge bóliwde – arxaikalıq, klasikalıq kórkem formalardıń anıqlanıwında hár bir dáwirdegi júzege kelgen kompazciyalıq ózgesheliklerdi, sonıń menen tradiciyalıq usıllardı belgilewde ornı kórsetiledi. Bulardı úyreniwde baslı máselelerdiń biri bolıp, dástanlardıń payda bolıw negizin qarastırıp shıǵıw talap etiledi. Bul talaplardan dástannıń miflik, erteklik, diniy, salt-dástúrlik, tariyxıy qatlamlardan quralıwın anıqlawǵa boladı. Jáne, onıń syujettegi, kompoziciyalıq dizbektegi áhmiyeti anıqlanadı. Sonday-aq tariyxıy qosıqlar, joqlaw jırları negizinde dástanlardıń júzege kelgenligi haqqında pikirler jáhán folklortanıwında orın alıp kiyatır. Usılar menen bir qatarda dástandaǵı motivlerdiń dizbegi, olardıń motivler kórsetkishleri dástúriy strukturada beriledi.

Hár qanday eposlıq dóretpeler payda bolıwınan baslap óziniń basıp ótken hár bir dáwirinde jetilisip keledi. Dástan bunday ósiw jolında awızeki xalıq dóretpeleriniń túrli janrları, sonday-aq xalıqtıń tarıyxı, diniy isenimleri, mádeniyatı menen tıǵız baylanısta rawajlanıp otıradı. «Edige» dástanı syujetlik tárepten júdá mazmunlı bolıp qurılǵan hám kompoziciyalıq tárepden dástúrli kórkemlik usıllar sheber qollanılǵan. Dástanda túrli dáwirlik sıpatlardı ushıratıwımızǵa boladı. Dástanlardıń janrlıq qáliplesiwindegi eń eski basqıshındaǵı formanı mifler, ertekler quraydı. Bunday dáslepki basqıshlardaǵı derekler haqqında folklorist V.Ya.Propp «Rus bılıynalarınıń eń dáslepki dáwirin mámleketke shekemgi epos» dep qaraydı. Ol bunday eposlarda miftıń úlken orın alatuǵının atap ótedi. Kórnekli epostanıwshı V.M.Jirmunskiy «Qaharmanlıq dástanlardıń negizi batırlıq ertek» dep qaraydı. Belgili ádebiyatshı N.Dáwqaraev «Qaraqalpaq eposlıq jırlarında mifologiyalıq «quday», «táńri» dep baslap tap usı kúngi batırlarǵa shekemgi hár túrli obrazlardı tabıwǵa boladı» dep kórsetedi. «Edige» dástanı tiykarınan tarıyxıy ańızlar negizinde payda bolǵan epos. Dástannıń syujeti erteden jırawlardıń epos atqarıwındaǵı dástúrli kompoziciyasında qurılǵan. Onda qaharmanlıq dástanlarǵa tán batırdıń ózgeshe er jetiwi, birinshi qaharmanlıq isleri, ishki jaw menen arazlasıwı, t.b. usaǵan syujetlik dúzimde beriledi. Ádette, eposlıq dóretpeler dáwirge baylanıslı arxikalıq (góne epos), klassikalıq (úlken epos), sońǵı dáwirlerde payda bolǵan tarıyxıy (kishi epos) dástanlar bolıp úyreniledi. Dástanlar dáwirge baylanıslı kórkem formalıq ózgesheliklerge iye boladı. Góne eposlardıń syujetlik qurılısı, mazmunı qıyalıy erteklik sıpatta súwretlenedi. Olar mif, erteklik formalardan ibarat. Úlken eposlarda da miflik personajlar erteklik dúzilisler boladı. Biraq bunda real qaharmannıń háreketi, qaharmanlıq gúresi jámiyetlik mápke kóterilgen dárejede beriledi. Tiykaǵı ideya tematikalıq baǵıt ruw-qáwim, el-xalıq mápi, olardı qorǵawdan ibarat. Kishi eposlarda real tariyxıylıq basım dárejede boladı.

«Edige» dástanı klassikalıq, úlken epos bolıp esaplanadı. Dástanda arxaikalıq góne epos kórkem formaları keń orın alǵan. Tiykarında úlken eposlardaǵı qaharmanlardıń is-háreketleri real turmıslıq baǵdarda beriliw menen birge arxaikalıq kórkemlikte súwretlenedi. Edigenıń obrazlıq sıpatı dástanda arxaikalıq góne eposqa tán, miflik, erteklik forma jırlanǵanın kóremiz. Dástanda Edigenıń atası Qubır áwliyedegi ústilerine túk shıǵıp júretuǵın, jurttan bólek jalǵız júrgen ózgeshe adam

sıpatında súwretlenedi. Ol sol jerdegi bulaqqa on eki ayda úsh márte shomılıp ketetuǵın úsh kepterdiń biriniń lipasın alıp, onı hayallıqqa aladı. Baba Túkli Áziyz kepter lipasındaǵı perige bergen shártlerin buzıp, izinen qarasa periniń úsh tırnaǵı, qustıń jeppesindey ayaǵı bar eken, suwǵa shomılǵanına sıǵalap qarasa, periniń on eki aǵzasın bólek-bólek qılıp qayta qurap atırǵanın kóredi. Peri uyıqlap atırǵanında jawırnına qol ursa, jarıqtıń bar ekenligin, qoltıǵına názer salsa, elpildep shıǵıp-qaytıp turǵan qanattı kóredi. Periniń shashın tarap atırǵanına qarasa, basın qolına alıp shashın tarap atırǵanın kóredi. Bul periden Edige tuwıladı. Bunda babanıń ústi túkli bolıwı, áwliyede júriwi, onıń ápiwayı adam emes, áwliye, perishte sıyaqlı bolıp súwretleniwin kórsetedi. Baba Túkli Áziyz aqlıǵı Nuratdinnıń qáwip astında qalǵanlıǵın biledi. Sebebi, ol Nuratdinnıń sırtınan xabardar bolıp, aq-sarı bas quw bolıp ańlap júrgen edi. Aqlıǵına qáwip tuwǵanlıǵın bildirip, saray túńliginen kelip qanatı menen arqasına Nuratdindi mindirip alıp ketedi. Bul jerde de babanıń basqa túske enip, qusqa aynalıp júriwi, onıń káramatlı, perishte sıpatındaǵı súwretleniwi arxaikalıq kórkemlik usıllar. Bundaǵı kepterdiń lipasın taslawı, olardıń peri súlderine aylanıwı, ókshesiniń bolmawı, qoltıǵında qanatınıń bolıwı, qus bolıp beriliwi haqıqıy miflik sananıń jemisi esaplanadı. Bul bir tárepinen antropologiyalıq kózqaraslar menen de tıǵız baylanıslı. Dástandaǵı batırdıń tuwılıw epizodı miflik personajlardıń qatnasıwında berilgen. Bul epizodlıq waqıyalardıń qurılısı erteklik sıpatqa da iye. Onda úsh kepterdiń bulaqqa kelip shomılıwı, olardıń eń genjesiniń lipasın alıp qalıw arqalı hayallıqqa alıw, erteklerde júdá kóp qollanılatuǵın usıllardıń biri. Tiykarınan alǵanda mif hám ertek bir-biri menen tıǵız baylanısıp ketken. Bunday miflik, erteklik baǵıtta batırdıń káramatlı, qúdretli bolıp tuwılıwı, onıń aldaǵı qıyınshılıqtı, úlken tosqınlıqlardı jeńiwine uqıplı ekenligin bildiredi. Ulıwma «Edige» dástanında mif hám erteklik sıpatlar, arxaikalıq kórkemlik úlken orın iyelegen.

Sonıń menen bir qatarda, dástannıń tiykarǵı kórkemlilik baǵıtında tarıyxıylıq, real turmıslıq sıpatlarda basım dárejede súwretlenedi. Dástanda Edigeniń jılqı baǵıp júrip hár qanday dawlardı sheshiwi, Toqtamıs penen arazlasıwı, Nuratdinnıń xan xizmetinde bolıwı, atası Edige menen Nuratdinnıń ayralıqta bolıwı, Nuratdinnıń atasın izlep shıǵıwı, atası menen málellesip qalıwı hám jarasıwı usaǵan epizodlar tikkeley turmıslıq waqıyalarǵa baylanıslı bolıp esaplanadı. Sonday-aq, dástandaǵı Toqtamısxan, Edige, Sátemir sıyaqlı tiykarǵı syujetlik orayda turatuǵın qaharmanlar tarıyxta bolǵan adamlar. Biraq, bulardıń obrazı epikalıq dástúrde jasalǵan. Dástanda tarıyxıy dáwirdi súwretleytuǵın tolıp atırǵan tolǵawlar ushrasadı. Bul tarıyxıy tolǵawlar sol noǵaylı dáwirindegi el-xalıqtıń túrli jawgershilikten qıynalǵanlıǵı, tuwǵan mákanıń, tuwǵan-tuwısqanın, eli-xalqın saǵınıwı hám basqa da kúyinish sezimlerin tereń tolǵanıwda súwretleydi. Bulardıń barlıǵı xalıqtıń tarıyxıy turmısınan kelip shıqqan.

«Edige» dástanı mazmunlı, quramalı syujetke qurılıwı menen birge, júdá kórkem jırlanǵan dástanlardan esaplanadı. Dástanda obrazlardıń sıpatlanıwı, qaharmanlardıń waqıyadaǵı túrli is-háreketleri, sonday-aq, waqıyalardaǵı hár túrli kórinislerdiń bayanlanıwı epikalıq dástúrge tiykarlanıp kórkem súwretlenedi. Bunda batırdıń portretı, qarsılasına bolǵan ǵazebi, dushpanǵa qarsı gúresiwi, t.b. lar jırawlardıń dástan dóretiwdegi epikalıq usılları menen túrli kórkemlik súwretlew qurallarınan paydalanǵan halda jırlanǵan. Jıraw dástannıń kompaziciyasında syujetlik waqıyalardıń bóliniwlerin sheber qurastırıp, bólek waqıyalar, epizodlar baslanarda «Ál qıssa», «Endigi sóz» dep baslap jańa waqıyalardı bayan etedi. Hár qanday waqıyalıq kórinislerdi túrli kórkemlikte naqıl-maqallardı, epikalıq qaytalawlardı, dástúrli giperbolalıq hám teńew, metafora usaǵan túrlerin júdá sheber qollanadı. Dástandı oqıp otırǵanımızda kórkem súwretlew qurallarınan teńewlerdi kóplep ushıratamız. Edigenıń Kenjembayǵa aytqan sózlerinde «Qaranarday gúrkirep», jolǵa atlanıwında «Qazanlı astay qaynadı», «Qańırqaǵan búrkittey» Edige batırdıń Sátemirge bergen juwaplarında, eger tapsırmańdı orınlay almasam dep aytıp turǵan sózinde «Ashılǵan gúldey solaman» teńewleri qollanıladı. Edigeniń dáwdi izlep júriwin «Ash bórıdey jalaqlap», «Badana kózli jebesin» dep súwretlese, Qaratıyın Álip dáwdiń taxt ústinde otırǵanın «Qazannıń qara bultınday», «Tawda turǵan tóbedey, Bası tawdaǵı seńgirdey, Murtı bar jebedey... Jaraǵan narday aybatlı, Gebejedey qursaqlı, Qulaqları qalqanday, Murnı qısımlanǵan talqanday, Qorqıp esten tanǵanday», «Gellelesken qoshqarday» degen teńewler menen beriledi. Dáwdiń usınday turpatın súwretlewde epitetler mınaday bolıp qollanılǵan, «Mańlayında boz attıń», «Boz orda», «Jaraǵan nar», «Sur betli», «Qaynatqan temir reńli», «Qaytpas batır», «Ala tuwdı jamılǵan» dep beriledi. Aqbilek ayımnıń boz ordada muńayıp otırǵanınıń súwretleniwinde «Altın gúrsi astında, Tilla jamı dástinde», «Boz ordada otırıp, Aqsha júzin soldırǵan» degen epitetler qollanılǵan. Bulardan basqa «Dárya kibi talqılap, Quba úyrektey qalqılap» degen teńewlerdi ushratamız. Dáwdiń jebeden atqan oǵı «Qarǵın suwday sarqırap, Iyttey qańsıp baradı» dep súwretlense, batırdıń oq atıwǵa tayarlanıwı «Shegimi qattı polattay» dep súwretlenedi. Dástanda usınday teńewler, epitetler menen tolıp atırǵan metaforalıq súwretlerdi ushratamız. Mısalı; «Báhárde ashılǵan baǵdıń gúliseń, Bir azada baqqan ay ma, kúnbiseń», «Ayrılǵan kólden sonaman, Gá tutasıp, gá janaman», «Edige atlı shamshıraǵım qulaq sal», «Júk kótergen qatarımda nar edi», «zardabınan qızıl gúlim solǵandı», «Kimdi botadan ayırdı ... Qanatınan qayırdı», «Sózi ótkir mináyim», «Ashıldı baǵda gulzarım», «Mısal arıslan sher edi» taǵı basqa metaforalardı júdá kóplep qollanılǵanın kóremiz. Dástanda qaharmanlardıń obrazlıq sıpatların janlandırıp súwretlew ushın giperbolalıq kórkemlew quralları paydalanılǵan. Mısalı Edige batırdıń Buwırshın atınıń shabısın «Qara taslar solqıldap», «sekirgende tulparı, Tanap jarım jol aldı», «Jer tanabın quwırdı» dep súwretleydi. Dáwdiń basqan izi «Belbewlikten qazılǵan, Izdi kórip Edige», «Tepsingende jer qorıqqan», «Góne japtay izi bar» dep asıra súwretlenedi hám taǵı basqa usı sıyaqlı kórkem súwretlew quralları dástanda sheber qollanılǵan. Bul súwretlew quralları hár qanday is-háreketlerdi tásirli etip, onıń mánis-mazmunın keńeytip, tásirliligin arttıradı. Jırawlar bunday súwretlew qualların qollanıw arqalı qaharman obrazlarınıń kórkem sıpatlanıwın támiynleydi.

Juwmaq. Ulıwma juwmaqlap aytqanda, dástan ideyalıq, tematikalıq tárepden joqarı turatuǵın hám kórkemlik ózgesheligi jaǵınanda bay epikalıq dástúrlerde jırlanǵan xalqımızdıń bahalı dóretpesi esaplanadı.

Ádebiyatlar

1. Жирмунский В.И. Тюркский героический эпос. – Ленинград: «Наука», 1974.
2. Ходьзко А. Народная поэзия Персин. – Лондон: 1840.
3. Дәўқараев Н. Шығармаларының толық жыйнағы. Том II. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1977.
4. Мелиранский П.М. Сказание об Едиге и Тохтамыша, приложение к сочинениям. Ч.Ч.Валиханова-Зап.РГО по отд. Этнографии. – Ташкент: XXI СПБ. 1903.
5. Сағитов И.Т. Қарақалпақ халқының қаҳарманлық эпосы. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1986.
6. «Едиге» дәстаны. – Нөкис: «Билим», 1990.
7. Айымбетов Қ. Халық даналығы. – Нөкис: «Қарақалпақстан»,1988.
8. Очерки по истории каракалпакского фолклора. – Ташкент: «Фан», 1977.
9. Мақсетов Қ. Дәстанлар, жыраўлар, бақсылар. – Нөкис: «Қарақалпақстан», 1992.
10. Алламбергенов К. Қарақалпақ халық дәстаны «Едиге». – Нөкис: «Билим», 1995.

«ADABIYOT TANITQICh» – AHMET BAYTURSINULINING KLASSIK TADQIQOTI

Salqinbay Anar – *filologiya fanlari doktori, professor*
asalkbek@gmail.com
Al-Farobiy nomidagi Qozoq milliy universiteti

«АДАБИЁТ ТАНИТКИЧ» («ВВЕДЕНИЕ В ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ») – КЛАССИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ АХМЕТА БАЙТУРСЫНОВА

Салкынбай Анар – *доктор филологических наук, профессор*
Казахский национальный университет имени Аль-Фараби

"ADABIYOT TANITQICH" ("INTRODUCTION TO LITERARY STUDIES") – A CLASSIC STUDY BY AHMET BAYTURSINOV

Salkynbay Anar – *Doctor of Philological Sciences, Professor*
Kazakh National University named after Al-Farabi

Tayanch so'zlar: A.Baytursinuli, qozoq adabiy tili, drama, adabiy-falsafiy kategoriya, ichki olam, tashqi olam, til va nutq.

Rezyume. Maqolada A.Baytursinulining «Adabiyot tanitqich» asaridagi «aytis-tartis» tushunchalari haqidagi mulohazasini adabiy atama, antropologik-falsafiy g'oya sifatida baholash taklif etiladi.

Ключевые слова: А.Байтурсынулы, казахский литературный язык, драма, литературно-философская категория, внутренний мир, внешний мир, язык и речь.

Резюме. В статье предлагается рассматривать рассуждения А. Байтурсынулы о понятиях "айтыс-тартыс" в его труде "Основы теории литературы" в качестве литературного термина и антрополого-философской идеи.

Key words: A.Baytursynuly, Kazakh literary language, drama, literary-philosophical category, inner world, outer world, language and speech.

Summary. This article proposes an evaluation of A. Baytursinuly's reflections on the concepts of "aytis-tartis" in his work "A Guide to Literature" as a literary term and an anthropological-philosophical idea.

Qozoqlarning butun ma'naviy madaniyati adabiyotga bog'liq. Millatimizning falsafiy ta'limoti, psixologik bilimi, siyosiy maydoni, tarixiy saboqlari, pedagogik mahorati, ijtimoiy qarashlari - ko'pincha badiiy so'z san'atida saqlanib qolgan. Asl so'z qozoq xalqining butun ma'naviy borlig'idagi asosiy qadriyatlarni zamonlar qa'ridan saqlab, o'zida ta'limot sifatida jamlagan. Shu nuqtayi nazardan A.Baytursinuli o'zining bilimi, donishmandligi va allomalarcha qarashlarini ushbu «Adabiyot tanitgichi» nomli asarida imkon qadar to'la-to'kis bayon etishga intilgandek. Usbu asarni ko'plab olimlar o'rgangan, ilmiy fikrlarini bildirgan.

«Adabiyot tanitgichi» R.Sizdik ta'kidlaganidek, «Adabiyotshunoslik fani va qozoq adabiyoti tarixiga bag'ishlangan birinchi tadqiqot ishi.... Bu yerda muallif ko'plab masalalarni o'zi hal qilib, ko'plab tushunchalarga lug'at nomlarini taklif qiladi» [6:52]. Ahmetning «Adabiyot tanituvchi» asarini maxsus o'rgangan Jandos Smagul «Ahmet Baytursinuli - milliy adabiyotshunoslik fanining asoschisi» nomli tadqiqotida olim tomonidan tavsiya etilgan san'atshunoslik, adabiyotshunoslik, folklorshunoslik sohalari bo'yicha jadval tuzib, quyidagi raqamli ma'lumotni taqdim etadi: «Bu yerda adabiyotshunoslikka oid 327 ta so'z ishlatilgan bo'lsa, shundan 60 tasi (18%) hozirgi kungacha qo'llanilmoqda. 267 tasi (80%) hozirda qo'llanilmaydi» [7]. Olim-ustoz R.Nurgali ta'kidlaganidek, Ahmetning bu asari «estetik-falsafiy bilimi, adabiyotshunoslik nuqtayi nazari va tanqidiy qiyofasini to'liq namoyon etuvchi tizimli tadqiqot» bo'lganligi sababli, biz undan nafaqat adabiyotga oid so'zlarni izlash, balki estetik, falsafiy tushunchalar va kategoriyalarni topish va tushunishni ham maqsad qilganmiz.

A.Baytursinuli «Auza, tolgau, aytishuv-tortishuvning eng kattasi - aza, o'rtadagisi tolgau, kichigi - aytishuv-tortish. Aytishuv qozoqlarda og'zaki adabiyot shaklida bo'lsa-da, aytishuv-tortishuv shaklidagi so'zlar boshqa xalqlarda yozuv-chizuv, san'at-fan paydo bo'lgan paytda paydo bo'lgan. So'nggi paytlarda qozoqlarda ham haqiqiy aytishuvlar emas, ijodiy aytishuvlar paydo bo'ldi» [4:104]. Yani olimlar tadqiqotlarida o'rinli ko'rsatilganidek, olim bu terim so'zni «drama» ma'nosiga yaqin qo'llagan. Aytis-tartis - bu qozoq shoirlarining aytishuvi ham emas, ularning aytishib yozadigan she'rlari ham emas. Avezada (hikoya) shoir o'z tomonidan hech narsani aralashtirmasdan, boshqalarning boshidan o'tgan voqeani aytadi. Bahs-munozaralarda shoir o'z boshidan emas, balki boshqalarning boshidan kechirgan voqealarni ko'rsatadi, o'zidan va ruhiy holatidan hech narsani jalb qilmaydi. Bu jihatdan bahs-munozara ovozga (hikoyaga) yaqin» [4:173].

Baytursinuli bahs-munozaraga adabiy kategoriya sifatida qarab, uning: ijtimoiy, psixologik, axloqiy va dramaturgik darajalarda harakat qilishini ko'rsatadi. U bahs-munozaralarni «haqiqiy hayotning o'zi emas, balki narsaning ko'zgudagi aksi», voqealar ko'z o'ngida sodir bo'layotgandek taassurot qoldiradigan, ammo shoirning tasavvuridan kelib chiqqan badiiy haqiqat deb ta'riflab, uning murakkab ko'p qatlamli tabiatini ochib beradi. "Bahs-munozara" ijtimoiy munosabatlar, psixologik to'qnashuvlar, axloqiy mulohazalar va dramatik harakatning sintezidir. Akademik R.Nurgaliev «So'z san'atining buyuk tadqiqotchisi» nomli maqolasida millat ustozining bahs-munozaralar haqidagi fikrlarini tahlil qilib: «Aslida, Ahmad Boytursunov jahon dramatik san'atining yuksak namunalari Shekspir, Moler, Gyote, Ostrovskiy, Chexovni o'qib yoki sahnada ko'rib fikr bildirayotgandek», - deb yozadi [9].

Olim talqin qilayotgan bahs-munozara jamiyatdagi ijtimoiy munosabatlarning badiiy modelidir. «Biz voqeani ko'z o'ngimizda ko'ramiz va odamlarning hayotda bahslashib yashayotganini ko'ramiz»-deb, u san'at sifatida

ko‘rinayotgan harakatning kundalik hayotdagi harakatimizning o‘zi bo‘lmasa ham, uning «maydonda ko‘rsatilayotgan nuri» ekanini ochiqlab yozadi. Insonlarning yashash makoni bahs-munozara tilida madaniyat va san’at chegarasida yangi maydonga, yuqori darajaga ko‘tarilib, badiiy so‘z orqali yangi tuzilma va tizimga kiradi. «Hayot maydonida odamlarning aqli yetganicha chora ko‘rishi, g‘ayratiga yarasha qurol qilib kurashgani, aldab-suldagani, quvongani, yig‘lagani, o‘ynagani, kulgani, sevingani, kuyingani, dushmanlashgani, davolashgani, bitishgani, yarashgani go‘yoki hayotning o‘ziday ko‘z o‘ngingizdan o‘tadi».

Ahmet uchun bu yerdagi makon «hayot maydoni», vaqt esa «hayotdagidek». Hayot maydoni - muhit, ijtimoiy muhit. «Bahs-munozara»ning (yoki dramaning) muhim xususiyati «Bu haqiqiy hayotning o‘zi emas, balki narsaning ko‘zgudagi nuri kabi, hayotning maydonda ko‘rsatilgan nuri. Ammo narsalarning ko‘zgudagi nuri qanday o‘zgarmas bo‘lsa, bu ham haqiqiy hayotning o‘zidan farq qilmaydigan nurdir». Drama sirini, uning ijtimoiy roli va san’at sifatidagi tabiatini shu tarzda ochib bergan Ahmet Baytursinuli so‘z san’ati orqali ifodalangan «bahs-munozara»ni jamiyatning tashqi muhit sharoitlariga asoslangan va o‘z ichki tuzilishida madaniyatga xos ma’naviy qadriyatlarni saqlagan holda o‘zgarishlarga moslashgan barqaror mexanizm sifatida tushuntiradi.

U dramaning tabiatini chuqurroq ko‘rsatish maqsadida uni «havoza» bilan qiyosiy tahlil qiladi: «Havozada voqeani gapirish, bahs-tortishlarda shoir o‘zi gapirmay, boshqalarni gapirishga majbur qilib, bahslashib, ziddiyat qilib qo‘yib, o‘zi betaraf bo‘lib, faqat qiziqishiga qarab o‘tirib qolgan kabi bo‘ladi. Avezada shoir aytganidan o‘tgan voqeaning hikoyasini eshitamiz, bahs-munozaralarda voqeani kimningdir aytganidan eshitamiz».

«Aslini olganda, bahs-munozara ichki olam bilan tashqi olamning tutashganligini ko‘rsatuvchi so‘z turidir», - deb yozadi A. Baytursinuli. Bahs-munozaralar orqali olim insonning ichki borlig‘i va tashqi dunyo o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlaydi: «Inson bolaligida tashqi olamda faqat ko‘zga ko‘rinadigan va tanaga seziladigan narsalarni biladi. Aql-hushi joyiga kelguncha u o‘zini boshqalardan ajratmaydi. Ulg‘aygan sari u o‘zining boshqalardan farqli ekanligini tushunib, o‘ziga yoqqan narsalarni qiladi. Ulg‘aygan sari dunyoning ishlaridan o‘zicha quvonadi, o‘zicha qayg‘uradi, o‘zicha yo‘l tutadi, o‘zicha hayot yo‘lini belgilaydi, o‘zicha fikrlaydi».

Shaxsning ma’naviy o‘sish yo‘li ma’lum bosqichlarda amalga oshiriladi:

- Bolalik davri: «ko‘zga ko‘rinib, tanaga sezilayotgan narsalarni tanish» → bilishning empirik darajasi.
- Aql kira boshlagan chog‘: «o‘zini o‘zgadan ayirmaydi», «o‘zganing qilganini qiladi» → imitativ, taqlidchan ong.
- Ulg‘ayish: «o‘zining o‘zgadan boshqaligini bilish» → subyektivlikning uyg‘onishi.
- Voyaga yetish: «o‘zicha suyunib, o‘zicha kuyinib», «o‘zicha yo‘l tutish» → shaxs sifatida shakllanish, refleksiya, qadriyatli baholash.

Demak, A. Baytursinuli bahs-munozaralarni lingvo-falsafiy yo‘nalishda tahlil qilib, insonning ichki olamini tasvirlashda tashqi borliqning ta’sirini ko‘rsatish orqali tilshunoslik va konseptual yondashuvlarni alohida ko‘rib chiqqan. V. fon Gumboldt, L.Vitgenshteyn, E.Kassirer singari mutafakkirlar tilning inson tomonidan dunyoni anglashdagi ijodiy va konseptual rolini ta’kidlab o‘tganlar. A.Baytursin uli qozoq mutafakkirlari orasida tilning inson borlig‘ini anglashdagi ahamiyatini ilk bor falsafiy yuksaklikka ko‘targan olimdir.

Inson «qayg‘usi, orzusi, maqsadi, manfaati bo‘lib, o‘sha orzu-maqsadga erishish istagini boshlagan joyda tashqi olam bilan chegaradosh yer chegarasiga kelib, ichki olam bilan tashqi olam uchrashadi». Ekzistensial ziddiyat real jismoniy harakatga aylanadi va konflikt tabiati aniqlashadi. O‘ylangan xulosa ikki darajada ko‘rib chiqilishi mumkin:

1. ekzistensial daraja. Shaxsning ichki manfaatlari, maqsadlari va tashqi sharoitlar o‘rtasidagi bog‘liqlikning nomuvofiqligi.
2. lingvokonseptual daraja. Til ikki xil borliqni, ya’ni tashqi olam haqidagi bilim va shaxsning ruhiy borlig‘ini yagona semantik maydonga birlashtiradi.

Insonning dard-u tashvishlari, orzu-umidlari, maqsad va manfaatlari til orqali aniq ifodalanib, ijtimoiy muhitga taqdim etiladi. A. Baytursinuli bu konsepsiyalarni tizimli ravishda bog‘lab, insonning ichki dunyosi milliy dunyoqarash asosida qurilishini ko‘rsatadi.

L.S. Vigotskiyning ta’kidlashicha, «ichki, dialogik va yozma nutq kontinuumni tashkil etadi». Ichki nutq o‘zingiz bilan muloqotdir; u bir qutbni tashkil qiladi, yozma nutq esa ikkinchi qutbdir. Ichki nutqning tabiatini o‘rganib, L.S.Vigotskiy birinchi bo‘lib ichki nutqning egosentrik nutqdan, tashqi nutqdan va o‘zi uchun gapirishdan kelib chiqishi haqidagi gipotezani taklif qildi. U 2 yoshdan 8 yoshgacha bo‘lgan bolalarning o‘yin paytida, topshiriqlarni bajarishda va bolalar o‘z harakatlari haqida fikr bildirganda nutqini o‘rganadi. L.S. Vigotskiyning fikricha, ichki nutq bolaning tashqi nutqidan uning ijtimoiy va egosentrik funksiyalarining differensiatsiyasi bilan ajralib chiqadi, bola egallagan nutq tuzilmalari esa uning tafakkurining asosiy tuzilmalariga aylanadi. Ichki nutq qisqartirilgan, uzuq-yuluq, elliptik va predikativ bo‘ladi.

A.Baytursinulining shaxsning ichki mulohazasi bo‘lishi, uning so‘z vositasida tashqariga chiqarilishi haqidagi fikriga e’tibor qaratish lozim. «So‘z san’ati ilmi» deb nomlangan bo‘limda olim yozma til va og‘zaki nutq o‘rtasidagi farqni aniqlash uchun 1) shoir tili; 2) Oddiy til degan terim so‘zlaridan foydalanadi. «Shoir tili bilan gapirganda, so‘zga alohida tus berilganligi sababli ifoda ko‘rgazmali bo‘ladi. Oddiy tilda gapirganda, so‘zga boshqacha tus berilmaganligi sababli, so‘zlar sovg‘a va yalang‘och bo‘lib chiqadi». Muallifning ko‘rgazmali ifodasi adabiy nutq, ko‘sa ifodasi esa og‘zaki nutq deb tushunamiz.

Nutqdan oldingi inson tafakkurini A. Baytursinuli shunday izohlaydi: ..Ichki fikrni, tasavvurni, ko‘ngil holatini tartibga solib, qolipini, qirrasini, jadvalini muvofiqlashtirib, so‘z orqali tashqariga chiqarish nutq chiqarishdir. «Asar» - bu shunday yaratilgan so‘z». Olimning yozishicha, har qanday til tajribasi yoki ongda qabul qilingan mazmunning umumlashtirilgan tabiati mavjud bo‘lib, muloqot jarayonida verbal ma’noning umumlashishi va rivojlanishi taxmin qilinadi.

Murakkab yaxlitlikni birliklarga ajratish intellectual jarayonlarning birligini ifodalovchi dinamik semantik tizim mavjudligini ko‘rsatadi. L.S.Vigotskiyning fikricha, ichki nutq bolaning tashqi nutqidan ajralib, nutqning ijtimoiy va

egosentrik funksiyalari differensiatsiyasi bilan birga kechadi [10]. Nutq va tafakkur nazariyasini bir-biriga qarama-qarshi qo‘yadigan Vigotskiy nazariyasi eksperimental-tanqidiy xarakterdagi masaladir.

A.Baytursinuli insonning ichki olami va tashqi olami o‘rtasidagi farqni manfaatlar farqi bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqib, shunday yozadi: «Odam bo‘lgach, uning ko‘ngli biror narsani istamay turolmaydi... Ko‘nglining istagi ham, u istak yo‘lidagi amali ham odamiga qarab turlicha bo‘ladi. Mayda odamning maqsadi ham mayda bo‘ladi. Kimdir dunyoni o‘ziga qaratish, bo‘ysundirish, kimdir dunyoga dovruq taratish, kimdir dunyo sirlarini anglash, odamlarning ko‘zini ochish, bilimini oshirishga urinadi... Inson qanchalik dono, bilimdon, qanchalik qahramon va qudratli bo‘lmasin, agar jamiyat uning maqsadini tushunmasa, arbob qal’aga yolg‘iz bostirib kirgan botir kabi ovora bo‘ladi» [4:174-175].

L.Vigotskiy inson ongi va xulq-atvorining ijtimoiy-tarixiy tabiatini tushuntirib, psixologik jarayonlarni faqat biologik yoki «sof ruhiy» doirada ko‘rib chiqishning cheklanganligini ko‘rsatdi. Uning asosiy tezislaridan biri shuki, ongning o‘zi hayot va faoliyatdan kelib chiqadi va shu orqali inson xulq-atvorini tartibga soladi. Ko‘rinib turibdiki, L.Vigotskiy va A. Baytursin uli o‘rtaga tashlagan masalalar bir-biri bilan uyg‘unlashib, bir-birini boyitadi.

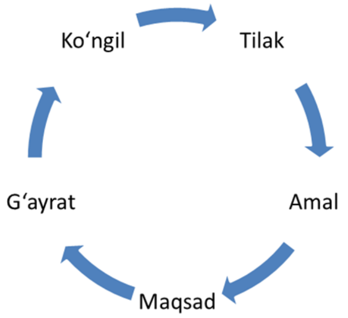

1-jadval. Ahmet ko‘rsatgan odamning dunyoviy xatti-harakatlari.

Shunday qilib, qat’iy nazariyani hayotga yaqinlashtiradi va insonning ichki borlig‘idagi maqsadning roli va ahamiyatini belgilaydi.

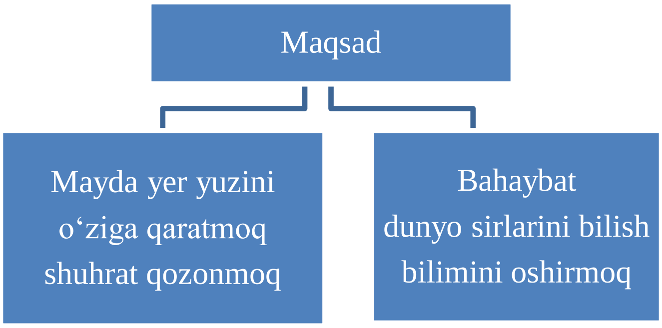

2-jadval. Ahmet ko‘rsatgan inson maqsadining turli sifatli harakatlari.

A.Baytursin uli ichki olamni insonning ma’naviy dunyosi sifatida ko‘rib chiqadi. Bu inson ongida shakllanadigan qadriyatli yo‘nalishlar, shaxsiy manfaatlar yig‘indisidir: ISTAK, ORZU, MANFAAT, MAQSAD. Odamning xatti-harakati ana shu ichki kuchlardan kelib chiqadi. «Istak» inson qalbidagi harakatning ilk yutug‘i bo‘lsa, manfaat shu istakning barqarorlashuvi, yo‘nalishga aylanishidir.

Insonning tashqi olami - ijtimoiy, madaniy, iqtisodiy muhit bilan munosabati orqali namoyon bo‘ladigan voqelik makonidir. Baytursin uliga ko‘ra, inson ichki istaklariga muvofiq harakat qiladi:

Ichki niyat - manfaat - maqsad - harakat - tashqi natija.

A.Baytursin uli xulosasi antropologiya va psixologiya uchun ham muhim bo‘lgan bir nechta ilmiy xulosalarga yo‘l ochadi:

- inson xatti-harakatlarini asoslovchi sababiylik tamoyili;
- irodaning roli; maqsadning hajmi va sifati insonning iroda darajasiga bog‘liq;
- shaxsning manfaati, shaxs uchun qadriyat bo‘lgan manfaat uning qadriyat yo‘nalishi bilan bog‘liq bo‘ladi;
- shaxsiy va ijtimoiy taraqqiyot birligi jamiyatdagi yirik maqsadlar tizimi yirik shaxslarning mavjudligi bilan bevosita bog‘liq.

L. Vigotskiy yuqorida ko‘rsatilgan asarida J. Piajening bola nutqi va tafakkuri masalalariga bag‘ishlangan ta’limotini chuqur tahlil qiladi [10: 27 б]. A. Baytursinuli tomonidan tahlil qilingan ichki va tashqi olam tamoyili va L. Vigotskiy tomonidan ko‘rsatilgan fikrlash shakllari o‘rtasida chuqur bog‘liqlik mavjud. Ushbu xulosalar inson ruhiyatini to‘rtta asosiy komponent orqali modellashtirish imkonini beradi:

1. Istak - ichki impuls. Bu L.Vigotskiy tomonidan tavsiflangan autistik tafakkurning xayoliy ibtidolari bilan mos keladi.

2. Manfaat - barqaror maqsadli yo‘nalish. Istakning vaqt o‘tishi bilan mustahkamlanib, shaxsning o‘zi yo‘naltirgan qadriyatlar tizimiga aylanishi.

3. Maqsad - niyatning aniq ijtimoiy shaklga ko‘chishi. Bu L. Vigotskiy nazariyasidagi egotsentrik fikrlash bilan mos keladi [10:22].

4. G‘ayrat va ijtimoiy tafakkur - iroda mexanizmi. Maqsadga erishishning energetik va irodaviy resursi.

Piaje tadqiqotlarini tahlil qilib, L.Vigotskiy intellektual rivojlanish muammosini aniqladi va tafakkurning uchta asosiy shaklini aniqladi:

1. Autistik fikrlash. Baytursinuli aytgan odamning dastlabki «xohish» darajasi bilan taqqoslash uchun asos bor.

2. Egotsentrik fikrlash. A.Baytursin uli ta’rifiga ko‘ra, manfaat va maqsad shakllanish darajasiga mos keladi.

3. Ijtimoiy (mantiqiy) fikrlash. Bu bosqich insonning ichki maqsad va g‘ayratining tashqi xatti-harakatlar bilan to‘liq uyg‘unlashishiga o‘xshaydi.

Ya’ni autistik fikrlash → mayda istaklar; egosentrik fikrlash → shakllanmagan manfaat; ijtimoiy fikrlash → oliy maqsad. Bundan inson tafakkur darajasi va maqsad sifati o‘zaro yaxlit tizim sifatida namoyon bo‘ladi. A.Baytursin uli va L.Vigotskiy nazariyalari inson rivojlanishining ikki tomonlama - motivatsion va kognitiv jihatlarini ko‘rib chiqadi. Ichki olamning quvvati va tafakkurning mantiqiy yetukligi insonning tashqi ijtimoiy faoliyati sifatini belgilaydi.

Xulosa. Olimlarning motivatsion-psixologik xulosalari va kognitiv rivojlanish nazariyasi birlashganida insonning ichki dunyosi va uning voqelik bilan aloqa qilish mexanizmlarini baholashning chuqur ilmiy asosi shakllanadi. A.Baytursin uli taklif qilgan: ichki ruhiy tuzilmalar tashqi harakatni belgilaydi; shaxs rivojlanishi –

ichki motivatsion energiyaning murakkablashuvi va tafakkur shakllarining ijtimoiy yo‘naltirilganligi birligi; maqsadning balandligi va fikrlashning mantiqiy darajasi – shaxs rivojlanishining asosiy ko‘rsatkichlariga boğlıq fikrlari hozirgi vaqtlarda ham óz kóchini yuqotmagan fikrlar qatoridan joy oladi.

Adabiyotlar

1. Байтұрсынұлы А. Таңдамалы шығармалары. Жалпы редакциясын басқарған Ж. Түймебаев, А. Салқынбай. – Алматы, 2022. Үш томдық шығармалар жинағы 1-том.
2. Байтұрсынұлы А. Таңдамалы шығармалары... 2-том.
3. Байтұрсынұлы А. Таңдамалы шығармалары... 3-том.
4. Байтұрсынов А. Әдебиет танытқыш. Зерттеу мен өлеңдер. – Алматы: «Атамұра», 2003.
5. Нұрғалиев Р. Қаз едік, қатар ұшып қаңқылдаған.
6. Сыздық Р. Ахмет Байтұрсынұлы. – Алматы: 1990.
7. Смағұл Ж. Ахмет Байтұрсынұлы - ұлттық әдебиеттану ғылымының негізін қалаушы»
8. Ойсылбай А. Ахмет Байтұрсынұлының «Әдебиет танытқышындағы» сөз өнері мен поэтика мәселесі. – Алматы, 2016.
9. Нұрғалиев Р. Сөз өнерінің ұлы зерттеушісі. // Қазақ әдебиеті, №4, 28 қаңтар, 1994.
10. Выготский Л. Мышление и речь. Психологические исследования. -М.-Л. 1934.
11. Piaget J. Psychology of the Child. – New York: «Basic Books», 1970.

M A Z M U N Í

BAS MAQALA

Қодиров Қ. Бағрикенглик ва ҳамжиҳатлик – Янги Ўзбекистоннинг бебаҳо бойлиги ……….. 3

JÁMIYETLIK HÁM GUMANITAR ILIMLER

Tariyx. Huqıqtanıw. Ruwxıylıq tiykarları

Абатов А.Р. Академик С.К.Камалов – как ректор каракалпакского государственного педагогического института …………………………………………………………………….. 6
Бердиев Д.Т. К вопросу о палеогидрографии и локализации оазисов Нижней Сырдарьи в раннем средневековье ……………………………………………………………………………... 10
Erniyazova D.B. XX asrning 70-yillarida Qoraqalpogʻistonda kasaba uyushmalari faoliyati va ularning jamiyatdagi oʻrni ………………………………………………………………………. 13

TIL BILIMI HÁM ÁDEBIYATTANÍW

Til bilimi

Akimbekova Sh.A., Dosmailova A.N. The linguo-cognitive paradigm of Kazakh and Uzbek pedagogical discourse in the early 20th century: based on the works of M.Zhumabayev and A.Avloni ……………………………………………………………………………………….. 16
Amaniyazov A.O. Kórkem shıǵarmalar tilinde iyt penen baylanıslı frazeologizmlerdiń qollanılıwı 20
Ganieva Z.M. Metaphorical models of the concept death in aphoristic discourse ………………… 23
Xabibullaeva G.K. Kommunikativ-kognitiv qatnas kózqarasınan leksikalıq kompetenciyanıń áhmiyeti ………………………………………………………………………………………... 28
Mnajatdinova N.A., Аманиязов А.О. Qaraqalpaq hám inglis tilindegi xalıq naqıl-maqallarında At (Horse) zooniminiń qollanılıwı ……………………………………………………………….. 32
Прекеева А. Сурхандәрья қарақалпақлары тилинде даўыслы сеслердиң қолланылыў өзгешеликлери ………………………………………………………………………………... 35
Sailaubaeva G.A. Qaraqalpaq til biliminde naqıl-maqallardıń jıynalıwı hám izertleniw tariyxı … 39
Sultanova D.K. Qaraqalpaq hám inglis til biliminde pedagogikalıq terminologiyanıń izertleniwi… 42
Utemuratova G.B. Leksikalıq tákirarlardıń tekst komponentlerin baylanıstırıwdaǵı ornı ……….. 46
Шынназарова С.Ж. Өлшем түсинигине қатнаслы соматикалық фразеологизмлер ……….. 49

Ádebiyattanıw

Allamuratova Z.M., Qaypbergenova A.M. A.Ábdievtiń «Áyyemgi qaraqalpaqlar» roman-dialogiyasında folklorizmlerdiń qollanılıwı ……………………………………………………… 52
Ametova M. Professor K.Qurambaevtıń ádebiy baylanıslardıń rawajlanıwına qosqan úlesi ……… 55
Baltabayeva N.K. Kórkem shıǵarmada psixologizmniń funkciyası (A.Sultanovtıń shıǵarmaları mısalında) …………………………………………………………………………………………… 58
Давлетов Б.А. Бердақ шығармаларында мийнет темасының жырланыўы …………………… 63
Jambulova R.A. «Ǵárip ashıq» dástanınıń dramaturgiyaǵa stilizaciyası ………………………….. 65
Kudiyarova R.K. S.Jumaǵulovtıń yumorlıq gúrrińlerinde obraz jaratıw sheberligi ………………. 67
Ktaybekova Z.K. A.Ábdievtiń «Búrkit shıń» shıǵarmasında obraz jasaw ózgesheligi …………… 70
Qalbaeva G.S. Folklor prozasındaǵı "gúna" konceptiniń túrleri: diniy hám social-turmıslıq gúna.. 73
Qosbergenova A.M. Házirgi zaman qaraqalpaq balalar prozasında qaharman obrazı hám onıń oqıwshı shaxsına tásiri …………………………………………………………………………… 77
Матимов К.Г. Қарақалпақ роман-эсселеринде жанрлық диффузия көринислери *(Т.Қайыпбергеновтың «Қарақалпақнама» роман-эссеси мысалында)* ………………………... 80
Матимов К.Г. Шығыс ҳәм түркий әдебиятындағы жанрлық диффузия дәстүрлери ……….. 84
Nizamatdinov J.M. Qaraqalpaq xalıq dástanı "Edige" hám onıń poetikasındaǵı ayırım máseleler... 88
Salqinbay A. «Adabiyot tanitqich» – Ahmet Baytursinulining klassik tadqiqoti ………………. 92

Ǵárezsizligimizdiń 35 jıllıq saltanatı institut aymaǵında da ózine tán bayram keypiyatı hám kóterińki ruwx penen kózge taslanbaqta

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutında da qutlı sáne múnásip kútip alınbaqta. Házirgi kúnde institut aymaǵında bayram ortalıǵın jaratıw, imarat hám obyektlerdiń sırtqı kórinisin jáne de abadanlastırıw hám bezew jumısları ámelge asırılmaqta.

NMPI professor-oqıtıwshıları hám doktorantları xalıqaralıq konferenciyalarda belsene qatnasıp kelmekte

Ázerbayjan Respublikası Mádeniyat ministrligi tárepinen Birinshi Túrkologiyalıq Qurıltaydıń 100 jıllıǵı múnásibeti menen belgili ilim hám mádeniyat ǵayratkerleri, túrkiy tilli mámleketler menen baylanıslı tiyisli shólkemlerdiń basshıları, qatnasıwında «Túrkiy dúnya hápteligi» shólkemlestirildi.

Ájiniyaz atındaǵı NMPI professorı, filologiya ilimleriniń doktorı Turǵanbay Kerwenov háptelik sheńberinde Baku qalasında ótkerilgen «Birinshi Túrkologiyalıq Qurıltay: júz jıllıq ilimiy-mádeniy miyras» atamasındaǵı xalıqaralıq kongresske qatnasıp qayttı.

Malayziyanıń Linkoln universitetinde IV Xalıqaralıq «Globallıq bilimlendiriw» konferenciyası shólkemlestirildi. Konferenciyaǵa Ájiniyaz atındaǵı NMPI professor-oqıtıwshıları – Gúlzira Qıdırbaeva, Farida Ótenova, sonday-aq, tayanısh doktorant Aynura Ótewlievalar da óz ilimiy bayanatları menen qatnastı.

Dıqqat, jazılıw – 2026!

Húrmetli, jurnal oqıwshıları! Eger, Siz ilim, tálim-tárbiya hám oqıtıwdıń jańa zamanagóy usılları, jańalıqları menen óz waqtında jaqınnan tanıspaqshı, ózińizdiń usı tarawdağı jetiskenliklerińiz hám oy-pikirlerińiz benen ortaqlaspaqshı bolsańız, «Ilim hám jámiyet» jurnalına 2026-jıl ushın jazılıwğa mirát etemiz.

Biziń jurnalımızda barlıq tarawlar boyınsha ilimiy, ilimiy-metodikalıq maqalalar járiyalanadı.

«Ilim hám jámiyet» jurnalı Ózbekstan Respublikası Ilimler Akademiyası janındağı Joqarı Attestaciya Komissiyası kollegiyasınıń qararı menen tómende kórsetilgen pánler boyınsha ilim doktorı dárejesin alıw ushın maqalalar járiyalanıwı tiyis bolğan ilimiy basılımlar dizimine kirgizilgen:

- 01.00.00 – fizika-matematika ilimleri;
- 02.00.00 – ximiya ilimleri;
- 03.00.00 – biologiya ilimleri;
- 05.00.00 – texnika ilimleri;
- 07.00.00 – tariyx ilimleri;
- 10.00.00 – filologiya ilimleri;
- 11.00.00 – geografiya ilimleri;
- 13.00.00 – pedagogika ilimleri;
- 19.00.00 – psixologiya ilimleri.

Jazılıw bahası - 420.000 (tórt júz jigirma mıń) swm.

Redakciya mánzili: Nókis qalası, P.Seytov kóshesi, n/j.

Indeks: 230100, Telefon: +998612294086; +998933652520.

JURNALDÍŃ BASÍP SHÍĞARÍLÍWÍNA

JUWAPKER: Ájiniyaz atındağı NMPI baspaxanası.

«Ilim hám jámiyet» jurnalınıń esap beti:

BANK: MB BB XKKM Toshkent shahri

Esap beti: 2340 2000 3001 0000 1010

MFO: 00014; INN: 201 122 919

Jeke esap beti: 4001 1086 0354 0170 9410 0350 005

Maqalalardıń mazmunına hám durıslığına avtorlar juwapker, olardıń pikirleri redakciyanıń pikirleri bolıp esaplanbaydı	*Jurnalğa jıl dawamında jazılğan avtorlardıń miynetleri birinshi gezekte járiyalanadı. Maqala kólemi 6 betten kem bolmawı, 8 betten aspawı kerek.*
Jurnal 1992-jıldan shığa basladı *ISSN 2010-720X* *Indeksi: Jeke puqaralar ushın — 2101.* *Mákemeler ushın — 2102.*	*Basıwğa ruxsat etildi: 14.08.2026* *Buyırtpa: №0379 Format: 60x84 1/8* *Kólemi: 12 b/t. Jurnal jılına 8 márte shığadı.* *Reestr № 089632*